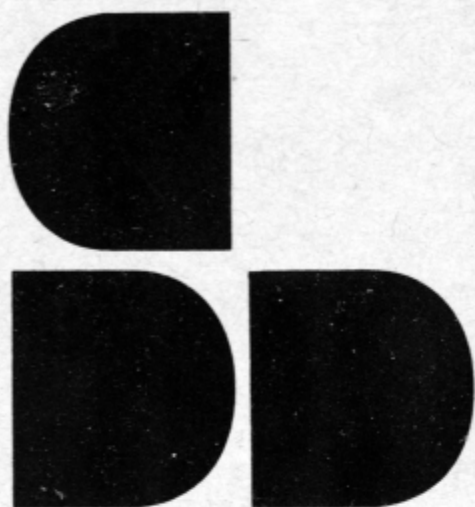

socialno delo

Duševno zdravje v skupnosti

letnik 32/1993

št. 1-2

časopis za teorijo in prakso

99506643

Socialno delo - časopis za teorijo in prakso

Leto 32/1993

Št. 1-2: *Duševno zdravje v skupnosti*

Naslov uredništva

Šaranovičeva 5, 61000 Ljubljana, tel. (061) 311-250, faks (061) 311-132

Glavni in odgovorni urednik

Blaž Mesec

To številko so uredili člani tima Študija duševnega zdravja v skupnosti
(usposabljanje za psihosocialne službe)

Vse pravice pridržane

Prevodi v tej številki

Alvina Žuraj (Ramon, Brandon, Fyfe, Lucas, Bateman)
in Ksenija Leban (Cozzi)

Po mnenju Ministrstva za znanost in tehnologijo (415-1/93, 28. 1. 1993)
sodi ta izdelek med tiste, za katere se plača 5% davek od prometa

VSEBINA

prva beseda

- Shulamit Ramon
Razvoj duševnega zdravja v skupnosti v Veliki Britaniji in Severni Ameriki 5

normalizacija

- David Brandon
Vesetje in žalost pri normalizaciji 19
- Malcolm J. Fyfe
Spretnosti, potrebne pri delu z duševnim zdravjem v skupnosti 26
- Jo Lucas
Službe, ki ustrezajo potrebam uporabnikov 29
- Justin Bateman
Sabotažne strategije 31
- Vito Flaker
Gospodinjstva brez gospodinj 38

refleksija

- Gabi Čačinovič Vogrinčič
Družina: pravica do lastne stvarnosti 54

teorija

- Blaž Mesec
Akcijsko raziskovanje med socialnim inženirstvom in revolucionarnim aktivizmom 61

ženske in duševno zdravje

- Darja Zaviršek
Ženske in duševno zdravje v feministični antropologiji 91
- Donatella Cozzi
Znanje za drugačno zdravljenje 107
- Ženske in duševno zdravje (Okrogla miza) 113

socialna politika

- Marjan Vončina
Spremembe sistema socialnega varstva v Sloveniji z vidika duševnega zdravja v skupnosti 133

poročili

- Človekove pravice v ustanovah duševnega zdravja (Tanja Lamovec) 140
- Zasvojenosti pri mladih (Andrej Kastelic) 143

in the end

- Summary 146

Spoštovani bralci

Revija Socialno delo bo odslej izhajala v nekoliko spremenjenem formatu in, upamo, bolj redno, čeprav prave spremembe načrtujemo šele za prihodnje leto. Ne zamerite, če se bo dotlej format še nekoliko spreminjal - poskusili bomo najti najprimernejšega za vsebino, ki jo Socialno delo ponuja.

Prvo letošnjo številko so uredili sodelavci programa Študija duševnega zdravja v skupnosti, bolj znanega z imenom "Tempus", na Visoki šoli za socialno delo. Sestavljajo jo prispevki s tega programa, ki bo letos praznoval drugo leto starosti. Tiste prispevke, ki se iz kakršnegakoli razloga niso znašli v tej številki - zlasti prispevke italijanskih sodelavcev in gostov -, bomo objavili kdaj drugič, bodisi v kakšni tematski številki bodisi v redni.

Uvodno predavanje v programu Študija je imela dr. Shula Ramon z London School of Economics and Social Sciences. Skupaj z Davidom Brandonom, predavateljem na Anglia University v Cambridgeu in avtorjem številnih knjig, pa tudi naslednjega članka, sta dala konceptualno in metodološko brez dvoma najmočnejši prispevek Študiju. Naslednje goste, Malcolm J. Fyfe (Hounslow Civic Centre), Jo Lucas (MIND) in Justina Batemana (Kent County Council) odlikuje to, da so dosegli pomembne uspehe v usposabljanju, organiziranju in raziskovanju na področju duševnega zdravja v skupnosti.

V razdelek o normalizaciji sodi tudi besedilo ustanovitelja in koordinatorja Študija Vita Flakerja, kjer primerja različne tipe gospodinjstva, strokovnjakinje za delo z družino in dekanice VŠSD dr. Gabi Čačinovič Vogrinčič diskusija o pomembnih vidikih zgodnje socializacije pa razvija nekaj, čemur bi lahko rekli "normalizacija družine" prav v smislu, kot ga razvijajo gornji avtorji.

Sledi kritična študija dr. Blaža Mesca o akcijskem raziskovanju, njej pa vrsta besedil s skupnim imenovalcem "ženske in duševno zdravje": najprej antropološka razprava mag. Darje Zaviršek, potem Donatella Cozzi, raziskovalka iz Tomezza, poroča o večstranski zapostavljenosti žensk na italijanskem podeželju, objavljamo pa tudi prečiščen posnetek zelo zanimive diskusije o ženskah in duševnem zdravju, ki jo je organizirala mag. Zaviršek.

Pred poročiloma s srečanj v organizaciji sodelavcev in študentov Študija o zagovorništvu in problemu zasvojenosti pri mladih še članek Marjana Vončine z Ministrstva za zdravstvo, družino in socialno varstvo in sodelavca Študija, o tem, kaj moremo in česa ne smemo z vidika duševnega zdravja v skupnosti pričakovati od nove socialnovarstvene zakonodaje v Sloveniji.

Uredniki

Shulamit Ramon

**RAZVOJ DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI
V VELIKI BRITANiji IN SEVERNI AMERIKI**

(Zgodovinski pregled)

Počaščena sem in vesela, da sem prva gostujoča predavateljica novega programa usposabljanja za duševno zdravje v skupnosti na Univerzi v Ljubljani. Ob tej priložnosti bi se rada zahvalila g. Vitu Flakerju za delo, ki ga je vložil v to, da se je program začel uresničevati, pa tudi poudarila, da gre pri tem za iniciativo petih držav, ki jih sponzorira Evropska skupnost. To sodelovanje vam v marsičem daje prednost pred našimi študenti v Veliki Britaniji, ki imajo le redko možnost primerjajnja različnih pogledov na duševno zdravje v skupnosti. Upam, da vam bodo različni modeli, ki vam jih bomo predstavili, omogočili, da boste izbrali in razvili tistega, ki bo najbolje ustrezal Sloveniji in času, v katerem živimo.

Upam, da se boste med številnimi predstavljenimi okviri in različnimi modeli sistemov služb lahko odločili za tistega, ki bo za vaše potrebe najboljši, in da ne boste ponavljali naših napak; sem pa prepričana, da boste delali svoje lastne, izvirne napake. Kajti zgodovina duševnega zdravja v skupnosti je, kakor zgodovina katerega koli novega sistema, tako v Veliki Britaniji kot v Severni Ameriki najprej zgodba o napakah in o relativno skromnih uspehih.

Še zlasti sem počaščena, ker sem z vami zdaj, v teh časih, ki so za vaš konec sveta tako hudi. Hudi časi pogosto omogočijo ljudem, da vidijo stvari v novi luči, da si ustvarijo drugačen vrstni red vrednot. Upam, da se boste vi, in Slovenci nasploh, začeli bolj zavedati dolžnosti, ki jih ima družba do ljudi, in pomena, ki ga ima ustanavljanje služb za duševno zdravje v skupnosti kot način pomoči žrtvam duševnega stresa. Te službe temeljijo na prepričanju, da so prav ljudje največje bogastvo vsake družbe.

Beseda o terminologiji

Duševno zdravje je varljiv termin, ki ga je težko definirati in je v veliki meri odvisen od tistega, ki ga definira. Pogosta je definicija, da je to odsotnost bolezni ali stanje dobrega počutja. Večina pa nas iz lastnih izkušenj ve, da so trenutki dobrega počutja relativno redki, da sta stres in prenapetost pogostejša kot mir, spokoj ali dobro počutje. Zato je morda res, da je duševno zdravje prej ideal, za katerim stremimo, kot pa dosegljiv cilj.

Duševni stres je še eno stanje, ki ga poznamo vsi, namreč stanje neugodja in

strahu, občutek odtujitve od sebe in drugih in včasih tudi od predmetnega sveta. Toda čeprav je to univerzalna izkušnja, se zavedamo lestvice takšnih čustev, kjer razlike niso preprosto kvantitativne, ampak predvsem kvalitativne. Najvišji vrh te lestvice navadno imenujemo *duševna bolezen*, da bi ločili med stresom in bolezenskim stanjem.

Zavedam se, da kolegi medicinci in včasih tudi laiki uporabljajo termin duševna bolezen, kakor opisujemo telesno bolezen, pri kateri domnevamo, da je postavljena biološka definicija. Kot veste že iz dosedanjega usposabljanja, se okoli domnevne biološke baze duševnega stresa vnema vroča debata. Osebo se pridružujem stališču, da le redko naletimo na duševno bolezen, ki bi jo povzročili biološki dejavniki, res pa je, da je pogost - in to vemo tudi iz lastnih izkušenj - vpliv duševnega stresa na naše telo, saj smo bitja, ki naseljujemo telo, zato mora med našim duhom in telesom potekati interakcija, kar se pokaže tudi, ko doživljamo hud duševni stres.

Prav tako je gotovo, da ne bom uporabljala termina "pacient", ker ta pripada zgolj medicinskemu vidiku in označuje precejšnjo pasivnost. Namesto tega bom uporabljala termina *klient* ali *uporabnik služb*.

Zdaj bom poskušala opisati, kaj je duševno zdravje v skupnosti v Veliki Britaniji in Severni Ameriki, in kako je do tega prišlo. Trdim, da vzpon duševnega zdravja v skupnosti v prevladujoč model pomeni radikalen preobrat v naših pogledih na duševni stres in na ljudi, ki jih prizadane, prav tako pa trdim, da so ta razvoj zaznamovala stalna nasprotja in nedoslednosti, kar zahteva posebno razlago.

Ko razmišljamo o radikalnem preobratu v psihiatričnem sistemu, moramo upoštevati te parametre:

- socialno-ekonomsko-politični kontekst;
- vrsto duševnega stresa in na kateri njegov del so se osredotočili v novem/starem sistemu;
- vrsto razlag in stopenj intervencije v starih/novih sistemih;
- vrsto okolij, ki jih je sistem ustvaril in uporabljal;
- vrsto sektorjev, ki so jih osnovali in znotraj katerih delujejo.
- ovrednotenje pglavitnih ciljev, procesov in rezultatov, ki so za sistem tipični, in načinov, kako so jih prevedli v prakso.

Na koncu opisa duševnega zdravja v skupnosti se bom poskusila osredotočiti tudi na komponente, ki so podlaga duševnemu zdravju: na *bazo vrednot*, na *znanje* in na *spretnosti*.

Duševno zdravje v skupnosti (Community Mental Health - CMH), ki se je začelo razvijati po drugi svetovni vojni, je definirano kot ponudba storitev za duševno zdravje v skupnosti namesto v ustanovah, ki uporabnika ločijo od skupnosti.

Opisala bi rada nekaj tipičnih primerov, ki ilustrirajo, kaj je duševno zdravje v skupnosti, vendar pa želim poudariti, da so in *morajo biti* med modeli duševnega zdravja v skupnosti razlike, ustrezne razlikam v kulturi ter v socialni in ekonomski organizaciji, ki obstajajo med Veliko Britanijo in Severno Ameriko, pa tudi znotraj obeh držav, če sploh ne govorimo o postkomunistični Srednji Evropi.

V mestu Madison (Wisconsin) v ZDA lahko ljudje, ki jih prizadene duševni stres, uporabijo telefonsko linijo in/ali se obrnejo na center za duševno zdravje v skupnosti, tja pa jih lahko napoti tudi njihov družinski zdravnik. Po telefonu se lahko pogovarjajo s prostovoljci, ki jih razumevajoče poslušajo in jim svetujejo, naj poiščejo profesionalno pomoč, obiščejo prijatelja ali versko pomoč (če so verni). V centru za duševno zdravje v skupnosti imajo profesionalce iz različnih disciplin: bolniške sestre, psihologe, socialne delavce in psihiatre. Center poskrbi za konzultacijo z enim izmed teh profesionalcev, pač glede na začetno oceno, ki temelji na tem, kar je oseba - ali tisti, ki jo je priporočil - povedala centru. Ko bolj natančno določijo stanje, lahko ljudem ponudijo intervencijo - zdravljenje, posvetovanje, delo v družini, vključitev v program rehabilitacije, povezavo s strokovnjaki za nastanitev. Center ima tudi dnevne programe, kjer je mogoče sodelovati v vrsti aktivnosti, denimo v umetniških krožkih, pri terapiji, ki te raztrese, v diskusijah, potem so tu še izleti, lahke telesne vaje...

Center dela tudi z otroki in njihovimi družinami, ali pa imajo v ta namen ločen center. Delo z otroki večinoma zajema svetovanje in vedenjske modifikacije, redko zdravljenje. Hospitalizacija otrok je redka.

Nekateri ljudje gredo živeti v stanovanjske skupnosti z drugimi, ki so bili prav tako žrtve duševnega stresa, ob pomoči osebja služb. Stopnja pomoči se od posameznika do posameznika razlikuje, pač glede na potrebe. Obstaja posebna skupina za ljudi s trajnimi duševnozdravstvenimi težavami, ki ima celodnevno delovnik in skrbi za vse: za nakupe, porabo denarja, za hišo, za poklicno urjenje, izobraževanje odraslih in zdravljenje.

Manjše število ljudi, ki se obrne na službe, od časa do časa pošljejo na psihiatrični oddelek splošne bolnišnice, navadno ne za dalj kot za dva do tri tedne. Nekaj pa je tudi takih, ki kakšno leto ostanejo na zaprtem oddelku - v bolnišnici, ki ni videti kot bolnišnica.

Tako je v sklopu sistema duševnega zdravja v skupnosti ponavadi na voljo vrsta služb in možnosti.

Britanske službe ponujajo podobne storitve, toda v drugačni organizaciji in z večjim poudarkom na psihiatričnih bolnicah. Glavna razlika je v tem, da v Veliki Britaniji te storitve sodijo v obvezno zavarovanje (National Health Service) in se zanje ne plačuje posebej. V Franciji se te storitve plačujejo, vendar Ministrstvo za zdravstvo pozneje povrne stroške; V Združenih državah te

storitve sodijo v zdravstveno zavarovanje, tisti, ki zavarovanja nimajo, pa do njih niso upravičeni. Čeprav te razlike same po sebi ne vplivajo na sistem duševnega zdravja v skupnosti, pa so njihove implikacije pomembne tako za vsak sistem duševnega zdravja v skupnosti kot tudi za njegove kliente.

V Chesterfieldu, majhnem britanskem mestu približno iste velikosti kot je Madison, ni psihiatrične bolnišnice, imajo pa psihiatrični oddelek v splošni bolnici. V okviru tega delujejo S.O.S. telefon (Samaritani), klinika za vodenje otrok z multidisciplinarnim timom, družinskimi zdravniki in zdravstveni centri, projekt za pomoč v skupnosti (Community Support Project) in projekt služb za duševno zdravje (Mental Health Services Project), ki je pred kratkim postal del organizacije, imenovane Podporna mreža (Support Network).

Projekt za pomoč v skupnosti nudi individualno podporo ljudem s trajnimi duševnozdravstvenimi problemi, vključno s skrbjo za njihove domove ter oskrbovalnim managementom. Projekt služb za duševno zdravje vključuje več skupinskega dela, socialne nasvete in možnost, da uporabniki vodijo lastno skupino. Tako imamo moško skupino, žensko skupino, skupino žrtev spolnih zlorab in skupino, ki sama zastopa svoje interese. Vse dejavnosti potekajo v okviru običajnega skupnostnega centra, člani skupin pa imajo svoje predstavnike v upravnem odboru centra.

V Derbyshiru (kamor sodi Chesterfield) predstavniki uporabnikov sodelujejo tudi v vseh načrtovalnih skupinah, skupaj s predstavniki tistih, ki storitve zagotavljajo, in s politiki.

Pod to preprosto definicijo se skrivajo številne podmene.

Baza vrednot

- Ljudje, ki jih je prizadel duševni stres, imajo enake pravice kot vsi drugi državljani, vključno s pravico do pomoči, kadar so je potrebni, pravico, da jih ne ločijo od drugih, ter volilno pravico. Na kratko, treba je storiti vse, da tem ljudem zagotovimo, da jim zaradi stresa, ki so ga pretrpeli, niso odvzete državljanske pravice.
- Odvzem državljskih pravic bi pripeljal do še hujšega stresa in izločitve in bi pomenil oviro pri vrnitvi v socialno zaželeno identiteto in delovanje.
- Taka vrnitev je nujna za popolno okrevanje od duševnega stresa, kajti bistvo duševnega stresa so različni tipi osebne in socialne odtujenosti.
- Povedano ne pomeni, da ne obstaja tudi kakšna možnost biološke etiologije in intervencije, pomeni pa osredotočenje na psihološko in socialno, kar bomo podrobneje raziskali v razdelku o bazi znanja.

BAZA ZNANJA

Medtem ko daje klinično-somatski vidik prednost biološki etiologiji, se sami

vse bolj zavedamo psiholoških in socialnih dejavnikov, ki pripeljejo do duševnega zloma in nato pustijo trajne sledi v "življenjski poti" "duševnega bolnika".

Psihološka baza

S Freudom smo se začeli zavedati tega, da lahko nerešeni konflikti v najosnovnejših psiholoških povezavah blokirajo naš emocionalni razvoj, kar sčasoma povzroči, da se ne počutimo dobro in da socialno in osebno ne delujemo optimalno. S tega stališča so simptomi duševne stiske manifestacija notranjega nemira, hkrati pa tudi poskus, da bi se tega ubranili.

Vendar pa so na duševno zdravje v skupnosti znatno bolj kot psihoanaliza vplivale PSIHOLOGIJA EGA in VEDENJSKA TERAPIJA.

Psihologijo ega in vedenjsko terapijo so razvijali predvsem v Združenih državah od tridesetih let tega stoletja, še zlasti v petdesetih letih; obe smeri so oblikovali bolj psihologi kakor psihiatri, čeprav so psihologijo ega razvijali tudi psihološko usmerjeni psihiatri in socialni delavci. Obema smerema je skupna močna vera v človekovo zmožnost, da se nauči novih vzorcev premagovanja težav, življenja z drugimi, reševanja problemov, ne glede na napake v preteklosti. V nasprotju s psihoanalizo ti dve smeri ne priznavata, da bi bil zelo nadroben proces psihoanalize, ki zahteva kar največjo vpletenost, edini pravi način premagovanja težav pri ljudeh, katerih psihološki razvoj je bil blokiran ali zavrt. Pristaši vedenjske terapije dvomijo tako v psihoanalitični sistem razlage, kakor tudi v psihoanalitično intervencijsko metodo, trdeč, da psihoanaliza ljudem ne omogoča, da bi razvili ustreznejše načine vedenjskih strategij, s katerimi bi lahko premagovali življenjske probleme.

Pregled tega, kaj je duševno zdravje v skupnosti prevzelo iz obeh strategij, sem za potrebe tega predavanja predstavila shematično in nadvse poenostavljeno. Poslušalci, ki jih zanimajo nadaljne informacije o teh strategijah, si lahko več preberejo v predlagani literaturi (Hartman, 1951, Hudson in MacDonald, 1986).

Teorija vedenjske terapije uči, da so ljudje zavrti, ker so jih nagrajevali za "napačen" tip vedenja, namesto da bi jih od njega odvrčali in jih nagrajevali za "pravilen" tip vedenja. Pri otroku je, denimo, izbruh jeze nagrajen, če otrok dobi kakšno igračo ali pritegne pozornost, zaradi česar je do izbruha tudi prišlo, in otrok se tako nauči, da so izbruhi jeze uporabna strategija za reševanje problemov. Če pa starši takšno vedenje ignorirajo in namesto tega najdejo način, da nagradijo otroka za lepo obnašanje, se otrok nauči, da je vljudnost boljša.

Zato moramo ljudem, ki so doživeli duševni stres, omogočiti, da se naučijo novega vedenja, za katerega bodo lahko nagrajeni, in to v okolju, ki takšno učenje spodbuja. Sem sodijo programi učenja staršev, kako naj bodo s svojimi otroki bolj dosledni, vse do zelo natančnih programov učenja socialnih spretnosti za ljudi, ki so bili dolga leta v psihiatričnih bolnicah ter tako prikrajšani za

običajna družabna srečanja, zaradi česar so postali nezmožni normalnega socialnega vedenja (Hollin in Tower, 1986).

Zagovorniki psihologije ega ne zavračajo vseh sestavin psihoanalize, trdijo pa, da je tisti del nas, ki je v stiku z vsakdanjo realnostjo, treba utrditi, še zlasti, če smo nagnjeni k duševnemu stresu, saj duševni zlom dokazuje, da ego ni zmožen še naprej delovati kot komponenta, ki posreduje med nam vsem skupnimi impulzi in zahtevami socialnega sveta, s katerimi se vsi soočamo. Duševni zlom je pokazatelj tega, da so prevladali impulzi, ali pa da je prevladalo preveč obrambno vedenje (kadar iz strahu pred erupcijo nesprejemljivih želja zatremo tako impulzivno kot spontano družbeno sprejemljivo vedenje).

Ego lahko krepimo na več načinov, denimo s posvetovanjem, pri čemer oseba čuti, da ima podporo in spoštovanje pri poskusu ponovnega prevzema nadzora nad svojo realnostjo. Tudi to, da je v skupini z drugimi, ki so prav tako podlegli duševnemu stresu, lahko da osebi oporo in možnost, da doume, kaj je bilo narobe v njegovem/njenem življenju in kako bi v prihodnje bolje ravnala.

Pomemben vidik v sklopu psihologije ega je osredotočenost Erika Ericksona na *krizo* kot normalen način pomikanja iz ene faze običajnega človekovega razvoja v drugo.

Erickson je bil slaven psihoanalitik, ki ga je zanimala antropologija in ki je delal tako z otroci kot z odraslimi. Postavil je univerzalni model človekovega razvoja skozi vse življenje, ki je sestavljen iz osmih faz. V vsaki izmed faz ima oseba možnost, da napreduje v skladu z vrsto nalog in vlog, ki so s to stopnjo povezane (denimo zaupanje versus nezaupanje v prvi fazi, ko se otrok na temelju svojih izkušenj odloča za svojo osnovno pozicijo, in sicer, ali bo zaupal drugim ali ne). Uspešen sklep ene faze omogoči osebi, da se pomakne v naslednjo fazo; neuspešen sklep pa lahko povzroči, da ostane oseba blokirana (pripeta) na stopnji, ki ne ustreza njeni kronološki starosti in s tem tudi ne socialnim pričakovanjem od te osebe, ki se poleg tega v veliki meri spremenijo v njena osebna pričakovanja. Erickson je postavil domnevo, da gremo na točki prehoda iz ene v drugo fazo skozi normalno krizo, ki se izraža v tem, da smo negotovi vase, zmedeni, nesrečni in da iščemo nove načine za dobro počutje in sožitje (Erickson, 1951, Golan, 1982).

Pomen zamisli o normativni krizi je predvsem v *normalizaciji* velikega števila lažjih oblik duševnega stresa ter v tem, da sprejmemo dejstvo, da se to dogaja mnogim, ker gre za del procesa odraščanja. Poleg tega je poudarek na *človekovi zmožnosti, da se spremeni, da prav v takem kriznem obdobju modificira svoje ideje in dejanja*, pripeljal do tega, da so poskusili s *krizno intervencijo*, ki se je usmerila v pomoč ljudem na začetku krize ter na delo z ljudmi v njihovem okolju, namesto da bi jih poskusili hospitalizirati ali prišli do sklepa, da je z njimi treba

delati leta in leta (Scott, 1980, Mitchell, 1990).

Tako se je začelo razvijati *preventivno delo* z ljudmi, ki so šli skozi običajne izkušnje izgube. Sem spada delo z materami nedonošenčkov, ki so se počutile slabo, ker so rodile nepopolne otroke, bile pa so tudi zaskrbljene za njihovo prihodnost (Caplan, 1959); delo z osamljenimi ljudmi, zlasti vdovami, za katere vemo, da so v precejšnji nevarnosti, da jih prizadene telesni in duševni stres (Parks, 1967). Pripravljanje ljudi na upokožitev je še en dokaz, da se zavedamo pomena normativne krize.

Čeprav se je duševno zdravje v skupnosti zgodovinsko razvilo iz vedenjsko modificirane psihologije ega, bi se lahko vanjo vključili tudi drugi psihološki vidiki. Sedaj sicer nimam časa, da bi se poglobljala v te možnosti, toda morda boste to storili sami s svojimi učitelji, zdaj ali v poznejši fazi.

Medtem ko tako vedenjska terapija kot psihologija ega poudarjata povezavo med duševnim stresom in njegovimi psihološkimi in psihosocialnimi komponentami, pa obe usmeritvi ostajata trdno v mejah psihološke perspektive, zlasti ko govorita o tem, zakaj ljudje doživijo duševni stres in kako jim je treba pomagati. Ta psihološka perspektiva lahko vključuje posameznike, skupine in družine, vendar pa ne ponuja sociološkega razumevanja ali uporabe bolj socialno usmerjenih metod dela.

Poleg tega usmeritvi ne upoštevata, da obstaja velika verjetnost konflikta med interesi posameznika in interesi družbe, saj ne priznavata možnosti namernega ali nenamernega družbenega pritiska. Predvideva se, da je socialni konformizem vselej zaželen in da ni potrebno spreminjanje družbe; spreminjati se morajo le posamezniki, pa čeprav s socialno in profesionalno pomočjo.

V psihiatričnem sistemu se ne problematizira vprašanja *družbenega nadzora*, posledica tega pa je ignoriranje stalnega protislovja vsakega psihiatričnega sistema, protislovja med skrbjo in nadzorom, in tudi vprašanja moči, ki je neenakomerno porazdeljena med klienti in profesionalci, med različnimi profesionalci ter med profesionalci in tistimi, ki krojijo politiko.

Politična dimenzija je v okviru teh dveh usmeritev povsem prezrta, prav tako pa se tudi ne posveča dovolj pozornosti organiziranju služb, ki bi bile najprimernejše za to, da poskrbijo za tiste vrste intervencij, ki jim uporabniki dajejo prednost.

Baza sociološkega znanja

Ena sestavina te baze je razlaga epidemioloških podatkov. Pomaga nam razumeti, zakaj med ljudmi, pri katerih je velika možnost, da jih bo prizadel duševni stres (zlasti hujše oblike stresa), prevladujejo starejši ljudje, revni ljudje, ženske in nekatere etnične manjšine. Podatki potrjujejo teorijo, da je tudi

človekov socialni položaj povezan s stopnjo verjetnosti, da bo človek žrtev duševnega stresa; čim bolj so ljudje socialno podcenjeni, tem več je možnosti, da bodo doživeli stres.

Naprej so podatki o intervencijskih metodah pokazali, da revne in domnevno neartikulirane ljudi zelo pogosto zdravijo samo z velikimi dozami zdravil. Tako se socialna nepravičnost odraža tudi v psihiatriji.

Zagovorniki duševnega zdravja v skupnosti so se tega zavedli in so hoteli zmanjšati stopnjo socialne nepravičnosti tako, da so se osredotočili na delo z *ogroženimi*, se pravi s skupinami ljudi, katerih socialni položaj je tak, da obstaja nevarnost, da postanejo žrtve duševnega stresa. Tak primer je, denimo, delo z mladostniki, ki se je začelo v 50. in 60. letih: z mladostniki iz razpadlih družin, revnih soseščin, iz črnih etničnih manjšin. To delo ni bilo zgolj psihiatrizačija ali psihologizacija njihovih težav, čeprav je bilo včasih tudi to. Šlo je predvsem zato, da ti ljudje dobijo priložnost, da se povežejo s širšo družbo na pozitiven način, iz pozicije večje enakopravnosti, ki so jo dosegli z dodatnimi izobraževalnimi ali poklicnimi programi.

Drug niz epidemioloških podatkov, o katerih imamo zdaj več informacij, govori o vplivu imigracije in naravnih katastrof ter katasrof, katerih povzročitelj je človek. V nacističnih koncentracijskih taboriščih, kjer je bil boj za fizično preživetje tako trd, da je potisnil v ozadje vse drugo, je zelo malo ljudi doživelo hud duševni stres. Toda v potresih, letalskih nesrečah in vojni marsikdo razvije poseben tip duševnega stresa, ki ga je večinoma mogoče uspešno odpraviti s krizno intervencijo. Pred kratkim mi je kolega iz Armenije povedal zgodbo o petnajstletnem dečku, ki je pozabil, da je imel brata, potem ko je ta leta 1988 umrl v potresu. Potrebna sta bila dva meseca dela z njim, pogovorov, ne o tem, kar je bil pozabil, temveč o tem, česar se je bil pripravljen spominjati v zvezi s potresom in s svojimi takratnimi odnosi z družino, preden se je mogel spontano spomniti, da je imel brata, in za njim žalovati.

Naslednja pomembna naloga sociologije je raziskati, kaj pomeni beseda "*skupnost*". Danes se zavedamo geografskih vezi, kulturnih vezi, gospodarskih vezi in skupnosti, ki jih povezuje skupen interes, vse to pa predstavlja našo željo, da bi pripadali kolektivu, pa tudi naše pravice in odgovornost do skupnosti ter pravice in odgovornost, ki jih ima skupnost do nas. Čim bolj se družba industrializira in urbanizira, bolj problematičen postaja pojem skupnosti, čeprav se zdi, da se želja po pripadnosti ne zmanjšuje (Bulmer, 1987).

Še ena sestavina sociološkega znanja, ki vam ni tuja, je *interakcijska sociologija*, trdno povezana z imenoma Goffman in Scheff. Pravzaprav gre za tri sklope.

Prvi se ukvarja z trajnimi posledicami tega, da veljaš v očeh drugih za duševno bolnega (se pravi s stigmo, etiketo, obsojenostjo na življenje duševnega bolnika,

v katerem sta socialna in osebnostna identiteta osebe tako popolnoma podrejeni vseobvladujočemu statusu "duševnega bolnika", da se zavračajo vsi drugi statusi, vloge in identitete).

Drugi sklop se ukvarja z vzroki za ta pojav na družbeni ravni in s tipom organizacijskega sistema, ustvarjenega, da bi dajal občutek varnosti tistim, ki se čutijo ogroženi od žrtev duševnega stresa. Najboljši primer je psihiatrična bolnica (TOTALNA INSTITUCIJA). Spoznanje o tem nas sili, da v organizacijskih strukturah ne vidimo le odraza birokratske logike, ampak tudi odraze družbene prevlade, nadzora in izbire, ki jih lahko spremenimo in ki niso neizogibni in sami po sebi dani (Rohrman, 1971).

Tretji sklop povezuje študije profesionalcev, ki delajo v zdravstvenih sistemih, v katerih se njihovo profesionalno vedenje dojema in analizira v skladu s socialnim kontekstom, znotraj katerega delujejo in v katerem so soodvisni socialni akterji in ne tako imenovani "znanstveni in objektivni" igralci.

Scheffova klasična študija o psihiatrih, ki raje igrajo socialno varno igro, kot da bi tvegali ter pustili ljudem njihovo svobodo ter vse, kar sodi zraven, kaže na to, da psihiatri niso zlobneži, ki hočejo nadzorovati uboge žrtve duševnega stresa, ampak le ljudje, ki delujejo v skladu s svojimi socialnimi pooblastili. Ta pooblastila jim je dala družba potem, ko so se sami socializirali v dolgotrajnem procesu profesionalnega usposabljanja. Podoben trend lahko opazimo zdaj pri britanskih socialnih delavcih, ki jim zakon daje pravico sodelovati pri odločitvah o prisilnem zdravljenju v psihiatričnih bolnišnicah ali na psihiatričnih oddelkih (Langan, 1991). Tako igra sociologija medicine, skupaj s sociologijo poklicev, zanimivo vlogo pri našem razumevanju socialnih aspektov sistemov duševnega zdravja.

Precej sociologov, med njimi tudi Castel in Castel (1982), je kritiziralo nove organizacijske strukture in vsebino duševnega zdravja v skupnosti, in o tem bom govorila, ko pridemo do glavnih rezultatov duševnega zdravja v skupnosti.

Tako je *glavno kritiko* tradicionalnega zdravniškega modela - psihiatrije -, kot tudi kritiko duševnega zdravja v skupnosti, prispevala sociologija (ter eksistencialistična psihologija in filozofija).

Stična točka

Med drugo svetovno vojno je prišlo do zgodovinskega trenutka, ko sta se srečala in spremenila naše psihološko in sociološko umevanje duševnega stresa, in tako je nastal konceptualni in profesionalni okvir za duševno zdravje v skupnosti. Za to, da je duševno zdravje v skupnosti postalo nacionalna politika, je bilo potrebno spremeniti tudi odnos javnosti ter predvsem odnos naših politikov.

Med drugo svetovno vojno, ko so delali z vojaki, žrtvami vojne travme, ter z evakuiranimi otroci, ki jih ni bilo mogoče imeti za "duševno bolne", so potekali tudi poskusi z ljudmi, ki so že bili hospitalizirani, zdaj pa so jih premestili na odprte oddelke zunaj bolnišnic (ker so bolnice potrebovali za ranjene vojake). Tako so profesionalci in javnost prišli do stopnje, ko so bili pripravljeni priznati, da večina ljudi, žrtev duševnega stresa, ne potrebuje ločenega zdravljenja, in da jim gre prav tako dobro (ali bolje) brez tega. To je bil tudi dodaten bonus za politike, ki so upali, da bo za žrtve duševnega stresa potrebno nameniti manj denarja, če jih ne bo treba zapirati v psihiatrične bolnišnice.

Jones je trdil (1972), da je profesionalce in javnost v to, da je možno in zaželeno zmanjšati hospitalizacijo ter nuditi storitve predvsem v skupnosti, prepričal predvsem pojav psihotropičnih drog, skupaj z izkušnjami politike "odprtih vrat". Problem tega argumenta je bil, da so se droge v šestdesetih letih, desetletje po tem, ko so jih vpeljali v duševno zdravje v skupnosti, začele uživati množično.

Scull (1978) je trdil, da je bila želja prihraniti denar sploh edina motivacija, ki je botrovala ameriškemu in britanskemu premiku v smeri duševnega zdravja v skupnosti, zlasti zapiranju psihiatričnih bolnišnic.

Busfield (1986) in jaz sama (Ramon, 1985) pa sva menila, da sta britanska in ameriška vlada dejansko porabili za službe za duševno zdravje v povojnem obdobju več denarja kot kdaj koli prej, kar kaže na to, da je bila motivacija bolj kompleksna od gole želje, da bi prihranili na račun skupine ljudi, ki v očeh večine vlad velja za socialno neproduktivno. Moja trditev je bila, da gre zahvala za to deloma izkušnji vojne in optimističnemu valovanju ob koncu vojne, pa tudi boju za premoč med različnimi profesionalci v duševnem zdravstvu ter bolj psihološkim pogledom na vsakdanje življenje, vključno z duševnim stresom, kar je prisililo profesionalno manjšino, da je pritisnila na politike.

Tako imamo eno zgodovino in celo vrsto različnih interpretacij. Duševno zdravje v skupnosti so vpeljevali na različne načine: z družabnimi klubi in dnevnimi centri v Veliki Britaniji, s centri za duševno zdravje v skupnosti v Severni Ameriki, s krizo služb na Holandskem, če omenim samo nekaj različic.

Mejnik je bil akt o ameriških centrih za duševno zdravje v skupnosti, ki ga je leta 1963 podpisal John F. Kennedy. To je pomenilo ustanavljanje teh centrov z velikodušno pomočjo zvezne vlade v mnogih ameriških državah. Pa vendar, kot ugotavljata Mosher in Burti (1989), je zaživel komaj 200 od 2000 načrtovanih centrov, in treba bi se bilo vprašati, kaj se je zgodilo z ostalimi 1800 centri.

Centri, ki so jih v začetku vodili psihologi, so se usmerili v delo z ljudmi z manjšo ali srednjo stopnjo duševnega stresa, in se z ljudmi, ki so prišli iz psihiatrične

bolnice, skorajda niso ukvarjali.

Konec šestdesetih in začetek sedemdesetih let je v Severni Ameriki prišlo do množičnega in hitrega zapiranja psihiatričnih bolnišnic, ki mu je načeloval Ronald Reagan, takratni guverner Kalifornije. Zelo malo vemo o tem, kako je ta proces potekal, ali o tem, kaj se je zgodilo z osebjem, ki je v bolnicah delalo. O tem ne obstaja nobena raziskava. Ljudi iz bolnišnic so preselili v slabše četrti in jim dodelili majhno rento iz sklada za socialno varnost. Konec sedemdesetih in začetek osemdesetih let je približno tretjina te populacije prešla v kategorijo brezdomcev ali zapornikov, ali pa kar v obe (Brown, 1985).

Zaradi tega je bilo slišati, da duševno zdravje v skupnosti ne deluje; da deinstitutionalizacija (to je zapiranje bolnišnic) ni prava pot in da so ljudi, ki so jih odpustili iz bolnišnic, zanemarljivi. Močan lobi sorodnikov (AMI) je imel občutek, da je ostal brez pomoči profesionalnih služb in da je vse breme padlo na njegove rame. To je lahko v državi, kjer se zdravstveno nego plačuje neposredno z zavarovalnimi policami, zavarovalnice pa večinoma nočejo plačevati za dolgotrajne storitve, emocionalno, socialno, pa tudi finančno zelo težko breme.

Naslednja faza ameriškega duševnega zdravja v skupnosti je začetek podpornega sistema v skupnosti (Community Support System), namenjenega samo ljudem s trajnimi duševnimi težavami, saj je zvezna vlada dala državam denar, da bi razvile programe, osredotočene na to skupino klientov. Le tisti, ki so jih opredelili kot "težke duševne bolnike", so imeli pravico do pomoči teh programov. Programi ponujajo kombinacijo *oskrbovalnega managementa*, skupaj z različnimi drugimi storitvami, pač po potrebi (Turner in Ten-Hoor, 1978).

Elementi podpornega sistema v skupnosti

1. Odgovoren tim
2. Stanovanjska oskrba
3. Oskrba v sili
4. Zdravniška oskrba
5. Prehodna stanovanjska skupina
6. Nadzorovana (podporna) stanovanja
7. Izvenbolnišnična terapija
8. Poklicno usposabljanje in možnosti
9. Socialne in rekreacijske možnosti
10. Pozornost družine in mreže

Zanimiva značilnost tega sistema je letna konferenca delničarjev, ki jo sponzorira

zvezna vlada. Med delničarji so uporabniki služb in njihovi sorodniki, pa tudi profesionalni in neprofesionalni oskrbovalci služb in predstavniki skupnostnih skupin. Namen letnega srečanja je izmenjati poglede na probleme in dosežke preteklega leta, pa tudi delovati kot zveza in kot skupina, ki lahko vrši politični pritisk. Ena od lekcij, ki smo se je naučili iz zgodnjih pobud je verjetno ta, da je treba imeti *politično podporo* in da je v to treba investirati.

Programi, ki so jih razvili v sklopu podpornega sistema v skupnosti so dragi, ker zahtevajo intenzivno delo, saj je dokazano, da ljudje z trajnimi duševnimi težavami potrebujejo stalno pomoč, in to na številnih ravneh. V marsičem so ti programi tudi nadzorni, saj morajo biti ljudje del programa, da znajo iz njega kaj pridobiti, in ker službe prodrejo v skoraj vse sfere njihovega življenja.

Stalno ocenjevanje programov je tudi pokazalo, da je potrebna kontinuiteta ter da so še vedno cenejši od postelj v bolnišnici.

Čeprav je bil britanski razvoj v marsičem drugačen od ameriškega, pa so na tej točki podobnosti postale bolj očitne kot v preteklosti, saj britanski politiki - v manjši meri pa tudi britanski profesionalci - iščejo zglede pri Združenih državah. Tako zdaj v Veliki Britaniji promovirajo oskrbovalni management kot nov in obetaven način dela, ekspliciten je poudarek na klientih, ki potrebujejo stalno skrb (britanski izraz za ljudi s trajnim duševnim stresom), in v zadnjih petih letih je bilo ustanovljenih veliko centrov služb duševnega zdravlja v skupnosti.

Britansko prizorišče je v marsičem drugačno od ameriškega:

1. Za večino zdravstvenih storitev ni treba posebej plačevati, ker ima vsak državljani pravico do nacionalnih zdravstvenih služb.
2. Psihiatri so tako znotraj kot zunaj bolnišnic daleč najmočnejša skupina.
3. Socialni delavci so dosti močnejša skupina kot psihologi, pa tudi močnejša skupina od svojih ameriških kolegov, če govorimo o vplivu.
4. Javni sektor je še vedno največji oskrbovalec služb, sledi mu prostovoljni sektor. Komercialni sektor je zelo majhen, usmerjen zlasti na stanovanjske in zaprte zmogljivosti za ljudi, ki veljajo za "nevarne".
5. Zapiranje psihiatričnih bolnic se je začelo šele sredi osemdesetih let; razlogov zato je bilo več, med drugim tudi odpor profesionalcev in pomanjkanje finančne stimulacije zdravstvenim oblastem za prenos proračuna iz bolnišnic v skupnostne službe. Celo danes, ko se piše leto 1992, porabijo v skupnostnih službah komaj 30% celotnega proračuna, namenjenega službam za duševno zdravje, čeprav se 90% intervencij opravi zunaj bolnišnice.

Proces zapiranja bolnišnic je bil v Veliki Britaniji povsem drugačen od tega procesa v Ameriki, pa tudi drugačen od italijanskega modela (razlaga in primeri

pridejo na vrsto na seminarjih o deinstitutionalizaciji in normalizaciji).

6. Centri služb za duševno zdravje v skupnosti se pojavljajo šele od leta 1985. Že zdaj pa se kažejo osupljive podobnosti z ameriškimi centri, posebno v tem, da dajejo prednost milejšim oblikam duševnega stresa (Patmore in Halford, 1991).

7. Narašča vpliv neposrednih uporabnikov služb in neformalnih oskrbovalcev, predvsem na profesionalce, manj na vlado. Obe skupini hočeta, da službe ostanejo javne, in nasprotujeta komercializaciji služb, vendar pa bi vsaka skupina želela svoj model, ki se radikalno razlikuje od drugega: uporabniki se navdušujejo nad službami s čim manjšo profesionalno intrevencijo, medtem ko dajejo profesionalci prednost službam, kjer so sami v večini.

7. Čeprav se je britanska izkušnja razvila iz socialne psihiatrije štiridesetih, petdesetih in šestdesetih let, le redko kje v javnih službah prakticirajo terapevtske skupnosti in pogovorne terapije (več o tem bomo povedali na seminarju o deinstitutionalizaciji in normalizaciji).

Glavni rezultati duševnega zdravja v skupnosti do danes:

- Žrtev duševnega stresa večinoma ni treba ločevati, od krize si lahko opomorejo v skupnosti, v nekaterih primerih lahko krizo napovemo in preprečimo (denimo normalno krizo).
- To področje je usmerjeno k psihološkim in socialnim metodam intervencije; tako je mogoče pomagati večini. K tem metodam sodi delo s posamezniki, družinami, skupinami in skupnostmi.
- Kadar delamo z žrtvami duševnega stresa, moramo misliti na zadovoljitev vseh njihovih potreb (telesnih, duševnih, socialnih in intelektualnih). Vendar pa lahko taka pozornost poveča odvisnost in nadzor.
- Na tem področju je dovolj prostora za interdisciplinarno delo, pa tudi za neprofesionalce in skupine v skupnosti. Pravi konflikti in nasprotovanja obstajajo med različnimi disciplinami ter med profesionalci in neprofesionalci.
- Dovolj prostora je za sodelovanje med uporabniki služb, njihovimi sorodniki in profesionalci. A tudi tu, kakor pri interdisciplinarnem delu, prihaja do konfliktov.
- Profesionalci v duševnem zdravju se nagibajo k temu, da dajejo prednost delu z žrtvami milejših oblik stresa, na škodo tistih s hujšimi oblikami stresa, razen če je na slednjih poseben poudarek. Duševno zdravje v skupnosti ni znalo zadovoljiti potreb te skupine klientov, deloma tudi zaradi pomanjkanja motivacije pri prenosu služb iz bolnišnice v skupnost.
- Eksplozija pogovornih terapij je rezultirala v naraščanju socialnega nadzora

nad človekovo subjektivnostjo in zasebnostjo, pa tudi v upadanju motivacije za kolektivno akcijo;

- Čeprav je učinkovitost psiholoških in socialnih metod dokazana, ostaja zdravljenje prevladujoči način intervencije, kljub temu, da se vedno bolj zavedamo škodljivega učinka, ki ga ima dolgotrajno uživanje večine blažjih in močnejših pomirjeval, pa tudi izredno kratkotrajnega učinka zdravil (Mujen, 1987, Holloway, 1988)

Reference

- M. Bulmer, *The Social Base of Community Care*, Blackwell, 1987
- P. Brown, *The Transfer of Care*, RKP, 1985
- J. Busfield, *The Management of Madness*, Hutchinson, 1986
- G. Caplan, *Concepts of Mental Health and Consultation*, Children Bureau Publications, 1959
- R. Castel, F. Castel, A. Lovell, *The Psychiatric Society*, Columbia University Press, 1982
- E. Erickson, *Childhood and Society*, Penguin, 1951, 1982
- I. Goffman, *Asylum*, Penguin, 1961
- I. Goffman, *Stigma*, Penguin, 1963
- N. Golan, *Passing through Transition*, Columbia University Press, 1982
- H. Hartman, "Ego psychology and the problem of adaptation" v: D. Rappaport (ur.), *Organization and Pathology of Thought*, Columbia University Press, 1951
- C. Hollin, T. Trower, *Handbook of Social Skills Training*, Pergamon Press, 1986
- F. Holloway, "Prescribing for the long-term mentally ill: a study of treatment practice", *British Journal of Psychiatry*, 1988
- B. Hudson, E. MacDonald, *Behavior Modification in Social Work*, Macmillan, 1986
- K. Jones, *The History of the mental health services*, RKP, 1972
- J. Langan, "A re-evaluation of ASW activities", *Community Care*, October - November, 1991
- A. Lavender, F. Holloway (ur.), *Community Care in Practice: Services for the Continued Care Client*, Wiley
- R. Mitchell, "The role of social workers in a crisis intervention team, v: J. Cohen, S. Ramon (ur.), *The 1983 Mental Health Act: Innovation and Dilemmas*, BASW publications, 1991
- L. Mosher, L. Burti, *Community Mental Health: principles and practice*, Norton, 1989
- M. Muijen, "The use of psychotropic drugs in British Hospitals", *British Journal of Psychiatry*, 1987
- C.M. Parks, *Beauverment*, Penguin (1967)
- C. Patmore, C. Halford, *Community Mental Health Teams*, Good Practices in Mental Health
- S. Ramon, *Psychiatry in Britain: Meaning and Policy*, Croom Helm, 1985
- D. Rothman, *The Discovery of the Asylum*, Little Brown, 1971
- T. Scull, *Decarceration*, Prentice Hall, 1978
- T. Scheff, *Being Mentally Ill*, Aldine, 1967
- R.D. Scott, *A family oriented psychiatric service to the London Borough of Barnet*, Health Trends, 12, 66-68, 1980
- J. Turner, W. Ten-Hoor, "The NIMH Community Support programme: Pilot Approach to a needed social reform", *Schizophrenia Bulletin*, 4, 319-348, 1978

David Brandon

VESELJE IN ŽALOST PRI NORMALIZACIJI

“Potreboval sem tišino, potreboval sem mir, potreboval sem gotovost. Včasih sem potreboval celo samoto, nisem jih mogel doseči... Nikoli me niso vprašali, kakšna so moja hotenja, moje želje, moje antipatije, moje navade, moja občutljivost, moja nagnjenja, moje potrebe... Potem sem sovražil, zaničeval, bil sem besen, otrdel sem, posurovel...”

John Perceval, domnevno blazen, leta 1838

Besedo normalizacija so kot termin v službah za delo z ljudmi verjetno prvič uporabili v šestdesetih letih tega stoletja, ko je Bank-Mikkelsen, vodja danskih služb za duševno zaostale, normalizacijo definiral kot “dopuščanje, da si duševno zaostali ustvarijo eksistenco, ki je kolikor mogoče blizu normalni.”² Pozneje je na Švedskem Nijre razširil koncept: “Pri principu normalizacije je pomembno ustvariti ustrezne pogoje za to, da prizadeta oseba občuti normalno spoštovanje, ki gre vsakemu človeškemu bitju. Tako je treba v vsem, kar zadeva prizadeto osebo, kolikor je le mogoče upoštevati njeno izbiro, njene želje, zahteve in težnje. Mnogi ljudje imajo težave z uveljavljanjem v družini, med prijatelji, sosedji, sodelavci in drugimi ljudmi. Še zlasti težko je človeku, ki je invaliden ali zaradi česar koli drugega podcenjen. Toda navsezadnje mora celo poškodovana oseba funkcionirati kot razpoznaven individuum in svojo identiteto sebi in drugim definirati z okoliščinami in pogoji svoje eksistence. Pot do samodoločbe je za poškodovano osebo težka, a nadvse pomembna.”³

V Združenih državah je Wolf Wolfensberger leta 1972 to definicijo znatno preoblikoval: “Z uporabo sredstev, ki so kulturno kolikor mogoče normativna, vzpostaviti in/ali ohraniti vedenje in karakteristike, ki so kulturno kolikor mogoče normativne.”⁴ O'Brien in Tyne dopolnita definicijo: “Z uporabo sredstev, ki so v naši družbi cenjena, razvijati in podpirati osebno vedenje, izkušnje in karakteristike, ki so prav tako cenjene.”⁵

Termin se je zdaj manj povezoval s tistim, kar je bilo “normalno” ali “povprečno” in bolj s tistim, kar je bilo kulturno *cenjeno*. Razlika je bila bolj ali manj jasna. Marsikje je, denimo, “normalno”, da invalidni ljudje niso zaposleni, vendar pa je v zelo redkih kulturah, če sploh v kateri, to “cenjeno”. Pomagati invalidni osebi, da si najde dobro plačano delo, pomeni pomagati ji, da postane bolj “cenjena”.

Wolfensberger je napisal: "... načelo normalizacije zahteva, da osebo naučimo ne zgolj hoditi, temveč hoditi normalno; da so njeni gibi in ekspresivni vedenjski vzorci normalni; da se oblači kot ostale osebe njene starosti; da ima dieto, ki ji zagotavlja normalno telesno težo. Vse prevečkrat se zadovoljimo s tem, da naučimo prizadetega otroka hoditi; nismo pa preveč zaskrbljeni, če otrok razvije nenavadno hojo, ki zbuja ali krepi vtis nenormalnosti, kar bi pravzaprav lahko preprečili."⁶

Wolfensberger je poudarjal, da bi bilo zaželeno, da se razširi krog vrednot, hkrati pa se čim bolj zmanjšajo negativne razlike. V zgodnjih osemdesetih letih je Wolfensberger spoznal, da je zmeda z "normalnim" moteča, zato je spremenil termin v nekam bolj tehničnega: "*ovrednotenje družbene vloge*" (Social Role Valorisation - SRV)⁷, ki opisuje štiri poglavitne procese:

- a) invalidni ljudje veljajo za drugačne v negativnem pomenu besede;
- b) kar je v zadnjih dveh stoletjih pripeljalo do njihovega ločevanja od navadnih ljudi in navadnih življenjskih vzorcev;
- c) ta segregacija pomeni, da večina invalidnih ljudi nima skoraj nikakršnih možnosti, da bi se uveljavili v družbeno cenjenih vlogah in vedenju;
- d) posledica tega je, da so še naprej podcenjeni.⁸

Ta analiza destruktivnih učinkov segregacije in kongregacije ni nova. John Conolly, slavní upravitelj Britanskega zavetišča, je leta 1830 napisal: "Kakšne bi bile posledice, če bi zdravega človeka, vajenega družbe, ... zaprli v majhno hišo, kjer bi bil njegov edini družabnik paznik, gibnje pa bi mu omejili na beden vrt? Prav gotovo ne bi pričakovali, da se bo njegovo moralno in intelektualno stanje izboljšalo. Mar torej lahko upravičeno pričakujemo, da bo obravnava, ki bi škodovala zdravi duševnosti, ozdravila bolno?"⁹ Conolly je določil glavno sestavino normalizacije - družbeno integracijo kot pomoč pri oblikovanju družbeno cenjenega vedenja - sedem let, preden je britanski prestol zasedla kraljica Viktorija!

V osemdesetih letih našega stoletja je imela normalizacija precejšen vpliv na službe za delo z ljudmi, v glavnem zato, ker je šlo na desettisoče profesionalcev, predvsem strokovnjakov za duševno prizadete, skozi petdnevne delavnice PASS (Program Analysis of Service Systems), katerih neposredni vpliv zdaj počasi izginja.¹⁰ V teh delavnicah so se profesionalci naučili meriti uspešnost služb bolj po tem, kakšen je izid za uporabnike, kot po tem, kakšni so nameni profesionalcev. To je pomenilo velik preobrat v dojemanju kvalitete služb, zlasti pa izboljšanje metod ocenjevanja uporabnikoih možnosti za vrnitev v normalno življenje. Za mnoge profesionalce je bila izkušnja travmatična, hkrati pa jih je oblikovala. Zamajala je temelje njihove prakse in profesionalizma.

Glavni britanski zagovornik normalizacije Tyne je postavil štiri glavne pogoje, ki bi bili potrebni za praktične spremembe: "razumevanje življenjskega položaja invalidnih ljudi; odkrivanje alternativnih možnosti; niz teorij o posledicah organiziranja služb za delo z ljudmi na različne načine; praktični načrti za akcijo."¹¹ Tyne je videl znaten napredek v razumevanju položaja invalidnih ljudi in v spoprijemanju z posledicami različnih vrst služb. Druga dva pogoja - iskanje alternativnih možnosti in praktični načrti za delovanje - pa sta še vedno pomenila precejšen izziv. "Potrebujemo jasne, močne zgodbe o ljudeh in njihovih možnostih... Zdi se, da je trenutno najbolj potrebno to, da razvijemo večje možnosti za podporo kreativnosti in inventivnosti."

Te ideje so imele velik vpliv. Mi, ki zdaj delamo v službah za delo z ljudmi, smo večinoma njihovi otroci. Svoj prenovljeni pogled na to, kakšno bi lahko bilo normalno cenjeno življenje invalidnih ljudi v lokalnih skupnostih, v veliki meri dolgujemo delavnicam PASS in tečajem o normalizaciji. Ti so dandanašnji nekaj povsem vsakdanjega, celo za tiste, ki niso zanje še nikoli slišali. Težko si zamišljamo, kako je bilo pred tem. Toda kot večina odraščajočih otrok smo postali precej kritični in začnemo spoznavati, da sta tudi mama in oče le človeka, ter da je njuno mišljenje zastarelo prav tako kot njuni heroični nazori. Tak kritikizem se "konvertitom normalizacije" pogosto zdi napadalen in nehvaležen.

Včasih se zdi, da je velikanski alter ego normalizacije destruktivno vplival na kreativnost v službah. Normalizacija je imela pridih resnobe, ki je uničil veliko potencialno zdravilne zabave in spontanosti. Zlahka se jo je dalo obrniti v suho znanost. Razsvetlila je globoko temo nezavednih in destruktivnih sil pri profesionalcih in v službah za delo z ljudmi, seveda pa je imela lastno destruktivno senco, ki je več kot desetletje ostala bolj ali manj neopažena. Ta senca je prepojena s staromodnim paternalizem.

Poglejmo si primer. S tem da je vzela kot osnovo za merjenje kvalitete služb za delo z ljudmi konvencionalne vrednote, je celotna ustanova normalizacije spodbujala unikulturne in šovinistične nazore. Konvencionalne vrednote temeljijo na tradicionalni vladavini zdravih belcih srednjega razreda, ki imajo dostop do denarja, moči in še marsičesa. Ti ljudje so po definiciji rasisti in šoviniisti. Podcenjujejo nebelce, ženske, invalide ali pripadnike delavskega razreda. To vodi naravnost v izkoriščanje velikega dela prebivalstva. Treba je odkriti učinkovita in nepristranska merila za ocenjevanje kvalitete služb - v multikulturni skupnosti z večjo pluralnostjo vrednot. Pokazati moramo, kako reformirati konvencionalne vrednote, da bodo te manj defenzivne (obrambne) in bolj difuzne (razpršene).

Invalidni ljudje so pod velikim pritiskom, da bi zgolj posnemali tiste, ki so relativno družbeno in ekonomsko "uspešni". To je nenavadno, če pomislimo, da je Wolf Wolfensberger, najvplivnejši ustanovitelj normalizacije, pripisoval velik pomen duhovnosti. Normalizacijska merila pa so taka, da bi bil po njih Kristus precej nizko in Poncij Pilat precej visoko. Jezus je imel veliko povedati o tem, da bodo imeli bogati in spoštovani državljani s kamelami velike težave, ko bodo morali skozi šivankino uho! Vedel je, da sta tako družbeni kot ekonomski uspeh pogosto zgolj manifestacija golega pohlepa.

Wolfensberger včasih zahteva posege v sistem. "Resno se bojim, da dandanes večina osebja v duševnem zdravstvu zaradi narave svojega usposabljanja in togosti svojega delovanja ne more biti zelo učinkovita na sistemski ravni. Vendar pa bi razpršitev in specializacija služb v skladu z načeli normalizacije osebje prisilila, da sodelujejo s skupnostjo na povsem nov način, način, ki je mnogo pomembnejši in verjetno dosti bolj konstruktiven kot tradicionalni, navadno stereotipni bolnišnični model, ki pogosta prevlada celo tam, kjer bolniki niso v bolnišnični oskrbi."¹²

Čeprav se Wolfensberger bežno dotakne potrebe po širših družbenih spremembah, pa *normalizacija ne zavrača prevladujočih kulturnih vrednot*, v marsičem jim celo daje dodatno kredibilnost. Te vrednote postanejo merilo za ocenjevanje kvalitete služb. Tako imenovani podcenjeni ljudje naj bi si zvišali ceno z bolj konvencionalnim vedenjem. V normaliziranem svetu bi večina slabo plačanih služb v negovalnem sektorju še vedno slonela na pretežno slabo usposobljenih in izkoriščanih ženskah. Nega v skupnosti bi še vedno temeljila na socialnem in ekonomskem izkoriščanju žensk, ki bi delale za majhno plačo in v slabih razmerah. Normalizacija si ne prizadeva preveč, da bi jasno nakazala vizijo potrebnih socialnih in ekonomskih sprememb.

Wolfensberger ne dojame bistva ekonomije in politike invalidnosti. Ovire, postavljene pred invalidne državljane, skrajno učinkovito varujejo interese vplivnih državljanov, ki so zvečine zdravi belci (moški). Kadar invalidni "outsiderji" poskusijo vdreti v njihov svet, preprosto dvignejo oviro. Wolfensberger namiguje, da so za radikalne spremembe zadolženi predvsem tisti, ki so podcenjeni. Nekako se morajo, brez prave vzgoje, z malo denarja in še manj vpliva, priključiti socialni in ekonomski eliti tako, da posnemajo dejanja vplivnih; njihovo zunanost, njihov način življenja in vedenja. Invalidni ljudje, večinoma brezposelni in v skupnosti povsem izključeni iz vplivnega razreda, se morajo potruditi in postati sprejemljivi.

"Družbene vrednote ostajajo nedotaknjene, odgovornost za kakršno koli spremembo teh vrednot pa leži na invalidnih in podcenjenih."¹³ Svoja življenja in zunanji videz morajo s pomočjo osebja, ki jim je pri tem v oporo, oblikovati

tako, da bodo sprejemljivi za družbo. *Tistim, ki imajo oblast v rokah, sploh ni treba spreminjati svojih šovinističnih, rasističnih načel in struktur.* Še celo takrat, kadar invalidni ljudje "uspejo", kot profesor Stephen Hawking, svetovno znani teoretski fizik, ki ima bolezen motoričnega nevrona (živca), jih obravnavajo zgolj kot presenetljive kaveljce. Hawking je izredno cenjen in veliko zasluži, napisal je uspešnico "Kratka zgodovina časa" (A Brief History of Time), je zelo vpliven in je precejkrat na televiziji, a ga še vedno dojemamo predvsem kot človeka, privezanega na invalidski voziček. Hawking je prej velika izjema v svetu pohabljenec kot pa merilo za drugačno vrednotenje invalidnih ljudi.

Ko so invalidi protestirali proti katastrofalnemu neodvisnemu TV programu Telethon, ki zbira denar za invalidne ljudi, so časopisi o njih pisali kot o "norcih" in "razgrajalcih". Invalidi so se bojevali s policijo in z invalidskimi vozički blokirali ceste. Njihov najučinkovitejši slogan je bil "Poščijemo se na usmiljenje". Vendar pa se od njih pričakuje, da so hvaležni in molčeči "poraženci", ne pa protestirajoči in hrupni "zmagovalci".

Večina tradicionalnih vrednot temelji pretežno na moški predstavi o socialnem in ekonomskem uspehu. Nekateri "zmagajo" in se povzpnejo; drugi "izgubijo" in ne pridejo nikamor. Porritovi komentarji o zahodnjaškem etosu so temeljili na "agresivnem individualizmu", ki se pogosto kaže, denimo, v hollywoodskih westernih.¹⁴ Tu je življenje predstavljeno kot trd boj in tekmovanje, sodelovanje z drugimi velja za nekaj nečastnega. Invalidni ljudje veljajo v glavnem za poražence. Surovo izkoriščanje našega planeta je naravna posledica tega pridobitniškega mišljenja. Kako naj spodbujanje pohlepa in pridobitništva pri vedno večjem številu invalidnih ljudi kar koli prispeva k ekologiji našega planeta? Je pa res, da se tako udobno rešujemo bremena odgovornosti za spremembe.

Pri normalizaciji se tako uporabnikom kot podpornim delavcem pogosto dozdeva, da *preskakujejo noralizacijske ovire, ki jim ni nikdar konca.* Po vsakem neuspelem poskusu pridejo dodatne, vedno težje ovire. Osamljenost, bolečina, duhovno in psihološko veselje in trpljenje posameznika, vse to ostaja ob strani. Nihče se ne utegne ukvarjati s človekovo psiho, skrbijo preprosto za to, kakšni so ljudje videti na zunaj. Zdi se, da pri principu normalizacije človekova sreča ni pomembna. Ljudje so "sprejeti", če sploh, zelo pogojno in industrijsko. "Sprejeli vas bomo, če..." Kje je pri vsem tem srce?

Druga težava je v *velikem poudarku na individualnosti.* Wolfensberger v bistvu ne odobrava formiranja skupin razvrednotenih posameznikov. Zdi se mu, da takšne podporne skupine "povečujejo svojo pohabljenost". Obstaja nevarnost, da se, denimo, ustanovi skupina okrevajočih psihiatričnih bolnikov, ki so potem

v očeh drugih še bolj zaznamovani kot poprej. Wolfensberger ima prav v pomembni zadevi, da namreč združevanje lahko poveča občutek drugačnosti, vendar pa se ne zaveda, kako nujna so taka srečanja.¹⁵ Ljudje s tem, ko se združujejo, v procesu odkrivanja, da niso sami, najdejo moč in oporo; spoznajo, da so si njihove izkušnje med seboj v veliki meri podobne, pa tudi, da imajo določeno vrednost. Vloga skupnosti invalidnih ljudi, ki deluje kot lobi, je za spreminjanje služb bistvenega pomena.¹⁶

Wolfensberger ni dojel, kako pomembno je, da *uporabnik sodeluje pri upravljanju in managementu služb*. Danes imamo precej močno gibanje, ki se zavzema za to, da bi uporabniki odločilno sodelovali pri procesu odločanja o službah. V bistvu je to pravi demokratični proces, zdrav aspekt tega, čemur danes pravimo samozagovorniško gibanje - gibanje ljudi, ki sami zagovarjajo svoje interese. Če hočemo, da postanejo ljudje polnopravni državljani, morajo najprej vaditi državljanstvo v okviru samih služb. Te morajo upoštevati njihova stališča. To pomeni, da morajo uporabniki imeti moč, da sami nastavljajo osebe; da prisostvujejo sestankom, kjer se razpravlja o pomembnih projektih, in da lahko nanje vplivajo; da imajo lastna sredstva; da so vključeni v planiranje služb. Če hočemo doseči to tesnejše sodelovanje, moramo razviti povsem nov sistem odločanja, ki ne bo odražal vrednot belega moškega srednjega razreda. Najti moramo, denimo, zares učinkovite alternative tradicionalnim in močno osovraženim odborom. Uporabniki služb morajo imeti večje možnosti, da pomagajo pri upravljanju svojih služb ter da postanejo polnopravnejši državljani v širši skupnosti. Njihovo sodelovanje v managementu služb prav tako lahko pomaga pri oblikovanju ustrežnejših služb.¹⁷

Princip normalizacije, kljub problemom, predsodkom in dogmatizmu, ponuja več dragocenih pogledov na vrednotenje služb za delo z ljudmi in lahko pomaga znatno povečati vpliv uporabnikov. Če imamo junaka, ki so ga v bližnji preteklosti oboževali, še ne pomeni, da ga moramo danes popolnoma zavračati. Normalizacija nas je osvobodila mračnega in mrzlega zapora, a le zato, da nas je zaprla v večjo in bolje opremljeno celico z lepšim pohištvom. Tudi to je nekaj vredno. Zdaj pa se je treba soočiti z izzivi, ki jih predstavljajo naraščajoči multikulturni in feministični vplivi. Normalizacijo je treba očistiti njenih destruktivno pedagoških začetkov. Veliko manj mora biti pridiganja in namesto tega je treba pozorneje prisluhniti podcenjenim posameznikom in skupinam, ki se zavzemajo tudi za odpravo segregacije in revščine. Navsezadnje so to ljudje, ki sta jih zlomili prav segregacija in institucionalizacija.

Normalizacija mora postati skromnejša. Odkriti mora načine, kako razumeti in prepoznati osnovno stisko, revščino in izkušnjo tesnobe, ki jo poznajo podcenjeni

ljudje. Predvsem mora nastopati bolj radikalno, ko gre za vprašanje rasizma in šovinizma. V službah za duševno zdravje, denimo, so psihiatrične pomoči največkrat deležne ženske. Duševno zdravje je tradicionalno gledano s stališča moških. Ženske živijo v družbi, ki je prilagojena pretežno moškim, zaradi česar se čutijo vedno bolj neizpolnjene in nemočne. Del te nemoči rezultira v psihiatrični bolezni in v pogosto še bolj destruktivnem zdravljenju.

Če bomo kos tem in mnogim drugim izzivom, lahko načelo normalizacije postane mogočna osvobajajoča sila in ne zgolj vrsta koristnih in reformnih idej o ponovni vključitvi invalidnih ljudi v družbo, z nekaj neprijetnimi stranskimi učinki ter z vedno manj moči in vpliva. Pomaga lahko graditi skupnost, ki bo bolj permissivna in manj nagnjena k negativni sodbi, skupnost, kjer bodo vsi cenjeni in ki bo do vseh pravična, ne glede na vero, spol, raso ali domnevno nezmožnost. Pot do uresničitve teh sanj pa je še zelo, zelo dolga.

Reference

- ¹ Gregory Bateson (ur.), *Percevals Narrative*, Stanford University Press, 1961
- ² N.E. Bank-Mikkelsen, *A Metropolitan area in Denmark - Copenhagen* v R. Keugel in Wolf Wolfensberger (ur.), *Changing Patterns in Residential Services for the Mentally Retarded*, President's Committee on Mental Retardation, 1969
- ³ Wolf Wolfensberger (ur.), *The principle of Normalization in Human Services* (13. poglavje)
- ⁴ Ibidem (stran 28)
- ⁵ John O'Brien in Alan Tyne, *The Principle of Normalization: a foundation for effective services*, CMH, 1981
- ⁶ Wolf Wolfensberger, Ibidem (stran 33)
- ⁷ Wolf Wolfensberger, *Social Role Valorisation: A proposed new term for the Principle of Normalization*, Mental Retardation, 21(6), strani 234-239
- ⁸ John Hattersley, *The Future of Normalisation* v: Steve Baldwin in John Hattersley (ur.), *Mental Handicap - social science perspectives*, Tavistock/Routledge, 1991
- ⁹ John Conolly, *An Inquiry concerning the indications of Insanity*, London, 1830
- ¹⁰ David Race, *Normalisation: Theory and Practice*, v: Nigel Malin (ur.), *Reassessing Community Care*, Croom Helm, 1987
- ¹¹ Alan Tyne, *Shaping Community Services - the impact of an idea*, v: Nigel Malin, ibidem
- ¹² Wolf Wolfesberger, *The Principle of Normalisation*, stran 118
- ¹³ Jonathan Porrit, *Seeing Green: the Politics of Ecology explained*, Blackwell, 1984
- ¹⁴ David Brandon, *Increasing Value - the implications of normalisation for mental health services*, University College Salford, 1991
- ¹⁵ Za primere pogledj v: Althea in David Brandon, *Consumers as Colleagues*, MND, 1987
- ¹⁶ Shula Ramon, *Principles and Conceptual Knowledge* v: Shula Ramon (ur.), *Beyond Community Care - normalisation and integration work*, MacMillan MND, 1991
- ¹⁷ Za primere glej v: Judy Chamberlin, *On our own*, MND, 1988

Malcolm J. Fyfe

SPRETNOSTI, POTREBNE PRI DELU Z DUŠEVNIM ZDRAVJEM V SKUPNOSTI

V pričujočem spisu poskušam predstaviti kompleksno področje profesionalnega dela. Cilj je v skupnosti pomagati ljudem, za katere pravimo, da so duševno bolni. Temelji na izkušnjah, ki sem si jih pridobil, ko sem vodil tečaje za profesionalce v zahodnem delu Londona. Ob tem sem se prepričal, da morajo biti ti profesionalci - socialni delavci, zdravniki, sestre in psihologi, če omenim le tiste, ki nam pridejo najprej na misel, ko beseda nanese na delo z duševno motenimi -, za svoje delo posebej usposobljeni. Ne smemo pa spregledati tudi drugačnih, zato pa nič manj pomembnih spretnosti, ki jih morajo imeti drugi profesionalci, denimo učitelji in hišno osebje. In navsezadnje je treba usposabljanje tudi tako imenovane paciente in njihove skrbnike.

Prepričan sem, da lahko (glede na to, da pišemo leto 1992) izhajam iz vsem nam skupne domneve, da imajo državljani, pa naj so "duševno bolni" ali ne, razen v izjemnih okoliščinah pravico do življenja v skupnosti.

Pisci, kakršen je Goffman, so zgovorno dokazali, kako škodljiv je učinek ustanov na ljudi, ki so zaprti vanje. Pogosto je oškodovana tudi skupnost. Poleg tega ustanova vpliva na našo percepcijo tistih, ki so bili v njej zaprti. Nehote se nam zdi, da morajo biti, ker soustanove nevarne in strašljive, takšni tudi njihovi nekdanji prebivalci. Potrebno bo boljše informiranje in vzgoja, da se bo to izkrivljeno pojmovanje spremenilo.

Iz naštetega izhaja sklep, da nikakor ne smemo misliti, da je opuščanje dolgotrajne psihiatrične hospitalizacije isto kot skrb v skupnosti. Zaenkrat skupnost morda še ni pripravljena ali zmožna skrbeti za duševno prizadete.

Prinačrtovanju učinkovite skupnostne skrbi je treba misliti na marsikaj. Najpomembnejša sta koordinacija služb in, vsaj sam tako mislim, nekdo, ki za to koordinacijo skrbi. Če naj bojo te službe učinkovite, morajo nujno sodelovati s "pacienti" in skrbniki, do katerih morajo imeti profesionalci spoštljiv in razumevajoč odnos. S stališča učitelja (trainer) je tudi jasno, da morajo biti skrbno načrtovanega usposabljanja deležni ne le profesionalci, temveč tudi skrbniki in njihovi oskrbovanci.

Zdaj se nameravam osredotočiti na to, kakšno mora biti informiranje in usposabljanje tistih, ki jim pravimo skrbniki. Učinkovita analiza usposabljanja pogosto odkrije hierarhijo neizpolnjenih potreb, ki je v sorazmerju s spretnostmi in znanjem. Morda je najbolje, da začnemo od začetka. Če hočemo sodelovati, se moramo profesionalci in skrbniki med seboj spoštovati. Če profesionalci upoštevajo

potrebe skrbnikov, je ta proces hitrejši. Včasih profesionalci pri stikih s skrbniki niso povsem gotovi vase, saj se zavedajo svojih omejitev in tega, kako neznansko pomembna je vloga skrbnikov. Zato je morda pametno, da se od časa do časa spomnimo pomena skrbnikove vloge.

Večina dela, ki ga opravljajo profesionalci za duševno zdravje na posebnih področjih, poudarja pomembnost družinskega konteksta. To velja tudi v primerih, ko družina ni tradicionalna, ampak je, denimo, skupno gospodinjstvo več odraslih ljudi. Glavnina znanja, ki smo si ga pridobili z raziskavo *izraženih čustev* (IČ), potrjuje pomembnost žarišča, ki vključuje skrbnika. Sredstvo za merjenje čustvene atmosfere je vprašalnik družine Camberwell, ki nam pomaga določiti količino kritičnih komentarjev, pozitivnih opomb, topline, sovražnosti in drugih elementov, ki sestavljajo izražena čustva. Raziskovalci so z definicijo visokih in nizkih izraženih čustev podali impresiven dokaz učinkovitosti te metode, zlasti pri bolnikih z diagnozo shizofrenija. Oglejmo si to na skici.

CELOTNA SKUPINA			
NIZKA IČ		VISOKA IČ	
DOBIVAJO	NE DOBIVAJO	DOBIVAJO	NE DOBIVAJO
ZDRAVILA	ZDRAVIL	ZDRAVILA	ZDRAVIL
12%	15%	53%	92%

PRIKAZ UPADANJA v razmiku devet mesecov (iz: Vaughn in Leff, 1976)

Opozoriti je treba, da so bili v tej skupini IČ ljudje s številnimi medsebojnimi stiki.

Raziskava je tak rezultat ponovila (z razlikujočimi se poudarki) na raznih koncih sveta, denimo v Los Angelesu, Čandigarju, Beogradu in Sydneyu.

Iz tovrstne raziskave je mogoče sklepati, da ima lahko posredovanje, ki hoče izboljšati stik med pacientom in skrbnikom, dramatičen učinek.

Povedal sem že, da se bodo enostavne in osnovne tehnike verjetno pokazale najbolj sprejemljive za vse prizadete in da bodo imele znaten terapevtski uspeh. Prvi korak je morda ta, da omogočimo profesionalcem, da pokažejo pozitivno potrpežljivost. Številni skrbniki so imeli negativne in ponižujoče izkušnje s profesionalci, ki se ukvarjajo z duševnim zdravjem, zlasti z zagovorniki teorije, da je družina povzročitelj shizofrenije in drugih duševnih motenj. Zato lahko pričakujemo, da bodo skrbniki do delavcev v duševnem zdravstvu sovražni in defenzivni. Profesionalci, ki jih tak odziv ne prestraši in ki vedo, kaj hočejo doseči, lažje pokažejo potrpljenje in zbudijo zaupanje, kar je prvi pogoj za medsebojno sodelovanje.

Naslednja faza tega terapevtskega razmerja s skrbniki bi bila lahko menjava informacij. Skrbniki, na primer, ponavadi vedo za diagnozo, ki jo je postavil psihiater. Pomembno je, da z njimi pogledamo, kaj s tem razumejo, in jih ustrezno informiramo, jih dodatno poučimo, in če je treba (velikokrat je), korigiramo

zmotna in škodljiva prepričanja. Ob tem bi bilo smiselno preveriti tudi to, koliko različnih opcij "zdravljenja" pozna skrbnik; to je namreč področje precejšnje nevednosti, za kar moramo krivdo prav gotovo pripisati profesionalcem. Ljudje, denimo, pogosto mislijo, da so tako imenovani stranski učinki zdravil znamenja same bolezni.

Tak pristop bi moral povečati stopnjo zaupanja in spoštovanja med profesionalcem in skrbnikom. Za naprej bi bilo morda bolje, če bi profesionalci pomagali skrbnikom bolj z idejami, kot pa da vztrajajo pri "trdih" informacijah. Treba je priznati, da je naše znanje nepopolno. Profesionalci naj to spoznanje vključijo v proces vzpostavljanja medsebojnih odnosov, ki temeljijo na zaupanju, ne pa, da ga imajo za priznanje neuspeha.

Medtem ko še deluje na tej razmeroma preprosti stopnji intervencije, bo zavzeti profesionalci vnaprej računal z bolj kompleksnimi potrebami, o katerih sem govoril na začetku tega spisa. Vsak profesionalci, tudi tak, ki deluje v oskrbovalni mreži, mora zato imeti potrebne spretnosti in znanja. Naloga odgovorne osebe, ki koordinira potrebne službe, tako nikakor ni zgolj administrativna. Idealno bi bilo, ko ne bi vedeli le, katere službe so na voljo, ampak tudi to, kdo jih opravlja. To pomeni, da bi bilo treba srečanja profesionalcev in tista, na katerih se zbirajo profesionalci in uporabniki, načrtovati in spremljati.

Če upoštevamo rezultate raziskave IČ, se bo profesionalna intervencija (s pomočjo oskrbovalne mreže) lahko vzdignila nad individualni odnos, kakorkoli je že bil potreben. Razbremenitev skupin skrbnikov je koristna in časovno ekonomična pot naprej. Ko so te skupine oblikovane in delujejo, so lahko neznansko terapevtske. To se samo na sebi ne kaže samo v takih elementih, ki so osredotočeni na skrbnika, kakršno je posredovanje idej, ki so bile uspešne pri posameznikih, pač pa v zmanjševanju prevelike povezanosti med skrbnikom in oskrbovancem (kjer so shema CFI in druge tehnike pokazale, da je to problematično).

Upam, da je ta spis profesionalce, ki so ga prebrali, opomnil na to, kako pomembno je upoštevati skrbnico (ker je navadno ženska) in njeno vlogo. Pri tem sem nakazal bolj kompleksen pristop k skrbi za "duševno motene", ki je, to je moje osebno prepričanje, učinkovit. Namen razprave ni propagirati ideje o oskrbovalnih mrežah, niti ne v potankosti opisati izraženih čustev. Vendar pa upam, da si je bralec, ne glede na svoje profesionalno ozadje, utrdil prepričanje, da se s svojimi spretnostmi in znanji lahko uspešno spopade s problemi tistih, ki živijo v skupnosti, ter stori marsikaj, da bo njihovo življenje bolj kakovostno.

Reference

- Kuipers & Bebbington, *Working in Partnership*, Heinemann, 1990
- Waughn & Leff, *The Measurement of Expressed Emotion*, B.J. Clinical and Social Psychology, 1976
- Goffman, *Asylums*, Penguin, 1961

Jo Lucas

SLUŽBE, KI USTREZAJO POTREBAM UPORABNIKOV

Eden največjih problemov, s katerim se soočajo britanske službe za duševno zdravje, je ugotavljanje potreb skupnosti ali posameznika in prilagajanje služb tem potrebam. Največji poudarek je na stavbah, ki jih je treba vzdrževati, in na načinu dela, ki bolj ustreza profesionalcem kot uporabnikom. Drug velik problem je seveda pomanjkanje sredstev, tako kapitala kot dohodkov.

Oddelki socialne službe pri krajevnih oblasteh za pomoč tej skupini ljudi nikoli ne namenijo več kot 2 odstotka celotnega proračuna, čeprav statistike kažejo, da imajo kar v eni izmed štirih družin duševnozdravstvene probleme.

Do pred kratkim je veljalo, da je ugotavljanje potreb izključno naloga profesionalcev, presoja, ki jo lahko postavi le zdravnik ali socialni delavec. Zdaj pa postaja vedno bolj jasno, da mora v procesu aktivno sodelovati tudi uporabnik. Verjetno lahko prizadeta oseba sama najbolje presodi, kaj je najbolje zanj, če ima seveda dovolj informacij, da lahko izbira. Ne pravim, da bi morali vsi uporabniki postati šolani profesionalci ali da to sploh hočejo, menim le, da je zdaj glavna naloga profesionalca zagotoviti, da posameznik dobi dovolj informacij, da lahko izbira. Zato morajo biti te informacije čim bolj razumljive. Ni mogoče in gotovo ni etično zahtevati od nekoga, ki je bil leta in leta zaprt v ustanovo in je tako postal pasiven pacient, naj začne kar naenkrat sprejemati pomembne odločitve o svojem življenju. To je mogoče šele tedaj, ko ima pacient dovolj informacij in izkušenj. Če vprašate nekoga, ki je preživel v bolnišnici 20 let, kje bi hotel živeti naprej, in mu enostavno porinete v roke seznam besed, kakršne so "stanovanjska skupina", "sprejemališče" in "gospodinjstvo z zunanjo pomočjo", bo zelo verjetno rekel, da bi najrajši ostal tam, kjer je. Navsezadnje se mora tem ljudem zunanji svet po vseh letih, ko so bili odrezani od njega, zdeti zelo drugačen in grozljiv. Če si socialni delavec vzame čas, da se pogovori s človekom o tem, kaj pomenijo različni načini domovanja, povabi na pogovor ljudi, ki imajo s tem že izkušnje, ter mu omogoči ogled vseh možnosti, bo odločitev veliko lažja. Pozneje si lahko ljudje tudi premislijo. Eden od stanovanjskih projektov, ki je bil namenjen nastanitvi ljudi iz lokalne bolnišnice, je bil oblikovan tako, da so stanovalci najprej živeli v skupnih stanovanjih in sobah, pozneje pa so lahko preprosto zazidali vrata ter tako dobili popolno zasebnost ali neodvisnost.

Osnovna naloga profesionalca je torej posvetiti več časa vsakemu posameznemu uporabniku, prisluhniti njegovim željam, najti načine za posredovanje informacij, ki mu bodo pomagale pri izbiri ter vključevanju v načrtovanje in razvijanje raznih služb.

Vzporedna naloga je zagotoviti profesionalcem, da je njihova vloga še vedno pomembna, četudi drugačna. Uporabniki služb se ves čas pritožujejo, da ne vedo, kaj se z njimi dogaja in zakaj. Nihče jim ne pove, kakšne so njihove možnosti, in nihče jim ne prisluhne. Profesionalci v zdravstvenih in socialnih službah bi morali nekoliko bolj pazljivo poslušati in tisto, kar slišijo, jemati resno. Trditev, da je jeza bolnika, ki so ga zaprli v bolnišnico, preprosto sestavni del njegove bolezni, ne more biti sprejemljiva. Človek je lahko upravičeno jezen, če ne ve, zakaj so ga vtaknili v bolnišnico, ali ker ve, da bi bila kaka druga rešitev zanj veliko boljša.

Kaj lahko ponudijo profesionalci, ko enkrat pozorneje prisluhnejo potrebam ljudi? V Veliki Britaniji so sredstva v glavnem vezana na stavbe. Proračun služb za duševno zdravje je namenjen skoraj izključno bolnišnicam. Precejšnja količina teh sredstev gre za vzdrževanje razpadajočih viktorijanskih hiš, ki so tako zadosti varne za tiste, ki so tik pred tem, da jih dokončno zaprejo v bolnišnico. Marsikje je postelja v pogosto zelo oddaljeni bolnišnici edina služba, ki je na voljo človeku v stiski. Proces ugotavljanja potreb lahko torej poveča probleme, saj le malo ljudi dejansko hoče v bolnico.

Pomembno je, da zbiramo te informacije in jih upoštevamo pri načrtovanju in razvijanju novih služb. Tam, kjer še ni nobenih služb, bi morali zbrati informacije, preden se sploh lotimo razvojnih načrtov. Ker tu ne bo veliko izkušenj z dnevnimi centri ali delovnimi projekti ali čemer koli že, je bistvenega pomena, da so nove službe fleksibilne ter da se prilagajajo spreminjajočim se potrebam ljudi. Že tako pičlih sredstev ne smemo vlagati v stavbe, ki bodo morda že v letu ali dveh nepotrebne ali zastarele.

Justin Bateman

SABOTAŽNE STRATEGIJE

(7 osnovnih načinov, kako skaziti
skupnostne službe za duševno zdravje)

V Sloveniji, kot v večini evropskih držav, so zadnjih štiristo let službe za duševno zdravje temeljile na velikih ustanovah, ločenih od skupnosti. Zdaj pa se vsepovsod krepi gibanje, katerega člani menijo, da velike ustanove ne morejo zadovoljivo reševati motenj v človekovi duševnosti ter da je mogoče te probleme reševati na bolj human in učinkovit način tako, da prizadetih ne izločimo iz skupnosti.

Ubogi norci! Prav lahko bi se vprašali, kdo bo ostal z daljšim nosom: tisti, ki verjamejo v prednosti skupnostne skrbi, ali tisti, ki jo bodo okusili na lastni koži? Če hočete sabotirati vsak premik v smeri skupnostne skrbi, objavljam manifest v sedmih točkah. Temelji na izkušnjah v Veliki Britaniji in drugih državah, ki razvijajo programe skupnostne skrbi, in podrobno pojasnjuje, kaj lahko storijo politiki, načrtovalci in zdravstveni delavci, da se bo ta novi sociološki, psihiatrični in humanistični idealizem končal s polomom, ki si ga popolnoma zasluži.

1. *Domnevajte, da bolnišnica nudi ljudem zgolj stanovanje*

V velikih ustanovah so ljudje zadovoljevali celo vrsto svojih potreb, četudi morda ne na najbolj primeren način. Poleg tega, da so tam stanovali, so dobivali hrano, lahko so navezali prijateljstva in mreže znanstev, se ukvarjali z rekreacijo in imeli morda celo možnost, da v mejah bolnišnice počnejo kaj koristnega. Zadovoljevali so torej svoje normalne, človeške potrebe, čeprav v okviru ustanove. Poleg tega so bili deležni tudi zdravljenja - s tem ne mislim toliko na to, da so dobivali zdravila, temveč predvsem na terapevtsko pomoč osebja, ki je skrbelo za bolnike.

Ko načrtujete zamenjavo bolnišnic z drugimi službami, lahko sabotirate skrb v skupnosti tako, da poskrbite le za nastanitev in pozabite na druge človeške potrebe. Na prvi pogled je lahko to prav impresivno. Načrtovalci ponosno objavijo, da so toliko in toliko ležišč iz bolnišnice premaknili v skupnost. Ko pa postane očitno, da za številne druge potrebe ni bilo poskrbljeno, javnost in politiki ugotovijo, da skupnostna skrb pač ne deluje.

Morda se vam zdi ta način preveč preprost, tako preprost, da vas skrbi, da bodo sabotažo pri priči odkrili. Toda nikar se ne bojte - kar pogledjte, kakšen uspeh smo

imeli s to tehniko v Veliki Britaniji. Pred nekaj leti, ko smo začeli razmišljati o tem, da bi ljudi preselili iz bolnišnic, kjer so prebivali leta in leta, smo se začeli ogledovati po krajih, kamor bi jih lahko nastanili.

V prvi polovici tega stoletja in prej je bilo v navadi, da so Angleži iz srednjega razreda preživljali svoje poletne počitnice na britanski obali. Tako so zrasli nešteti hotelčki in gostišča. S cenejšimi letalskimi potovanji pa so postale bolj moderne počitnice v Španiji, Grčiji in na Jadranski obali in angleški počitnikovalci so nehali prihajati na angleško obalo; lastniki počitniških hišic so si obupno želeli gostov.

Hura! Poceni stanovanje za paciente, ki so bili nekoč po bolnicah, smo mislili. Preselimo paciente, ki so dolgo živeli v bolnišnicah, v počitniške hišice na obali. Tako imamo ne le stanovanja, ampak tudi - dodaten bonus - hrano. Problem rešen! Kaj pa človeške potrebe, medčloveški odnosi, vsakdanji opravki, smisel v življenju? Na to smo po vseh pravilih pozabili. Poleg tega je imela takšna nastanitev, ki je po tradiciji ponujala samo posteljo in zajtrk, dodatno pravilo, da morajo stanovalci čez dan ostajati zunaj; kar je bilo še toliko boljše. Brez težav smo ustvarili nezdrave razmere, ljudje so živeli daleč od krajev, ki so jih bili vajeni, v mestih, ki so jim bila tuja, brez prijateljev, skorajda brez stikov z drugimi ljudmi, in tako so se sprehajali sem in tja po morski obali v vsakem vremenu, saj niso imeli kam iti, z nikomer se niso mogli dobivati in niso imeli kaj početi, pogosto pa so bili tudi brez zdravniške oskrbe. Z vztrajanjem pri tej politiki se nam je posrečilo ustvariti celo vojsko teh ljudi, ki so bili skoncentrirani v nekaj obmorskih mestih.

Nazadnje so horde po pesku tavajočih norcev pritegnile pozornost medijev, ki pa niso razvrednotili le slabe politike bolnišnic, temveč, kot je značilno za medije, celoten koncept skrbi v skupnosti. Lep zadetek, s katerim je skupnostna skrb zatresla lastno mrežo!

2. V novem okolju ustvarite ustanovo po starem vzorcu

Ta strategija je nasprotje prejšnje in je nekoliko bolj domiselna. Zvijača je v tem, da upoštevamo vse človeške potrebe duševno motenih ljudi, in za vse poskrbimo na enem mestu.

Za začetek moramo razumeti, zakaj je pravzaprav ustanova tako nenormalna. Idealisti se bodo morali prebiti skozi knjige ameriškega sociologa Irvina Goffmana. Tudi vam bi lahko pustil, da si jih preberete, vendar bi za to potrebovali preveč časa, namenjenega aktivnemu načrtovanju poloma. Zato bom napravil kratek povzetek: ena izmed Goffmanovih temeljnih tez pravi, da je problem ustanove v tem, da je v njej poskrbljeno za vse človekove potrebe. V ustanovi spimo, delamo, počivamo in se igramo, vse v istih prostorih, z vedno

istimi ljudmi, v isti organizaciji. Ustanova je naša edina življenjska izkušnja in tako smo odrezani od zunanjega sveta, ne upravljamo več sami svojega življenja, odvzeta nam je kontrola in je utelešena v hierarhiji ustanove.

Učinkovita sabotažna strategija torej temelji na tem, da vzamete ljudi iz ustanove-bolnišnice in jih namestite v ustanovo-skupnost, ob tem pa ves čas oznanjate, da je to nekaj novega. Prilagam recept za to sociološko hipokrizijo:

- (i) Vzemite eno stavbo - čim večjo, tem bolje.
- (ii) Vanjo preselite ljudi iz bolnišnic.
- (iii) Poskrbite za nastanitev, hrano, dnevne aktivnosti, za delo, družabne stike, zdravniško oskrbo in terapijo, vse na istem kraju.
- (iv) Sedite in čakajte. Ne bo dolgo, zlasti če je skupina dovolj velika in so njeni člani vajeni živeti v ustanovi, pa boste ugotovili, da pravila postavlja osebje in ne stanovalci. Kaj kmalu stanovalcem tudi ne bodo več posvečali individualne pozornosti.
- (v) Predvsem ne storite ničesar, kar bi omogočilo stanovalcem (morda bi jim raje še naprej rekli "pacienti"), da se postavijo na lastne noge. Če bi se jim to posrečilo, bi se lahko celo odločili, da gredo na svoje. Politiki in tisti, ki dajejo denar, pa radi vidijo, da so take ustanove polne. Zanje je to znak uspeha. Če nanese, da sta terapija in rehabilitacija uspešni, se ljudje vrnejo v zunanji svet in tako nastanejo prosta mesta, čemur se je treba na vse pretege izogibati, ker to pomeni, da je projekt neuspešen.
- (vi) Treba je torej doseči, da ljudje živijo in zadovoljujejo svoje osnovne potrebe na enem kraju, brez stika z zunanjim svetom in z malo individualnosti. Če je le mogoče, jim ne pustite, da odločajo o lastnem življenju. Politiki vas bodo cenili, ker ste uresničili sanje o skupnostni skrbi. Vi pa se boste lahko skrivaj tolažili z dejstvom, da končni rezultat ostaja ena proti nič za ustanove.

V Veliki Britaniji in drugih evropskih državah so ta recept že večkrat uspešno uporabili, vendar pa ni treba, da ste neizvirni - namesto da ustvarite ustanovo v eni hiši, storite to kar s celo vasjo! Recept je že preizkušen in ugotovili so, da je dober zlasti zato, ker duševno prizadeti ljudje ostanejo popolnoma ločeni od skupnosti.

3. Domnevajte, da bo vsak model skupnostne skrbi, ki je bil uspešen drugod, uspešen tudi pri vas

Logično je, da ni vselej mogoče brez prilagoditev premikati enega in istega modela socialnega skrbstva iz ene kulture v drugo. Skupnostna skrb mora biti prilagojena okolju, iz njega mora zrasti ter se v njem uveljaviti ali propasti.

Ljudi, ki so jih iztrgali iz družbe in jih namestili v izolirane bolnišnice-ustanove, je bilo seveda mogoče zdraviti po modelih, ki niso imeli z družbo nobene zveze. V primeru skupnostne skrbi pa se morajo modeli nujno ujemati s kulturo.

Če načrtujete sabotažo, preprosto uvozite model, za katerega je znano, da je že nekje uspel, ki pa ima v vašem kulturnem okolju malo možnosti. V Ameriki lahko vedno najdemo dovolj vzorov, ki jih lahko posnemamo - zlasti zato, ker je ta dežela glasnik socialnega napredka, ki bo kmalu zajel tudi Evropo - Macdonaldsove restavracije, oborožene straže v šolah, neobvladljiv problem mamil, mestni nemiri - vse to. Poiščite torej program duševnega zdravlja, ki je bil uspešen v revnem urbanem okolju ameriškega industrijskega velemesta, in ga prenesite v evropsko ruralno skupnost. Vsi bodo rekli, da ste se zares potrudili, da bi skupnostna skrb zaživela, in ko načrt spodleti, ste lahko upravičeno presenečeni, popraskate se po glavi in ugotovite, da so očitno krivi klienti, ki tovrstno pomoč zavračajo; z modelom je seveda vse v najlepšem redu.

Če se vam zdi, da bo ameriško povezavo - mimogrede, ta vam lahko prinese štipendijo za v Ameriko, če znate igrati s praviimi kartami - vendarle pretežko dokazati, je še vedno dovolj evropskih projektov, ki so v določenem okolju uspešni, ni pa verjetno, da jih je mogoče prenašati. V Belgiji je dolinica, kjer so ljudje s trajnimi duševnimi motnjami enakopravni člani vaše skupnosti in živijo v družinskem krogu. Taka je tradicija, stara kakih petsto let. V tem kulturnem okolju je to izjemno uspešen model. Če se obnese tam, zakaj bi ga ne preizkusili na obrobju kakega evropskega mesta? Da prenos ne bi imel niti najmanjše možnosti za uspeh, nikar povsem ne prezrite petstoletne tradicije, in svojim mestnim kandidatom privoščite samo poldnevno usposabljanje za novo vlogo (glejte, da boste izbrali čas, ko zaposleni ne bodo mogli priti).

Seveda obstaja nevarnost, da boste, če proučujete razne oblike skupnostne skrbi v drugih državah, naleteli tudi na modele, ki jih je zelo verjetno mogoče prenašati in so primerni za vaše okolje. Buden saboter se mora znati izogibati teh pasti. Ocena projekta na skandinavskem otoku Gothland je, denimo, pokazala, da je usposabljanje družinskih zdravnikov, ki naj bi odkrili in zdravili ljudi s samomorilskimi nagnjenji, povzročilo znatno upadanje števila samomorov. Zdi se verjetno, da je takšna pozitivna vzgojna strategija bržkone splošno relevantna, in bi se je torej morali čim bolj izogibati.

4. Ne posvetujte se z uporabniki

Če ljudi ne vprašamo, kaj potrebujejo in kaj hočejo, je bolj gotovo, da jim bomo dali tisto, česar nočejo in kar jim ne bo pomagalo. Navsezadnje obstaja resna nevarnost, da ljudem, če se z njimi posvetujemo o njihovih potrebah, zbudimo lažno upanje, da nameravamo storitve prilagoditi tem potrebam. To bi bilo

nepošteno. Če pa bi zares poskusili zagotoviti ljudem tisto, kar menijo, da potrebujejo, potem bi jih toliko hotelo našo pomoč, da vsi niti ne bi prišli na vrsto. Bolje, da ne dvignemo zapornic. Sploh pa, kako naj vedo, kaj potrebujejo, ko pa so duševno moteni? Mnenje strokovnjakov je gotovo odločilno, tega se morajo zavedati. Navsezadnje smo mi za to delo plačani, oni pa so v to vpleteni le amatersko.

Ta izjemna strategija pripelje do več razvitih tehnik:

- a) poskrbite za eno samo vrsto programa, ki mora ustrezati vsem, in če komu ne, recite, da pač ni primeren za to obliko pomoči (niti pomisliti ne smete, da je morda pomoč tista, ki ni primerna);
- b) vsaka nastanitev naj bo le začasna, tako da se duševno moteni ljudje ves čas selijo sem in tja, enkrat prebivajo v sprejemališčih, nato v stanovanjskih skupinah, pa v bolnišnici in tako naprej od začetka;
- c) poskrbite, da bo tako očitno, da gre za ustanove za duševno bolne, da jih nihče ne bo hotel uporabljati. Nad vrata centra obesite napis, ki bo z velikimi rdečimi črkami oznanjal: CENTER ZA DUŠEVNO BOLNE;
- d) ljudi, ki pridejo k vam s stanovanjskim problemom, pošljite na terapijo; prav tako tiste s finančnimi in transportnimi problemi ter osamljene in izolirane, tiste pa, ki potrebujejo terapijo, dajte na čakalno listo.

5. Zanemarjajte skrbnike

Razumljivo je, da bo določen odstotek ljudi, če jih ne bomo več za daljši čas pošiljali v ustanove za mentalno zdravje, ostal v krogu ožje družine ali drugih sorodnikov. Ti "skrbniki" bodo imeli tako več problemov kot prej. Če jim ne boste nudili posebne pomoči, izobraževanja, podpore in olajšav, se lahko zanesete, da se bodo prej ali slej strnili vrste in zahtevali, da velike ustanove ostanejo odprte in še naprej skrbijo za njihove problematične sorodnike. Če skrbniku ne znamo pomagati - raziskave kažejo, da je to izjemnega pomena zlasti pri skrbnikih oseb, ki bolehalo za senilno demenco - ga izpostavimo takšnemu stresu in obremenitvi, da se lahko tudi pri njem pokažejo simptomi duševnih motenj. Dva za ceno enega torej, zelo pretkano. Tako poskrbimo, da profesionalci ne bodo nikoli ostali brez dela.

V Veliki Britaniji pa smo bili še bolj prebrisani in skrbnikov nismo samo zanemarili - posrečilo se nam je celo zbuditi v njih občutek krivde, ker skrbijo za duševno moteno osebo. V polnem toku antipsihiatričnega gibanja smo preinterpretirali delo psihiatra Lainga, in ko so sorodniki pri nas iskali pomoči, smo jim povedali, da je vsega kriva njihova družinska dinamika, in da so za vse, kar je narobe z njihovim potomstvom, pravzaprav krivi oni. Nekateri skrbniki

so bili dovolj arogantni, da niso upoštevali našega strokovnega mnenja in so se povezali v svoje organizacije, ki še dandanes dajejo prednost medicinskemu modelu posredovanja in so nezaupljivi do idej, ki ne podpirajo kontinuirane osrednje vloge bolnišnic. Morala te zgodbe je: izstradaj skrbnike, nahrani ustanove.

6. Usmerite se na lahke primere

Skupnostne službe za duševno zdravje so po definiciji zasnovane širše kot tradicionalne službe, skoncentrirane v bolnišnici. Medtem ko naj bi bolnišnice poskrbele za ljudi, ki so zaradi duševnih težav tako prizadeti, da potrebujejo bolnišnično nego, skupnostne službe lahko dosežejo tudi tiste, ki sicer imajo probleme, vendar pa so se v glavnem sposobni spoprijeti z življenjem v normalnem okolju. Za te obstajajo razna nelaskava imena - "zaskrbljenci", "lahki ranjenci", "mehka psihiatrija", "lažji primer".

Glede na to, da si ta del populacije brez dvoma tudi zasluži pomoč službe za duševno zdravje, je treba le malo neprizadevnosti načrtovalcev, malo lenobe pri nadzorovanju zdravstvene službe, ki ne sme dajati prednosti nobeni skupini, in postopoma se večji del virov osredotoči na "lažje primere". Navsezadnje se posameznemu profesionalcu (ali profesionalki) v duševnem zdravstvu veliko bolj izplača delo s klienti, ki potrebujejo terapijo in katerih stanje se lahko vidno izboljša, kot pa s "kroničnimi shizofreniki" ali "zahtevnimi manično depresivnimi osebami", kar je naloga, ki zahteva veliko časa in pogosto ni kronana z uspehom.

Ameriški skupnostni centri za duševno zdravje, ustanovljeni v času Kennedyjevega predsednikovanja, so bili še zlasti uspešni v tem, da se niso menili za duševno najbolj prizadete in so se osredotočili skoraj izključno na bolj blesteče "lažje primere" v spektru duševnega zdravja. Minila so leta, preden je prišlo na dan, da so ti centri, ustanovljeni predvsem za pomoč ljudem s kroničnimi duševnimi problemi, postopno zanemarili to skupino klientov v prid "lažjim primerom". Seveda so napravili usodno napako, ker so hoteli kritično ovrednotiti svoje delo (glej sabotažno strategijo pod točko (7)). Če bi se bili temu izognili, bi danes ne bili nič pametnejši. Najnovejše raziskave kažejo, da so imeli tudi v Veliki Britaniji centri za duševno zdravje podobne težnje. Če se lahko izognete nadzoru, je to gotovo dober način, da si olajšate življenje.

7. Ničesar kritično ne ocenjujte

Kritično ocenjevanje je nevarno, ker lahko spodbije nekatere domneve, na katerih temelji vaše profesionalno življenje. Lahko se namreč objektivno pokaže, da stvari, ki ste jih delali, niso imele uspeha, in lahko spodkoplje

priljubljene teorije, na katerih ste viseli. Zgodovinsko temelji zdravljenje duševno motenih na modnih in površnih teorijah - če bi maničnodepresivne ljudi privezali na velikansko kolo in jih vrteli do nezvesti, bi to morda iz njih izgnalo manijo; morda bodo shizofreniki ozdraveli, če jim pošljemo skozi možgane pošten elektošok; vse je odvisno od diete; Jezus ozdravi vse; že vem, odstranimo mu koščke možganov - to bi že moralo pomagati!

Veliko veliko laže se je zanesti samo na svojo intuicijo, na zaupanje v svoje metode, kakor pa se truditi, da bi preizkusil, ali so dejansko koristne; tako ne tvegaš, da bi bil razočaran.

Če ste prisiljeni pokazati, kako delate, lahko seveda izberete lažen indikator delovnega učinka. V neki bolnišnici so se odločili, da bodo merili čas, ko morajo biti vrata zaklenjena. Menili so, da bo to jasen pokazatelj, kako uspešni so pri izvajanju nerepresivnega režima za svoje paciente. Videti je bilo, da jim gre zelo dobro, dokler ni prišlo na dan, da nočejo sprejemati težkih pacientov, ki bi jih morali imeti pod ključem - ker bi si tako pokvarili rezultate. Domiselne tehnike, kakršna je ta, si zaluzijo, da jih uvrstimo v nadaljevalni tečaj sabotažnih strategij.

Nič panike torej, če se vam z naštetimi sedmimi preizkušenimi tehnikami ne posreči popolnoma skaziti skupnostnih služb za duševno zdravje. So še druge, naprednejše metode, ki so lahko še bolj pogubne, čeprav jih je težje izvesti. Če boste po naključju potrebovali več informacij, vam jih bom z veseljem posredoval.

Vito Flaker

GOSPODINJSTVA BREZ GOSPODINJ

(Prispevek stanovanjskih skupin k degospodinjizaciji)

Ženskam, ki so mi z vztrajnim zavračanjem vloge gospodinje omogočile vsaj delen uvid v gospodinjsko izkušnjo, kot tudi tistim, ki so mi z vztrajanjem v gospodinjski vlogi omogočile izkustvo frustracije negospodinjenja

V tem članku poskušam predstaviti nekatere misli in ugotovitve o gospodinjstvu, ki so se porajale ob raziskovanju stanovanjskih skupin¹. Stanovanjske skupine nastajo večinoma v okviru deinstitutionalizacije totalnih ustanov, ki so namenjene skrbi za ljudi s posebnimi potrebami. S tematiko gospodinjstva so povezane že zato, ker je totalna ustanova na nek način alternativa gospodinjstvu, še posebej gospodinjstvu predmoderne, predindustrijske družbe. To se še najbolj očitno kaže v nastajanju ustanov za duševno prizadete, ki svoj nastanek dolgujejo predvsem industrializaciji. Duševno prizadeti, ki so bili prej preprosto koristen del samozadostnega gospodinjstva, so z industrializacijo postali odvečen del, breme in industrijski odpadki, ki so ga skladiščili v ustanovah tipa Hrastovec. Racionalna utopija klasičnega feminizma je bila podobna, industrializacija storitev (vrtci, menze, konfekcija, pralnice itn.). Namesto tega smo dobili moderno gospodinjo. In ravno tu bi rad postavil tezo, da gre pri deinstitutionalizaciji in degospodinjizaciji za vzporeden proces. Namen tega članka pa je, da iz izkušenj stanovanjske skupine kot nove družbene tvorbe, ki je gospodinjstvo brez gospodinje, potegnemo sklepe, ki bodo relevantni tudi za druga gospodinjstva in njihovo degospodinjizacijo.

Gospodinjstvo kot sociološki problem

Ko smo se lotili raziskovanja stanovanjskih skupin, je bila naša pozornost usmerjena predvsem v vsakdanje življenje. Zanimalo nas je, kako stanovalci stanovanjskih skupin živijo, s čim se ukvarjajo, o čem se pogovarajo. Odkrili smo, da je ena izmed tem, ki je zanje pomembna, prav gospodinjstvo². Na svojo žalost smo ugotovili, da je gospodinjstvo eno izmed najslabše raziskanih področij človekovega življenja. To nam že nekaj govori o statusu, ki ga ima ta del našega življenja. Že pri prvih, t. i. lovskih rodovih so ugotavljali, da kljub temu, da ženske z nabiranjem ustvarijo 60% živeža, odločajo o življenju v plemenu moški, katerih lovski dela so bolj pomembna³. Gospodinjstvo se torej pojmuje kot nekaj, kar je treba opraviti, kar ni cilj, ampak je le sredstvo,

vzdrževanje eksistence, ki je namenjena nečemu drugemu, nima statusa dela. V vsakdanjem življenju se o gospodinjstvu govori kot gospodinjskih opravkih ali opravilih. Gospodinjstvo je nekaj, kar ženska mimogrede opravi. Zapo-
stavljenost gospodinjstva sovпада tudi s tem, da je gospodinjstvo ženska stvar. Priznanje gospodinjstva kot dela bi pomenilo tudi priznanje ženske. V socio-
loški in psihološki literaturi je bilo do pred kratkim gospodinjstvo zapostavljeno, podobno kot druge ženske teme, ki izpadejo zaradi seksizma, ali pa so obdelane iz moške perspektive (npr. prostitucija). Ann Oakley⁴ to pripisuje "ženski nevidnosti", tako so na primer nevidni ženska deviantnost, ženski kriminal, ženska moč, ženska razslojenost ipd. Ko se obravnava gospodinjstvo, se ga obravnava kot družino, del družinskega življenja in ne kot delo, žensko pa kot mater in gospodinjo, ne pa kot gospodinjsko delavko. Tako je ne glede na to, kako in koliko dela, ženska zopet izločena iz sveta dela ter odstranjena od pravic in moči, ki iz dela izhaja. Tako celo Agnes Heller smatra gospodinjstvo za primer čistega odtujenega "labour" v nasprotju z generičnim "work":

O čistem labour govorimo, ko neko določeno izvajanje dela sodi sicer v vsakdanjo reprodukcijo posameznika kot partikularnosti ali posameznika kot individualnosti⁵, vendar se njegovi proizvodi nikoli ne vključujejo v družbeni krogotok, nikoli ne postanejo obče in tipično uporabni za druge, in če to vseeno postanejo, ostanejo daleč pod ravni družbene proizvodnje in distribucije doseženega v danem času (čistim stanovanjem, izdelujem lutke za otroke svojih prijateljev itd.)⁶.

In gospodinjstvo je res delo, dostojno Sizifa, se vedno ponavlja, je po svoji repetitivnosti in ritmičnosti podobno dihanju in ostalim biološkim funkcijam. Zaradi svoje vzdrževalne narave se tudi včasih dejansko dozdeva, kot da bi bilo podaljšek biološkega preživetja, in v veliki meri so gospodinjske situacije tudi tako definirane (prehrana, higiena, reprodukcija). In ženske, ki se v gospodinjstvu "znajdejo kot riba v vodi", to predstavo samo še potrjujejo.

Vendar pa gospodinjstvo ni življenje, ampak je delo, tako kot je to za Sizifa. Perilo, ki se vedo znova umaže, posoda, ki jo je treba pomiti po vsakem obedu itn., je kamenje gospodinjskega Sizifa. To je delo, ki je več kot le vzdrževanje ali podaljšek biosa. Gospodinjstvo ni omejeno na zgolj enostavne reproduktivne funkcije. Ilič⁷ ga uvrsti med "dela v senci", se pravi med dela, ki so del moderne produkcije, komplement mezdnemu delu, vendar pa niso plačana, kot npr. pot v službo, čakanje na prehodu za pešce, v zdravniški čakalnici itn. So dela, ki jih opravljajo skupine ljudi, ki imajo nižji družbeni status kot naprimer črnci, ženske in drugi marginalci, ponavadi potrjeni z diagnozo in ločeni od ostalih. Delo v senci je v funkciji apartheida. Poudariti je treba Iličevo tezo, da je to nesporno delo, tako kot njegov komplement - mezdno delo. To, da ga pogosto

opravljajo ženkse, je posledica njihovega družbenega statusa in izločenosti, ne pa spola. V tem smislu ga loči od lastnega, skupnega dela, ki je vezan na lastno vzdrževanje (subsistenco), dela, ki proizvajajo vernakularne vrednosti, ki so namenjene lastnemu preživetju in niso vključene v krogotoke menjave moderne družbe.

Če vzamemo na primer pospravljanje, ki je pravzaprav najbolj repetitivno gospodinjskih del in tudi najbolj osovraženo⁸. Vidimo, da je velik del pospravljanja namenjen drugemu, ne samo sebi, pospravljalске dejavnosti so ponavadi še posebno intenzivne preden pridejo obiski. Pri pospravljanju veljajo tudi posebni kulturno postavljeni standardi, ki jih potrebno upoštevati. Kljub temu, da obstajajo arheološki indici, da je človek pospravljal od vekomaj, lahko sklepamo, da je pospravljanje postalo pomembno predvsem v meščanski družbi in da je del razcepa, ki je tej družbi nastal med zasebnim in med javnim, med fasado in zakulisjem. Pospravljanje je ravno del neke vrste menjalne vrednosti gospodinjstva, del predstave, ki je namenjena občinstvu v zameno za priznanje določenega družbenega statusa in moči definiranja situacije⁹. Oakley¹⁰ poroča o študiji, ki sta jo o managerskih zakonih izvedla Pahlova in ki ugotavlja, da je pri v teh zakonih, kjer je mož zaradi posla veliko odsoten in zaseden, žena zelo angažirana in osredotočena na gospodinjstvo, verjetno tudi zato, ker je del kariere tudi samoprezentacija, (med drugim je tudi tako, da se poročen kader smatra za zanesljivejšega v mnogih branžah).

Podoba gospodinjstva kot sestavljenega dela

Študija Ann Oakley nam nudi o gospodinjstvu naslednjo podobo. Ženske, ki ga opravljajo, ga pojmujejo predvsem kot vsako drugo delo. Po mnenju intervjuvank v Angliji naj bi bile dobre strani gospodinskega dela, da si sam svoj šef, nadalje otroci, razpolaganje s časom, da delaš doma, ter družinskost in domačnost početja; slabe strani pa so gospodinski opravi, monotonost, repetitivnost in dolgčas, nenehne gospodinske dolžnosti, osamljenost. Avtonomnosti stoji nasproti odgovornost in dolžnost, ki jo gospodinja ima do članov družine in njihovega blagostanja. Malokateri gospodinji je tuj sizifovski občutek nekonstruktivnosti početja, kilometrov, ki so jih prehodile v zamenjavo za občutek neprestanega poraza¹¹. Predvsem ženskam iz srednjega sloja njihov poklic oz. naziv ni všeč. Je pa dejstvo, da so poleg tega še matere in žene, tisto, kar odtehta slabo plat - gospodinjo.

Gospodinjstvo je sestavljen posel, Oakleyeva ga je razstavila na šest osnovnih del, ki jih tukaj naštevam po vrstnem redu, kot so jih rangirale glede na priljubljenost gospodinje, ki so sodelovale v njeni raziskavi:

1. KUHANJE
2. NAKUPOVANJE
3. PRANJE
4. POSPRAVLJANJE
5. POMIVANJE POSODE
6. LIKANJE

Likanje je nepriljubljeno zaradi svoje fizične napornosti in repetitivnosti, to je delo, ki je še najbolj podobno delu za tekočim trakom, kjer se utrudijo samo določeni deli telesa in ne zahteva večje pozornosti. Olajša ga lahko le poslušanje radia ali gledanje televizije, ali pa posebna motivacija za likanje (obleka za dojenčka npr.).

Drugo po nepopularnosti je pomivanje posode. Deloma tudi zaradi ponavljanja venomer istega, deloma tudi, ker je umazano delo, pospravljati ostanek za drugimi, še posebej, ker je nekaj, kar sledi prijetnemu dogodku - obedu (medtem ko drugi pijejo kavo).

Tudi pospravljanje je dolgočasno. Pospravljati je treba vedno znova. Pri pospravljanju pride do izraza osamljenost gospodinje in pa tudi neplačanost. Oakley poroča o neki gospodinji, ki je poleg pospravljanja svojega doma delala kot čistilka v nekem motelu. Poleg denarja je bila njena motivacija delati isti posel zunaj tudi ta, da je videla ljudi, da imela stike še z drugimi ljudmi. Nekaj gospodinj omenja, da je odvisno od razporeditve, kako se počutijo do pospravljanja. Gospodinjstvo je personalizirano delo. Dobra stran pospravljanja je tudi izdelek: pospravljen stanovanje, ki je ponos gospodinje.

Zakaj je pranje bolj popularno od prejšnjih treh del, je težko ugotoviti, ker gre ravno tako za ponavljajoč posel, spravljanja nečistega z umazanega. Oakleyeva sklepa, da je to lahko zaradi personaliziranega odnosa do obleke posameznih članov gospodinjstva (obleka je en izmed važnejših elementov fasade in videza), nadalje zaradi pozornosti, ki jih dobi pranje v reklamah in pa tudi zaradi avtomatizacije pranja (nahriniti mašino). Po mojem mnenju je pranje, še posebej pa obešanje perila tudi ena izmed predstavitev svojega dela navzven, delen izhod iz gospodinjskega ujetništva, pa če samo na balkon, dvorišče ali vrt, ter prilika za klepet.

Nakupovanje je popularno za to, ker pomeni spremembo okolja, pomeni izhod iz gospodinjske ujetosti, pomeni ustvarjalnost v smislu izbiranja, daje občutek moči pri razpolaganju z denarjem in tudi pri nekaterih zadovoljstvih pri prihrankih, ki jih je mogoče s premišljenim nakupovanjem doseči. Stvari, ki zagrenijo nakupovanje, pa so pomanjkanje denarja, visoke cene, včasih tudi vrste. Problem so tudi otroci, ki lahko motijo nakupovanje.

Kuhanje ima med gospodinjskimi deli epitet ustvarjalnosti. Poleg dejanske ustvarjalnosti pa je tudi pomemben status, ki ga kuhanju daje ženska literatura. In kot pravi Oakleyeva:

“Predmet dejavnost, ki je predstavljen v takih komunikacijskih kanalih ni, kako skuhati v čimkrajšem času čimbolj hranljiv obed, ampak bolj kako preseči običajni obseg jedi s časovno zahtevno inventivnostjo in kulinarično spretnostjo. Cilj ni preprosta učinkovitost. Namesto tega je elaboracija naloge načrtovana tako, da jo osvobodi kategorije ‘dela’ in jih doda ustvarjalno dimezijo užitka. Tako obravnavanje kuhanja pokaže, kako se zanika gospodinjstvo kot delo.

Čar kuhanja se razbije ob omejitvah, ki jih na gospodinjko-kuharico postavljata čas in denar. Pogosto se zgodi, da se gospodinja ne more osredotočiti na kuhanje, ker jo pri tem zmotijo otroci in zahteve članov gospodinjstva, različni urniki hranjenja in diet ter zahteve drugega gospodinjskega dela.

Z dobrimi stranmi posameznih gospodinjskih del so bile povezane naslednje značilnosti (po vrstnem redu pojavljanja):

1. da lahko govorim z drugimi ljudmi, medtem ko delam;
2. da sem “prave” volje;
3. da imam dovolj časa;
4. da imam pravo delovno okolje ali delovno orodje;
5. da imam dovolj denarja za gospodinjstvo;
6. da se moje delo ceni.

Z negativnimi stališčem do posameznih del so bile povezane naslednje značilnosti:

1. monotonost in ponavljanje;
2. da je delovno okolje in orodje napačno;
3. da sem slabe volje;
4. da so mi otroci napoti;
5. da nimam dovolj časa;
6. socialna izolacija;
7. da moram na delo misliti.

Delovni čas gospodinje je po Oakleyevi¹² od 40 do 105 ur, povprečno okoli 70, kar potrjujejo tudi druge raziskave. V tem času gospodinje opravljajo zgornjih šest opravil, ki drugače poznajo (v totalni ustanovah npr.) šest ekvivalentnih poklicev kuharice, ekonoma, perice, snažilke, pomivalca posode in likarice. Delo gospodinje je poleg tega, da je monotono, tudi fragmentirano. En izmed načinov, s katerimi si pomagajo, je ta, da sanjarijo (npr. o svoji lastni hiši) in mislijo na druge stvari (počitnice, družabni dogodki, gospodinjstvu, otrocih).

Otroci in vzgoja so tudi eno izmed pomembnih delovnih področij gospodinje. Težko je reči, ali gre za področje dela, ki sodi v sklop gospodinjstva. Po nekaterih značilnostih korenito odstopa od gospodinjskega dela. Pri ukvarjanju z otroci je cilj jasen, početje izrazito produktivno in kreativno itn. Vzgajanje otrok je kot dejavnost tudi družbeno močno pozitivno vrednoteno. In večina gospodinj-mater je ponosna na svoje otroke in ukvarjanje z njimi. Obstaja pa tudi druga plat medalje, ki je bolj gospodinjska. Z otroki je tudi povezan velik kup gospodinjskega dela in skrbi, ki so onkraj problemov vzgoje in na področju skrbi (obleka, zdravje, higiena, plenice itn.). Poleg tega so otroci kot ljudje zelo zahtevni, tudi način, kako zahtevajo, je zelo neposreden in za starša obremenjujoč. Bolj ko so mlajši, bolj so njihove zahteve neodložljive in nujne. Oakleyeva navaja, da en otrok pomeni za gospodinjo 23 ur več gospodinjskega dela na teden (2-35 ur, 3-41 ur). Poleg opravkov, ki jih mora narediti zaradi otroka, se zmanjša gospodinjina splošna učinkovitost, ker mora zaradi otrok velikokrat prekiniti druge opravke, ali pa ji otroci pripravijo dodatno delo. Umažejo tla takoj, ko so bila pomita, itn. Tako so gospodinje na vprašanje, ali jim je všeč ukvarjanje z otroki, najprej odgovorila, da zelo, potem pa so se v nadaljevanju odgovora pritoževale nad vsemi težavami, ki jim jih otrok prinese.

Sploh pa je gospodinjstvo vezano na lik in vlogo gospodinje. To je skoraj izključno ženska vloga, ki je močno podprta z vlogo matere in žene. To je vloga, ki ji predhodi dolgoletna socializacija in usposabljanje. Prave gospodinje je moč takoj spoznati. To je pravi beli tornado, ki se lahko giblje po stanovanju, za sabo pušča sled čistoče. Gre za nekaj, čemur bi se reklo gospodinjska zavest, ali boljše skrb. Da imaš vedno nadzor nad situacijo, kar je treba narediti, kupiti, popraviti, opravi in pospraviti.

Za zajtrk pripraviš že zvečer, zgodilo se je že, da si zvečer, preden si šla spat, prižgala kotliček za čaj, da bi bilo zjutraj že vse pripravljeno.¹³

Tudi če je gospodinja v neki drugi službi, ji ne uide ta vloga in skrbnost. Ona je tista, ki ve, kaj potrebno kupiti, in to stori po poti domov. Od tod prispejda o treh hišnih vogalih. In kar je pomebno tudi za našo diskusijo, je to, da se gospodinja identificira predvsem svojo vlogo in ne toliko z nalogami oz. z delom. In ravno preko gospodinjstva se realizira. Po drugi strani pa je tudi res, da je gospodinjstvo odvisno od nje kot neke referenčne točke. Tako naprimer D. Lessing v svoji noveli *Soba 19* opisuje usodo gospodinje in gospodinjstva, ki je zraslo iz neke zelo skladne zveze. Navkljub odsotnosti običajnih problemov, finančne ali čustvene narave, gospodinji raste nezadovoljstvo nad svojim življenjem, ki se kaže kot življenje za druge. Ona je tam, drugim na razpolago. Tudi, ko svoje delo in svoje vloge-funkcije prepusti drugim, njena namišljena prisotnost funkcionira kot znak, da gospodinjstvo je. Gospodinja, torej smo.

Gospodinjstvo v stanovanjski skupini

RAZPIS

za opravljanje del in nalog GOSPODINJE

POGOJI: potrebne so naslednje kvalifikacije: KV snažilka, KV kuharica, vzgojiteljica, medicinska sestra, negovalka, KV šivilja, dietik - nutricionist, finančna svetovalka, ekonom, vrtnarka, oseba za stike z javnostjo, po potrebi še drugo.

Delovni čas: dve izmeni in dežurstvo v tretji

Osebni dohodek: Ga ni

PRAVICE DELAVCA: Jih ni. Delo teče 7 dni tedensko, 52 tednov letno.

Ni bolniške. Ni dopusta. Ni lastnega socialnega zavarovanja niti pokojnine.

Ni možnosti za najem kredita.

OPOMBA: Od kandidata/ kandidatke se pričakuje, da bo imel plačano zaposlitev izven doma.

(Kareta, št. 1, 1990)

Če se milijoni žensk dnevno za voljo ljubezni do otrok ali do moža prijavljajo na take razpise, se na tak razpis, če bi ga razpisala stanovanjska skupina, ne bi javila nobena. Stanovanjska skupina mora vzdrževati gospodinjstvo kot kaka družina, a hkrati ni družina, ni pa več zavod, ki bi imel vseh sedem palčkov pomagalčkov za vzdrževanje. Če naredimo pregled gospodinjstvih dejavnosti po šestih "generičnih kategorijah gospodinjstva", kot jih našteje Ann Oakley v svoji Sociologiji gospodinjstva, dobimo o gospodinjstvu k stanovanjskih skupinah takole podobo:

Pospravljanje

Večina skupin daje videz nadpovprečno pospravljenega stanovanja (čast izjemam!). Poglejmo, kako to naredijo. Po pogostosti pospravljanja je v glavnem shema podobna trostopenjski shemi, ki pozna vsaka gospodinja: Vsak dan sproti, enkrat na teden generalno in enkrat na leto totalno.

Svojo sobo čisti ponavadi vsak sam, predmet koordinirane akcije pa so skupni prostori, predvsem kuhinja, dnevna soba in kopalnica. V dveh skupinah imajo zaposleno gospodinja, ki za to skrbi, vendar pa skupaj s stanovalci. V stanovanjski skupini telesno prizadetih imajo nastavljeno čistilko, ki je neučinkovita in jo nadomešča negovalka ene izmed stanovalk. Ponekod imajo dogovorjeno, kdaj ima kdo nalogo kaj pospraviti, to so sistemi tedenskega ali dnevnega rotiranja, ki jih poimenujejo dežurstva. Ponekod pa udeležba v pospravljanju ni določena in pospravi tisti, ki ima čas, tisti, ki hoče. Ni videti, da bi bil kateri od obeh sistemov bolj učinkovit. Ne v smislu pospravljenosti, ne v smislu harmoničnosti odnosov med stanovalci. Oba pristopa, organiziran in

stihijski, proizvedeta konflikte, ker nekdo ni zadosti pospravljajal. Manjše otroke je na primer težko pripraviti k pospravljanju.

Videti je, da je za učinkovitost pospravljanja bolj kot sistem pospravljanja odločujoče, katerega spola so stanovalci/ke in ali se in kako se v pospravljanje vključi osebje. Možni sta vsaj dve nasprotni strategiji pristopa (upajmo, da tudi več). Osebje se lahko vključi v pospravljanje tako, da ga pospeši, minimalizira probleme, ki s tem nastajajo, in njihovo obstrukcijo harmoniji skupnega življenja, in s svojim zgledom in karizmatično avtoriteto vpliva, da se duh oz. stališče skupine izoblikuje v smislu etike pospravljanja, t.j. da postane vrednota in norma. Druga možna strategija pa je, da pospravljanje in konflikte v zvezi s tem vzpostavi kot problem, ki ga mora skupina rešiti.

Pravzaprav ne gre za dva pristopa, ampak dve oz. tri dimenzije pristopa. Ena je problematiziranje (izpostavljanje pospravljanja kot problema) - neproblematiziranje (minimiziranje problemov), druga pa je normativnost vzgojiteljevega vedenja, se pravi, v koliki meri je vzgojiteljevo vedenje zgled in norma pospravljanja za ostale. In tretja samo vključevanje ali ne vključevanje.

Kuhanje in pripravljanje obrokov

Večina stanovanjskih skupin se vsaj pri enem obroku naslanja na storitve zunaj svojega stanovanja. To je bodisi v okviru zavoda, ki mu pripada, bodisi so stanovalci abonirani gostilni, lahko pa tudi vozijo hrano iz menze v stanovanjsko skupino. V celoti si pripravita hrano dve skupini. Prva je dekleška, druga pa je paradoksalno tista, ki je arhitektonsko najbolj vključena v zavod (in bi ji torej bilo zelo enostavno priključiti se na zavodsko kuhinjo). Kaže, da je pripravljanje hrane vrednota civilnega življenja v stanovanjski skupini. Ravno tako je značilno, da se v vsaki stanovanjski skupini, z izjemo skupine, kjer še ni montirana kuhinja, pripravijo vsaj en obrok. V skupini duševno prizadetih, ki je zelo blizu zavoda, imajo svoje zajtrke, ko delajo popoldne, tako da je lasten zajtrk še toliko bolj izraz samodeterminacije in posebno slastni zajtrki imajo značaj praznika (ham & eggs). V skupini, kjer kosila jedo zunaj - abonirani so v gostilni - večerje po pravilu pripravljajo doma:

Dvakrat na teden so večerje bolj močne, trikrat pa bolj rahle. Močne večerje so lahko zelje s pečenimi klobasami, palačinke s skuto, pečen krompir in podobno. Rahle pa so Čokolešnik, juha, lahko kar instant ali pa iz sveže zelenjave. Kvaliteta večerij niha glede na razpoloženje posameznika, pri večini večerji pomaga prostovoljka, včasih tudi vzgojitelj. Problem je predvsem v količinah, ne znajo kuhati za toliko ljudi. Nekateri že imajo izkušnje s kuhanjem, nekateri pa "ne znajo niti jajca spečt".

Tam, kjer si stanovalci sami izbirajo svojo hrano, postane za določeno obdobje neka jed popularna in potem izgine, se izživi:

Za večerjo jedo sendvič, skuhajo špagete, kranjske klobase, ribe, jajca, piščanca, krompir, grah. Prehrambeno življenje se odvija po modi. Ko prinesejo E.-ini starši purana in jim je všeč, potem en mesec pečejo samo purana. Trenutno so v modi olive. Z njimi se bašejo in jih vsakomur ful ponujajo.

Obroki so ponavadi družabni dogodki dneva, priložnost, ko se zberejo stanovalci ali vsaj večina, priložnost za "face to face" komunikacijo. Ali pa tudi simbolično udeležbo, npr., ko se nekomu pusti hrana, če ni utegnil priti na obed ob času. Tako, da ponekod obroke prinašajo iz menze domov, da bi jih tam pojedli.

Pomivanje posode

Čeprav pomivanje posode sodi kot posledica k kosilu, pa se v organizaciji in delitvi dela uvrsti v pospravljanje. Naslednja rešitev vsebuje oba vidika:

Nov dogovor je na primer, da vsakdo pomije za sabo svoj krožnik, ostale lonce pa dežurni. Do tega je prišlo zaradi tega, ker je po večerji ostajalo toliko posode, da se je posameznik težko spravil zraven, potem je bilo naslednji dan še več posode in to je povzročilo prepire.

Pranje in obešanje perila

Ena skupina nosi svoje perilo v zavod, v nekaterih nosijo v zavod pralno posteljno perilo, v drugih nosijo osebne stvari pralno domov, kjer preživijo vikende. V drugem primeru perejo za obe skupini v dekliški skupini. Drugod perejo znotraj stanovanja, v svojem pralnem stroju. Delitev dela je različna, ker so gospodinje ali vzgojiteljice pri tem bolj ali manj udeležene.

Perilo se pere po potrebi, obeša se pozimi v dnevni sobi ob peči, poleti pa na vrtu. Na vrtu je problem, ker se fantom ne ljubi pobirati in se je že zgodilo, da je perilo viselo tudi do tri tedne. Tisti fant, ki je enkrat mesečno cel teden zadolžen za čiščenje in pomivanje kuhinje, čisti tudi kopalnico in obeša perilo.

Likanje

Za likanje obstajata načelno dve možnosti. Ali se daje likati ven ali pa likajo sami. Če deluje druga varianta, se lahko zgodi, da si stanovalci svojega perila ne zlikajo. Mlajšim in slabotnejšim pomagajo gospodinje ali vzgojitelji.

Nakupovanje

Nakupovanje hrane, gospodinjskih potrebščin in drugih stvari, ki jih gospodinjstvo potrebuje, je v večini primerov bolj v rokah zavoda kot pa stanovalcev. Izjema

je samorganizirana skupina telesno prizadetih, ki si seveda mora vse nabaviti sama. V nekaterih skupinah stanovalci nabavijo le tisto hrano in potrebščine, ki jo potrebno nabavljati sproti (zaradi pokvarljivosti, nepredivedenega izpada), za te stvari imajo v bližnji trgovini odprt račun. Pri ostalih zadevah pa se opirajo na grosistične nabave zavoda ali pa gredo v diskont skupaj z vzgojiteljem. Drugim pa spet zavod nakupi vse potrebno, tako, da je obisk trgovine le osebna zadeva posameznega stanovalca in je povezana le z njegovimi manjšimi osebnimi potrebami (cigarete, kasete, priboljški, ipd.). Drugače pa je večjimi osebnimi potrebami (obleka, šolske potrebščine, športni in zabavni rekviziti), ki so odvisni od denarja, ki ga imajo na razpolago, pri tem pa naj omenimo, da je pomemben vir denarja za te potrebe sociala, ali preko občinskih pristojnih centrov za socialno delo ali pa preko matične ustanove.¹⁴

Hišna popravila

Hišna popravila opravlja ponavadi moški vzgojitelj, pogosto mu pri nekaterih preprostih hišnih opravilih, kot je menjavanje žarnic, stikal ali pleskanje, pomagajo stanovalci (redkeje stanovalke), za nekatera popravila pa pokličejo serviserja (peči, pralni stroj, električna napeljava), ponekod je ta serviser zaposlen v zavodu. V nastanitvenem centru Društva paraplegikov pa so rekli, da tudi pokličejo prijatelje na pomoč.

Če je Goffman v Azilih¹⁵ ugotavljal, da je tehnično osebje, čigar delo ni usmerjeno v racionalne cilje ustanove, temveč v njihovo vzdrževalno funkcijo, vir sekundarnih prilagoditev za varovance totalnih ustanov, možnost, da obdržijo vsaj nekaj vsakodnevne civilne slike o sebi, da ohranijo nekaj stikov s civilno družbo in običaji, pa ta ugotovitev ne drži za stanovanjske skupine. Tehnično osebje v tem primeru pomeni ravno nasprotno, ponoven stik z zavodom in realnostjo zavoda ne pa vsakdanjika civilne družbe. Običajna, civilna, rešitev so najeti obrtniki ali pa kot smo videli pri Youth Handicaped Deprived prijatelji.

Glede na to, da pri drugih nismo zasledili, da bi nam omenili prijatelje kot pomočnike pri tehničnih popravilih, se vprašamo, ali to pomeni, da takih prijateljev ni ali niso potrebni ali pa je zaradi formalne narave stanovanjske skupine potrebno najemati obrtnike. Če to zadnje ne drži, pa je morda tako, da so prijatelji nepotrebni, ker namesto njih vskoči osebje pri tistih popravilih, ki jih lahko opravi.

Ob popravilih moramo opozoriti na popravila motorjev, ki so predvsem v neki fantovski skupini ena izmed osrednjih okupacij stanovalcev. Vendar pa tukaj ne gre za popravila po sebi ampak popravila za sebe.

Načini reševanja problema praznega mesta gospodinje

Vprašanje je, kakšne odgovore najdejo stanovanjske skupine za problem, ki nastane ob tem, da je mesto gospodinje prazno. Ena izmed rešitev, ki smo jo našli v naših stanovanjskih skupinah, je ta, da se mesto gospodinje profesionalizira, se pravi v nasprotju z zgornjim razpisom postane to plačano delavno mesto z vsemi pravicami, ugodnostmi in dolžnostmi, ki iz delovnega razmerja izhajajo. Tako delovno mesto je neizogibno v primerih, ko so stanovalci tako handicapirani, da ne morejo opravljati gospodinjskih del. Tako imajo v neki skupini zaposleno honorarno snažilko. Drug primer je, ko je v dveh skupinah gospodinja zaposlena za polni delovni čas. Vendar v teh dveh skupinah glede na to, da prizadetost ni fizična, ampak je v enem primeru duševna, v drugem pa so otroci, funkcija gospodinje ni omejena na neko specialnost, kot npr. čistilka v prejšnjem primeru ali npr. perica v zavodu, ki dela samo to, ampak je njena vloga polivalentna in njeno delo heterogeno, kot je delo gospodinje v vseh gospodinjstvih. Vendar pa je njen delovni čas normalen, ne pa podaljšan, kot je to pri gospodinjah - materah in ženah.

V prihodnje bi bilo potrebno podrobneje preučiti to vlogo, ki je iz zornega kota gospodinjstva zelo važna in značilna za to vrsto služb, ki jih lahko imenujemo vmesne strukture¹⁶, saj je na nek način negacija negacije - specializiran plačan delavec, ki zamenja neplačano gospodinjjo - ki ga spet zamenja gospodinja, ki ji je to poklic.

Drug odgovor je, da se na mesto gospodinje (oz. da prevzame neke njene funkcije, dolžnosti ali skrbi) postavi vzgojitelj. Vzgojitelj, oz. kakor se pač imenuje profesionallec, ki v stanovanjski skupini dela, se ne more izogniti pogovorom o gospodinjstvu, saj je to ena izmed skupnih točk ljudi, ki v določenem stanovanju živijo. V prejšnjem poglavju smo govorili o tem, da si vzgojitelj lahko izbere strategijo pristopa do npr. problema pospravljanja - minimaliziranje problema preko vključevanja in dajanje zgleda do problematizacije.

Kakorkoli že, vzgojitelj mora v stanovanjski skupini vstopiti vsaj na simboličen način v vlogo gospodinje. Kot smo videli, je gospodinjstvo predmet pogovora in premišljevanja v stanovanjskih skupinah. In če je več vzgojiteljev in še institucija za njimi, se skrb in odgovornost, ki jo nosi vloga gospodinje kolektivizira.

Kolektivizira pa se gospodinjsko delo tudi tako, da ga prevzame skupina. Oz. gre za neke organizacijske prijeme, ki jih mora stanovanjska skupina podvzeti, da se sooči z izpraznjenim mestom gospodinje. Pri pospravljanju in deloma pri kuhanju smo lahko v nekaterih skupinah opazovali delitev dela, ki je bila

dogovorjena, kolektivna in rutinizirana. Tukaj je gospodinjo zamenjalo pravilo rotacije. To je pravzaprav pogost princip v skupinah, ki nimajo ali nočejo imeti vodje (gospodarja) ali sužnja. V skupinah, kjer se taka pravila ne vzpostavijo, se dostikrat zgodi, da kdo od stanovalcev prevzame večji del vloge gospodinje, vendar pa imamo premalo podatkov o tistih skupinah, kjer so rekli, da je to delo sicer porazdeljeno, da se deli spontano. To in pa raziskovanje skupin ljudi, ki skupaj stanujejo v neklasičnih ureditvah, bi nam razjasnilo neka ključna vprašanja degospodinjizacije.

Videti je, da je likanje tista dejavnost, ki se ima tendenco razpodeliti sama od sebe, oz. da na tem podočju vlada princip *laissez faire*, se pravi, da si pretežno vsak zlika sam - če si hoče. Ravno ta dostavek "če si hoče" je ključen za razumevanje, zakaj je likanje tako organizirano. Kajti likanje je v veliki meri stvar preteklosti. Določeni deli mode so celo usmejeni v zmečkanost. Vsekakor pa so standardi, ki se tičejo likanja v zadnji 20 letih močno popustili.

Dve dejavnosti pa nista povsem v rokah stanovalcev. To je pranje in nakupovanje. Da je pranje perila ostalo del specializiranega dela (matičnih zavodov), morda ni samo stvar prihranka (praška in elektrike po eni strani, po drugi pa nakupa pralnega stroja), ampak se pranja drži še nekaj od podobe, ki jo ima kot poseben poklic in dejavnost (perice, pralnice), ki obstaja izven gospodinjstva.

Čeprav v večini stanovanjskih skupin stanovalci nakupujejo in imajo v bližnjih trgovinah odprte račune, nakupovanje ni prepuščeno stanovalcem, ker z denarjem razpolaga ustanova in z njo vzgojitelj. Potrošništvo pa je ena izmed konstituent gospodinjstva kot identitete ali celo morda kot subjekta. Kupujem, torej sem. Verjetno je tako, da mora imeti gospodinja vsaj nekaj moči nad proračunom in nakupovanjem, če naj se počuti kompetentna in identificira s to vlogo. Stanovalci se težko. Ampak saj smo razmišljanje, s katerim se ukvarjamo, začeli s konstatacijo, da je mesto gospodinje v stanovanjski skupini izpraznjeno in sprašujemo se o tem, kaj je njen odgovor na to.

Odgovori stanovanjskih skupin na izpraznjenjo mesto gospodinje

Videli smo, da se v stanovanjskih skupinah odgovori na izpraznjeno mesto gospodinje zgodijo na različnih ravneh. Nekaj odgovorov zadrži v svoji pristojnosti ustanova, matični zavod, iz katere je stanovanjska skupina izšla, službe, ki so skupino ustanovile, ali katerakoli organizacija, ki ima posebno družbeno skrb za določen tip težav ali ljudi s težavami. Bodisi tako, da nudijo določene storitve (kuhanje, pranje, likanje...), ali pa tako, da plačajo določene usluge, ki jih nudijo servisi izven institucionalnega kroga. Del gospodinjskih odgovornosti prevzema osebje ali s tem, da jih neposredno izvršuje, ali s tem, da prevzema odgovornost in postane neka referenčna točka za gospodinjenje,

ali pa tako, kot smo opisovali, da facilitira prevzemanja in organizacije skupine za gospodinjska dela. Deloma pa jih prevzame skupina z organiziranjem rotacij, solidarnostjo ali pa s tem, da jih prepusti svojemu toku.

<u>Ravni</u>	<u>Odgovori</u>
Institucionalna	Prevzem odgovornosti za določena dela in zagotavljanje storitev Zagotavljanje denarja za plačane servise
Osebj	Delni prevzem realne vloge gospodinje Delni prevzem simoblične vloge gospodinje Facilitacija gospodinjskega dela skupine (problematizacija, minimalizacija, vzor)
Skupina	Pravila Solidarnost Laissez faire

Tipi odgovorov

Se pravi, če naj poskušamo ugotoviti posebne tipe odgovorov na izpraznjeno mesto gospodinje, lahko govorimo o tem, da se vloga razprši na različne ravni in različne akterje. Da se profesionalizira bodisi tako, da gospodinjska dela postanejo del del in nalog osebja, bodisi tako, da se najame stalna delovna moč za opravljanje nekaterih gospodinjskih del, ali pa da se del teh opravil najame določen servis. Ena od značilnosti degospodinjizacije v stanovanjskih skupinah je tudi kolektivizacija, bodisi tako, da se z gospodinjstvom ukvarja skupina kot celota, bodisi tako, da je vključeno večje število osebja ali pa celo institucija, kakorkoli že gospodinjski problemi postanejo eksplicitno kolektivna zadeva. Del tega procesa je tudi institucionalizacija, ki poteka ali tako, da se ustvarijo v skupini pravila in norme, ki urejujejo predvsem sodelovanje v gospodinjskem delu (manj pa samo vsebino) ali pa postane delo odgovornost institucije. In na koncu tudi problematizacija gospodinjskega dela - akterji vzamejo za predmet svojega pogovarjanja gospodinjsko delo (že spet predvsem delitev).

Razpršitev	delitev dela in odgovornosti na več akterjev in ravni
Profesionalizacija	plačano delo gospodinskega osebja, servisi
Kolektivizacija	kolektivni fenomen, ki je vezan na eno ali več skupin in agencij
Institucionalizacija	pravila v skupini, pristojnosti ustanov
Problematizacija	iz samoumevnosti problem, udeleženci imajo gospodinjstvo za predmet svojega umevanja

Implikacije za degospodinjizacijo

Po analogiji z elementi degospodinjizacije v stanovanjskih skupinah bi lahko postavili model s podobnimi elementi za splošno degospodinjizacijo vsakdanjega življenja. Nekateri elementi že obstajajo, o nekaterih se govori, nekatere pa bi veljalo poskusiti. Gotovo obstaja tendenca razprševanja gospodinjstva (bolj v smislu porazpodelitve dela kot odgovornosti) znotraj sodobnih družinskih skupin. Manjša je eksterna razpršitev, vpletanje in širitve gospodinjstva na druge akterje, še zlasti na neformalne. Zanimiva je predvsem implikacija, ki jo zadeva zagotavljanje sredstev za plačevanje zunanjih servisov. To se je ponekod zgodilo na področju otroškega varstva z zagotavljanjem univerzalnih dajatev družinam z otroci. To v nekih instancah celo omogoča avtonomno najemanje storitev in samorganizacijo pri organiziranju otroškega varstva. Profesionalizacija gospodinskega dela v smislu profesionalizacije same vloge gospodinje je tudi že dolgo predmet pogovora v femističnih krogih, kot storitev (servis) pa tudi že dolgo obstaja, seveda omejena na premožnejše sloje.

Poglavitna težava, ki jo lahko pri degospodinjizaciji anticipiramo, je kolektivizacija in problematizacija. Vprašanje je, kako premagati osamljenost gospodinskega Sizifa. Institucija vloge gospodinje je namreč tako trdna, da je težko še tako feministično usmerjeno žensko prepričati, da se je odreče. Pri tem ne gre samo za močno ponotranjenje in socializiranost pričakovanja same gospodinje, ampak tudi za splet notranjih pričakovanj članov gospodinjstva in zunanjih pričakovanj okolja (neformalnega in formalnega). V mnogih gospodinjstvih in družinskih skupinah si pomagajo na podoben način kot v stanovanjskih skupinah, namreč z urniki in rotacijami. Vendar pa je ena najpogostejših taktik ravno psihologizacija problema, predstavitev problemov, ki se tega tičejo, kot psiholoških problemov posameznikov in medosebnih odnosov.

In vendar gospodinjstvo ni samo in zgolj urejanje odnosov med člani gospodinjstva, ampak temelji na družbenem institutu, ki je bil pred sto leti podkrepjen s priročniki, učbeniki, tečaji in gospodinjstvenimi šolami. Gre za gospodinjstvo za drugega, za industrializirano in standardizirano gospodinjstvo, za, kot bi rekel Ilič, boj proti subsistenci. Za to je potrebno postaviti ne samo vprašanja, kdo bo manj ali več delal v gospodinjstvu, ampak kaj je smiselno v gospodinjstvu delati. Kajti, kot smo opazili, je edina od gospodinjstvenih dejavnosti v stanovanjskih skupinah, ki je prepuščena principu *laissez-faire*, likanje, ki ni več zahtevano blago na tržišču izgledov. V tem smislu problematizacija gospodinjstva pomeni tudi problematizacijo same aktivnosti.

Zoran Spasenić, ki se je v akcijskem eksperimentu v nekem eksperimentalnem vrtcu ukvarjal s pospravljanjem, ugotavlja, da otroke ne zanima takšen red, kot

ga hočejo odrasli, ter da je problem pospravljanja pravzaprav problem odraslih, ki ga vsiljujejo otrokom. Po drugi strani pa je odraslim, četudi gre za permissivno okolje, pomisel na zanemarjanje pospravljanja blasfemična, strah pred kaosom pa premočan, da bi se, četudi teoretično, ukvarjali s to mislijo. Vprašanje je torej, ali je sedanji gospodinjiski red res tisti, ki si ga ljudje želijo in potrebujejo. O tem se morajo odločiti lokalne gospodinjske skupnosti.

Implikacije za deinstitutionalizacijo

Čeravno sem se v tem članku ukvarjal predvsem z gospodinjstvom in degospodinjizacijo, ga lahko sklenem z nekaj mislimi, ki se tičejo deinstitutionalizacije. Če smo se namreč od deinstitutionlizijskih procesov nekaj naučili o procesih degospodinjizacije, velja tudi obratno, saj je eden izmed nujnih programov deinstitutionalizacije izumljanje novih oblik vsakdanjega življenja, s katerim se soočajo bivši varovanci in osebje odmirajočih totalnih ustanov. Prvi nauk, ki nam ga raziskovanje gospodinjstva v stanovanjskih skupinah ponuja, je, da se deinstitutionalizacije na ravni organizacije vsakodnevne življenja ne moremo lotevati programsko. Rešitve so namreč netipične in lastne tisti situaciji, ki jih je proizvedla. Saj, ko smo videli vsa gospodinjstva v stanovanskih skupinah, ne bi mogli reči, da je katerokoli bistveno bolje urejeno od drugega. Vsako posebej je odgovor na njihovo situacijo, sredstva itn., morda ne ravno najboljša, ampak njihova. Drug nauk pa je ta, da smo, ko smo rešili en velik problem t.j. totalno institucijo, ustvarili veliko majhnih. Dezinstitutionalizacija pomeni torej razmoževanje problemov. In kaj smo s tem pridobili? Probleme, s katerimi se lahko posamezniki in skupine ukvarjajo, obvladajo in četudi dostikrat ne povsem zadovoljivo rešijo. Tega se v stvarnosti racionalne in totalne ustanove ne da.

Opombe

¹ Gre za raziskavo, ki smo jo opravili v vseh (10) stanovanjskih skupinah pomladi 1991 v Sloveniji. (Sedaj jih je že 15.) Raziskava je bila kvalitativnega in deskriptivnega tipa, naša pozornost pa je veljal predvsem vsakdanjem življenju v stanovanjskih skupinah. Večji del pričujočega članka je bil napisan v ta namen. Tukaj ga priobčamo delno spremenjenega in dopolnjenega z sklepi. Glej Vito Flaker in Bojana Tizmonar: Opis stanovanjskih skupin v Sloveniji (raziskovalno poročilo), Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti in Višja šola za socialne delavce, Ljubljana, 1992, str. 25 - 33;

² Besedo "gospodinjstvo" bom v tem eseju uporabljal predvsem v glagolniškem pomenu, se pravi kot ekvivalent angleškemu housework in ne kot household, se pravi kot gospodinjsko delo, ne pa kot strukturno družbeno enoto, se pravi, skupino ljudi, ki skupaj živi, ob istem kotlu (fr. gospodinjstvo = menage). Ta diskrepanca med angleščino in slovenščino je indikativna za problem, ki se ga lotevamo, kajti v slovenščini je gospodinjstvu zanikan atribut dela in delovanja in bo v nadaljevanju eseja potrebno večkrat poudariti, da gre za gospodinjsko delo. Zares bi bil najbolj ustrezen glagolnik se pravi gospodinjenje, ki bi denotiral gospodinjstvo kot delovanje, ki mu ni priznan status dela. Vendar se bom tega termina izogibal, ker je kot beseda neuveljavljena in zveni izumetničeno.

³ Glej: Ehrenberg Margaret: Women in Prehistory, British Museum Publications, London, 1989

⁴ Glej: Oakley Ann: The Sociology of Housework, Pantheon Books, New York, 1974

⁵ Tu Hellerjeva uporablja koncepcijo individualnosti, ki naj bi bila generična. Potrebno jo je soočiti z procesi individualizacije, kot jih opisuje Foucault. Partikularnost pa s singularnostjo - posamičnostjo.

⁶ Glej Agnes Heler: Svakodnevni život, Nolit, Beograd, 1978, str. 125

⁷ Glej Ivan Ilić: Pravo na zajedništvo, Rad, Beograd, 1985, str. 120 - 145

⁸ Glej Oakley str. 45

⁹ Glej Goffman Erving: The Presentation of Self in Everyday Life, Penguin, 1969;

¹⁰ Isto, str. 152

¹¹ Oakley, str. 48

¹² Isto, str. 93

¹³ Feministični pamflet, citira ga Oakleyeva na str. 80

¹⁴ Več o uporabi denarja v stanovanjskih skupinah smo zabeležili na straneh 22, 38, 40 in 65-67 v raziskovalnem poročilu.

¹⁵ Glej Goffman Erving: Asylums, Penguin, 1968;

¹⁶ Podobna je tudi vloga gospodinj v nekaterih vrtcih, kjer poskušajo civilizirati življenje in podreti pregrade med različnimi institucionalnimi sektorji, v tem primeru med kuhinjskim življenjem in vzgojo. V vrtcu je poleg vzgojiteljic tudi gospodinja, katere naloga ni zgolj specialistična, t.j. kuhanje in pospravljanje, ampak je tudi že zaradi dejstva, ker se to dogaja med otroci, tudi vzgojiteljica in se njega vloga despecializira, postaja polivalentna.

Gabi Čačinovič Vogrinčič

DRUŽINA: PRAVICA DO LASTNE STVARNOSTI

Pravica do stvarnosti

O psihološki pravici otroka do stvarnosti govori E. von Braunmuhl kot o eni temeljnih otrokovih pravic (Von Braunmuhl, 1979). Gre za pravico otroka do lastne stvarnosti, do tega, da jo slišimo, vidimo, da otroka vzamemo resno, in za njegovo pravico, da mu pokažemo, razložimo, povemo tisto, kar razumemo in znamo povedati o stvarnosti, kot jo doživljamo sami.

Von Braunmühlov koncept sem izbrala za jedro tega pisanja o družini, ker se mi zdi, da lahko z njim zajamem najpomembnejši vidik družinske naloge, da na svoj poseben, edinstven način obvlada neskončno raznolikost individualnih razlik in ustvari skupino oz. sistem, ki bo omogočil posamezniku soočenje in odgovornost za soočenje.

Človek potrebuje iz družine izkušnjo, da ni bil prezrt, torej neskončne izkušnje za neskončne individualne razlike v procesu učenja meje med tistim, kar je in kar mora biti, učenja za avtonomijo in povezanost hkrati.

Maloštevilni opisi družine, ki jo na primer R. Skynner označi kot družino "izjemne stopnje zdravja", vsebujejo to pravico. Besede, ki jih uporablja v Skynnerjevi navedbi timberlawnska študija iz leta 1976, so: spoštovanje ločenosti, individualnosti, avtonomije, zasebnosti; podpiranje in spoštovanje enkratnosti in razlik; visoka raven iniciativnosti (R. Skynner, 1982). W. Kempler govori o pomenu osebnega govora - jaz mislim, hočem, želim - ki šele omogoča obvladovanje individualnih razlik, ker jih razkrije in umesti (W. Kempler, 1991).

Če dodamo pravici do stvarnosti pravico do vseh svojih čustev, se začnejo kazati obrisi socializacije v družinski skupini in za družino. Jasno je, da se psihološko rojstvo otroka dogaja v konfliktni družinski skupini.

Soočenje in odgovornost pomenita za posameznika prostor, dotik, odziv, za družino pa postavljata vprašanje o mehanizmih oz. o začilnostih skupine, ki to omogočajo. Soočenje in odgovornost "tu in zdaj" je mesto, kjer nastajajo veselje, bolečina, sprememba. In vendar se v družini skopo odmerja prostor za soočenje in odgovornost. Prostor za avtonomijo se odmerja zadržano, kot se zadržano odmerja prostor za sedanjost.

Logika družine je logika "več istega" (P. Watzlawick, 1986), trajnosti, nespreminjanja, v predvidljivo določenih pravilih preživetja, vlogah in delegacijah,

hierahiji moči in komunikacijskih vzorcih, v podsistemi in mejah med njimi. Ocena Virginie Satir (V. Satir, 1990), da je le ena desetina vsega, kar se dogaja v družini, na ravni ozaveščenega, govori o tem, koliko soočenja in odgovornosti zmoremo v vsakdanjem življenju in kako ozek je ta skupni razviden prostor za to, čemur Peseschkian pravi odločitev za preživetje "drug z drugim" ali "drug proti drugemu" (N. Peseschkian, 1980).

Psihosocialna pomoč družini vedno pomeni, da delamo nove prostore za izkustvo soočenja in odgovornosti, za raziskovanje in učenje spreminjanja, ki ga potrebujemo in ki je uresničljivo.

M. Mahler: psihološko rojstvo otroka

Margaret Mahler je s filigransko skrbnostjo raziskovala procese ločevanja, diferenciacije, razmejevanja in procese individuacije, torej procese pridobivanja individualnih značilnosti, avtonomije, osebnega, edinstvenega odkrivanja stvarnosti. V tem kontekstu jih navajam, da bi lahko bolje presodili o podrobnostih soočenja in razumeli neizogibno konfliktnost družine (M. Mahler, 1975).

Gre za prva tri leta otrokovega življenja. V prvih petih mesecih se vrstijo obdobja normalnega avtizma in normalne simbioze. V prvih tednih prevladujejo fiziološki fenomeni nad psihološkimi, telesne potrebe določajo "primarno halucinatorno dezorientacijo" in odsotnost zavesti o materi.

M. Mahler uporablja pojem simbioze kot metaforo, da bi opisala stanje nediferenciranosti, stanje spojenosti z materjo, v katerem se šele postopoma vzpostavlja razlika med "zunaj" in "znotraj".

Normalni avtizem in normalna simbioza sta dve fazi nediferenciranosti, dve fazi predhodnici separaciji in individuaciji in torej predhodnici nastajanja rudimentarnega jaza kot funkcionalne strukture.

Prva faza v procesu separacije in individuacije, ki zdaj sledi, je faza diferenciacije in razvoja telesne sheme. Najbolj relevanten znak za to dogajanje je otrokov strah pred tujim, nedomačim, njegovo zanimanje za mamo in ponovna verifikacija proti tujemu. Ob koncu tega obdobja, med prvim in drugim letom otrokovega življenja, že jasno vidimo dve liniji v razvoju. Prva je linija individuacije, evolucije avtonomije, zaznavanja, spoznavanja, spomina, preizkušnje stvarnosti. Druga linija je intrapsihični razvoj separacije, ki potegne za seboj diferenciacijo, distanciranje, vzpostavljanje meja in ločevanje od matere.

Sledi faza poskušanja. Poskušanje zajema najprej utrjevanje otrokove sposobnosti, da se telesno oddalji od matere, potem vzpostavljanje posebne vezi z njo in končno rast in delovanje avtonomnih mehanizmov jaza v tesni povezanosti z materjo.

V poimenovanju obdobja vidim pomemben poudarek za razumevanje učenja avtonomije in povezanosti v družini: obdobje poskušanja. Človek-otrok mora na svoj poseben, edinstven način, vedno znova raziskati, preveriti, poskušati. Z otrokovim poskušanjem želim opozoriti na družinsko skupino s svojo značilno strukturo in interakcijo. Vemo za podrobnosti o otrokovi vlogi med drugimi vlogami, možni delegaciji ali pravilih, ki zanj, za mamo, očeta, družino, že določajo poskušnje.

V naslednji fazi, fazi približevanja, še bolje izstopi pomen razvidnosti družinske stvarnosti za stroko in za družino samo. M. Mahler pokaže, da otrok potrebuje mater, ki je čustveno nenehno na razpolago, saj mu to zagotavlja varnost približevanja in oddaljevanja.

V tem okviru lahko le nakažem, da obstoja "družina matere, ki je čustveno na razpolago otroku", in opozorim na pogoje, ki jih poznamo iz družinsko-terapevtskih izkušenj, kot na primer obstoj zavezništva med staršema in ohranitev generacijskih razlik, kot jih postavlja Th. Lidz (Th. Lidz, 1971).

Okrog petnajstega meseca se otrokov svet širi in zajame očeta, pravica do lastne stvarnosti postane vedno bolj zapletena vsakdanja tema, v kateri krize omogočajo, da se vedno znova najde optimalna bližina. Predvidljivost, razvidnost, ki jo mati omogoča s tem, da je nenehno na razpolago, ne odpravi konfliktnosti, temveč zgolj ustvarja pogoje za to, čemur Mertens pravi sposobnost za konflikt (W. Mertens, 1974).

Zadnja faza v procesu "psihološkega rojstva človeškega bitja", faza konsolidacije individualnosti in začetka stalnosti čustvenega objekta, poimenuje cilj tega procesa ob koncu tretjega leta starosti. V formulaciji M. Mahler, da gre za jasno definirano individualnost, ki je v nekaterih aspektih definirana že za vse življenje, vidimo stvarni pomen "podrobnosti" socializacije v družini in za družino.

V tem okviru samo še opomba. Družina "izjemne stopnje zdravja" potrebuje ogromno časa. Otrok mora imeti mnogo priložnosti za poskušanje, približevanje. Morda najlepša podoba družine, ki to omogoča, čeprav se zapis nanaša na starejše otroke, je opisana v Laingovi knjigi Pogovori z mojimi otroki (R. Laing, 1982). Knjiga ne vsebuje nič drugega kot zapise pogovorov, razmišljanj, vprašanj, ugotovitev otrok. To so vedno znova vprašanja, ki razmejujejo, postavljajo in prestavljajo meje, se približujejo in oddaljujejo, preverjajo, preizkušajo. Družina je tista socialna skupina, v kateri je to ponavljanje, to dolgotrajno učenje, možno.

Ravnanje z čustvi v družini

Uporabila sem ugotovitve M. Mahlerjeve, da bi pokazala, kako se "začne" in zakaj je pomembna otrokova pravica do stvarnosti. V tem poglavju govorim o

tem, kako se otrokova pravica do stvarnosti kaže tudi v pravici do vseh njegovih čustev v družini.

R. Skynner pokaže, kako usodno je človekovo čustvovanje povezano z družinskimi izkustvi, kako močno značilnosti družine določajo, ali otrok dobi nujno izkustvo, da so njegova čustva možna, sprejemljiva ali vsaj razumljiva, ker se jih le tako uči obvladati (R. Skynner, 1983).

Govorimo o ravnanju družine, torej mislimo na hierarhijo moči, kjer nekdo določa, zahteva, da čutimo tisto, kar za družino moramo čutiti; mislimo na specifično nalogo (vlogo, delegacijo), ki jo ima posameznik pri vzdrževanju čustvenega ravnotežja; mislimo na obrambne komunikacijske vzorce ali na pravila za preživetje, ki v njej veljajo.

Po Skynnerju človek iz družine odnese čustva, ki jih sprejema in obvlada, in čustva, ki so in ostanejo za zaslonom. Otrok začne spoznavati, kako se v družini ravna z čustvi, od prvega trenutka življenja v njej. V družini potrebuje odraslega, ki mu bo omogočil varno ugodje, da vzpostavi zaupanje in postavi lastne meje. V družini so to običajno starši in spet običajno v večji meri mati.

Da bi mati bila otroku čustveno na razpolago, mora tudi sama veliko dobiti, za tem pa stoji vprašanje, ali je v neki specifični družini možno reči, prositi za več pomoči, za nežnost, in ali starša vzpostavljata zavezništvo za otroka.

Otrok se mora v vseh fazah svojega razvoja učiti drugo za drugo lekcijo o ravnanju z čustvi. Vedno je to lekcija za ravnanje z avtonomijo in povezanostjo. Včasih so čustva izredno močna in nesprejemljiva, in otrok se jim odpove, saj ne najde poti, kako jih obvladati v družini, kjer si člani nesprejemljiva čustva podajajo, ker jih nihče noče prepoznati ali prevzeti.

Vendar je otrokova pravica do stvarnosti ravno v tem, da poveže tudi nasprotujoča si in nesprejemljiva čustva kot lastna.

V družini niso nevarna konfliktna čustva - nevarno je zgolj njihovo zanikanje. Pristajanje na čustva drugega pomeni hkrati tudi pristajanje na njegovo avtonomijo - in pristajanje na lastno samoto.

Odvisnost otroka od odraslega odraslemu olajša, da izsili čustvo, ki ga potrebuje. V zvezi z družino lahko v vsej tragičnosti razumemo misel L. de Mausea: "Kar je staršem v preteklosti manjkalo, ni bila ljubezen. Manjkala jim je čustvena zrelost, ki bi bila potrebna, da bi otroka priznali kot avtonomno, samosvojo osebnost." (L. de Mause, 1976, str. 61)

Izredno pomembno je, da ima človek v družini možnost, da si čustva pojasni in jih v družinski skupini predela. O čustvih ni mogoče razpravljati, treba pa je

razpravljati o tem, kar sledi, o tem, kako bo kdo ravnal. Ko otrok začne skrivati čustva v družini, jih bo kmalu skrival pred samim seboj, ne bo jih več mogel razbrati. Ali bomo odrasli in otroci v družini smeli in torej znali čutiti, kar čutimo, je odvisnosti od značilnosti ravnanja družine z čustvi in rešljivo le za vse njene člane. Pravica do vseh svojih čustev je pravica do individualnih in avtonomnih čustev, ki vendar omogočajo povezanost.

Sposobnost za konflikt

Sposobnost za konflikt je koncept W. Mertensa (W. Mertens, 1974), prav v njegovi definciji ga uporabljam kot sinonim za soočenje in odgovornost za soočenje z individualnimi razlikami v družinski stvarnosti. Sposobnost za konflikt pomeni pridobljeno, naučeno sposobnost posameznika, da zazna konflikt za motenimi interakcijami in komunikacijami, ga prepozna in se z njim sooči, da bi ga bodisi začel reševati bodisi zmoget živeti z njim.

Sposobnost za konflikt je kompetenca osveščenosti o problemih, ki so globlji od vsakdanjih, običajnih, dostopnih skrbi. Mertens je znotraj nastavkov simboličnega interakcionizma, teorije komunikacij, kognitivne teorije in psihoanalize pokazal na pogoje za nastajanje konfliktov in za njihovo razreševanje. V njegovi formulaciji to pomeni: "Vzgoja sposobnosti za konflikt mora usposobiti otroka, da pričakovanj in atribucij staršev, njihovih etiketiranj ne sprejme brez vprašanja; da pristane na ambivaletnosti in dvoumnost potreb staršev, jo zdrži in se tako uspešno razloči (razmeji) od staršev." (W. Mertens, 1974, str. 50)

Gre za vzgojo sposobnosti, da otrok sproti vidi v medčloveških odnosih vsebovano konfliktnost in se z njo spoprime, ne da bi moral nase, zasebno, sprejeti krivdo zanjo.

V družini se lahko naučimo več ali manj "sposobnosti za konflikt", v družini se učimo tudi zanikati in potlačevati konflikte. Negiranje in potlačevanje je običajno ravnanje. Ena prvih človekovih izkušenj je, da je konflikt bolje potlačiti ali vsaj zamolčati. Izražanje konflikta ogroža posameznika in družino.

Zato je alternativa "sposobnosti za konflikt" nova, neobičajna alternativa. W. Mertens mi pomaga jasno formulirati eno od pomembnih spoznanj raziskovanja družine in pomoči družini - spoznanje, da je varnost, ki jo človek v družini potrebuje, varnost spreminjanja, varnost, v kateri je mogoče zdržati napetost, stres soočenja s stvarnostjo. V zgodovini človeštva smo vlagali več v to, da stvarnosti, ki je objektivno ogrožujoča, ne prepoznamo, kot v to, da bi si nabrali moči, da zdržimo v njej ali jo spremenimo.

Mertens je vzgojo "sposobnosti za konflikt" koncipiral kot odločitev posameznika. Podrobno je pokazal, kako naj ravnaajo starši in otroci. Govori o

odprtih in neoviranih komunikacijah, o učenju za uporabo neverbalnih sporočil in o vajah za metakomunikacijo. V jeziku kognitivnih teorij govori o tem, kako usposobiti otroka, da se upre atribucijam in etiketiranju staršev, da se ne bi odpovedal samodefiniciji, in svari pred prognozami, ki uresničujejo same sebe.

Za nas je neizogibno vprašanje o tem, kako, pod kakšnimi pogoji družinska skupina omogoči vzgojo za progresivno reševanje konfliktov. Pristajanje na vzgojo za konflikt je pristajanje na soočenje in odgovornost za spreminjanje v neki sedanjosti. Zmore ga družina, ki ima mehanizme za to: hierarhijo moči, komunikacijske vzorce, strukturo vlog, pravila in norme, ki po eni strani omogočajo predvidljivo razvidnost (bolje vedeti, kaj delamo), po drugi strani pa zagotavljajo obvladljivost sprememb za vse - za družino.

Mati, ki ne želi reševati konfliktov z otrokom zgolj na račun njegovih potreb, sama potrebuje trdno zaveznitvo z očetom oziroma možnost, da se za zadovoljevanje svojih potreb obrne k odraslemu človeku; struktura družine jo mora varovati pred tem, da bi jo oče in morda drugi otroci izločili.

Skoraj preenostavna se zdi Mertensova postavka o vaji, pa vendar gre v bistvu za to. Družina je konfliktna skupina, njeno konfliktnost se je treba naučiti razbrati in ravnati z njo. Učenje sposobnosti za konflikt je v moji interpretaciji učenje, ki usposablja za osveščenost o družinski skupini, o njenem "zemljevidu" skupnega življenja, o ravnanju s potrebami in čustvi v pogojih za ohranitev družine, o značilnosti njene strukture, o ravnanju s spreminjanjem.

Epilog

Plaidoyer za to, da človek ne bi bil prezrt v svoji družini, pišem, da ne bi bil prezrt takrat, ko se srečamo z njim psihologi, socialni delavci. Psihosocialna pomoč se začne, ko se vidimo, slišimo, občutimo. Spreminjanje v odnosih je možno, če lahko ljudje ugotovimo, kdo smo in kaj želimo in to podelimo z drugimi.

Kemplerjeva šola družinske terapije mi je omogočila novo, bogato izkušnjo ravnanja v svetovalnem delu. Zahteva po tem, da ravnamo osebno, "tukaj in zdaj" za izkustvo o konkretnem dogodku ali problemu, velja za ravnanje z večno konfliktnostjo družinske stvarnosti. Vsi dobro vemo, koliko lažje je pogledati stran od sedanjosti. V hipu smo v preteklosti ali v prihodnosti, kot da bi bilo breme sedanjosti, tega edinega časa, v katerem se je resnično mogoče srečati, soočiti, dotakniti, spreminjati, neznosno.

Pravica do lastne stvarnosti ostaja. Zanj iščemo prave besede, zanjo med svetovalcem in človekom, ki potrebuje pomoč - in zanju - postavljamo meje. Za stvarnost človeka skupaj z njim iščemo smisel in nove načine ravnanja. Če je okvir, v katerem delamo, družina, se tu in zdaj ustvarja razvidnost družinskega,

odpirajo se nove poti, postavljajo nove besede za vloge, hierarhijo moči, komunikacijske vzorce, pravila, v filigranskem iskanju prostora za stvarnost, ki jo je mogoče prepoznati, dogovoriti. In kar je najpomembnejše, tudi vedno znova spremeniti.

Literatura

- Von BRAUNMUHL, E.: *Zeit fur Kinder*, Fischer, Frankfurt/Main 1979
- ČAČINOVIČ VOGRINČIČ, G.: *Psihodinamski procesi v družinski skupini*, Advance, Ljubljana 1992
- KEMPLER, W.: *Within Families*, The Kempler Institute, Costa Mesa 1991
- LAING, R.D.: *Gesprache mit meinen Kindern*, Rowholt, Reinbeck bei Hamburg 1982
- LIDZ, T.: *Familie und Psychosoziale Entwicklung*, Fischer, Frankfurt/Main 1971
- MAHLER, M.S., PINE, F., BERGMAN, A.: *La naissance psychologique de l'etre humain*, Payot, Paris, 1980
- De MAUSE, L.: *The History of childhood*, Souvenir Press, London 1976
- MERTENS, W.: *Erziehung zur Konfliktfähigkeit*, Ehrenwirth, Munchen 1974
- PESECHKIAN, N.: *Positive Familientherapie*, Fischer, Frankfurt/Main 1980
- SATIR, V.: *Kommunikation, Selbstwert, Kongruenz*, Junfermann, Paderborn 1990
- SKYNNER, R.: "Framework for Viewing the Familz System", v: BENTOVIM, A., BARNES, G., COOKLIN, A.: *Family Therapy*, Academic Press, London 1982
- SKYNNER, R., CLEESE, J.: *Families and how to survive them*, Methuen, London, 1983
- WATZLAWICK, P.: *Vom Schlechten des Guten*, Piper, Munchen 1986

Blaž Mesec

AKCIJSKO RAZISKOVANJE MED SOCIALNIM INŽENIRSTVOM IN REVOLUCIONARNIM AKTIVIZMOM

V razvoju akcijskoraziskovalnega pristopa je mogoče razlikovati dve obdobji oziroma dve smeri, ki se razlikujeta po svojih temeljnih izhodiščih (Kramer, Kramer, Lehmann 1979).¹ Prvo smer predstavlja akcijsko raziskovanje v okviru lewinovske tradicije (K. Lewin), v okviru katere se je v glavnem povezovalo s filozofijo "medčloveških odnosov". V drugi smeri so začeli v sedemdesetih letih razvijati akcijsko raziskovanje družbenokritično usmerjeni družboslovci, ki so se teoretično opirali na kritično družbeno teorijo. Ti so videli v akcijskem raziskovanju predvsem sredstvo ozaveščanja in političnega aktiviranja družbeno prikrajšanih slojev in skupin za spreminjanje družbenih razmer. Manj radikalnim med njimi je šlo bolj za spreminjanje neposrednih življenjskih pogojev, kvalitete življenja ali družbenega položaja prikrajšanih skupin, bolj radikalnim pa za spreminjanje temeljnih družbenih odnosov dominacije in izkoriščanja, za social(istič)no revolucijo torej.

LEWINOVO POJMOVANJE AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

K. Lewinu pripisujejo, da je prvi konceptualiziral to vrsto raziskovanja, ji dal ime in prvi izvajal akcijske raziskave.² Njegovo pojmovanje akcijskega raziskovanja je mogoče rekonstruirati na osnovi treh vrst virov: iz spoznanj o njegovem občemetodološkem nazoru, iz njegovih neposrednih zapisov in izjav o tej vrsti raziskovanja, iz nekaterih njegovih spoznanj o naravi skupinskega dogajanja in iz opisov raziskovalnih projektov, ki jih je sam imenoval akcijske oziroma so jih tako imenovali njegovi sodelavci.)

a. Občemetodološki nazor

Na tem mestu naj omenimo samo nekatera pojmovanja iz Lewinovega občemetodološkega nazora: prepričanje o metodološki enotnosti naravoslovnih in družboslovnih ved, ki se odraža tudi v naravi osnovnih pojmov njegove teorije, pojmov, ki so analogni pojmom fizike in matematike (polje, sile, vektorji); nasprotovanje redukcionizmu pri pojasnjevanju družbenih pojavov in behaviorizmu kot sodobni obliki redukcionizma; zavzemanje za integracijo znanosti na osnovi proučevanja skupin, ki so zanj ključne družbene entitete in osrednji predmet družbenih ved; zavzemanje za praktično vlogo znanosti; pojmovanje o integrativni in prediktivni funkciji teorije in poudarjanje pomena

konceptualizacije ali konstruiranja pojma (genetični vidik, kvalitativni, operacionalno-kvantitativni, vidik generalizacije). Posebno pomemben je njegov nazor o eksplanaciji, ki ima dve sestavini: nazor, da je vsak dogodek determiniran s konfiguracijo družbenega polja kot celote in nazor, da eksplanacija ni v tem, da se odkrije povezave med eno in drugo vrsto fenotipskih podatkov, ampak v tem, da se fenotipske podatke poveže z dinamičnimi konstrukti.

Lewinu pomeni pojasniti vedenje najti znanstveno predstavitev življenjskega prostora, to je predstavitev s konstrukti teorije polja, ter določiti funkcijo, ki povezuje vedenje in življenjski prostor. Vprašanje odnosa med razumevanjem in pojasnjevanjem opredeli kot vprašanje odnosa med "subjektivnimi" in "objektivnimi" elementi družbenega polja in ponazori svojo misel s primerom napovedovanja poteka dogodkov in razvoja odnosov v zakonskem paru. Analiza dveh psiholoških ("subjektivnih") polj ustvari osnovo za napoved dejanskega ("objektivnega") vedenja obeh zakoncev. Da bi lahko pojasnili vedenje, je treba razlikovati med situacijo, kot jo vidi opazovalec, in situacijo, kot jo vidi subjekt. Objektivnost v psihologiji zahteva, da kolikor mogoče ustrezno predstavimo subjektivno polje posameznika, njegov življenjski prostor.

Ključna metoda verifikacije je za Lewina eksperiment, katerega uporabo v družboslovju utemeljuje, izhajajoč iz teorije polja, prav z relacionalno naravo socialnih situacij, ki omogoča transpozicijo realne strukture v eksperimentalno. Kljub temu je poudarjal omejitve proučevanja kompleksnih, družbenih dogajanj v laboratoriju, artificialnost cepitve kompleksnih integriranih celot na elementarna vedenja in prednosti proučevanja dinamične narave spreminjanja v naravnih okoljih, vendar pod kontroliranimi pogoji. Predlaga kooperacijo proučevane skupine pri načrtovanju eksperimenta in s tem že nakaže osnovno misel akcijskega raziskovanja.

Vprašanja, povezana z ustvarjanjem empirične evidence, zavzemajo v Lewinovem delu pomembno mesto.³ Ne samo, da je po njegovem prva naloga znanosti objektivno registrirati in zanesljivo opisati dejstva, ampak se z razvijanjem tehnik opazovanja in merjenja pojavov konstituirajo novi predmeti proučevanja.

Opisani Lewinovi metodološki nazori in nazori o naravi družbenega spreminjanja že vsebujejo osnovne elemente akcijskega raziskovanja: stališče o praktični funkciji znanosti; usmerjenost na preučevanje celot prepletenih dejavnikov; spoznanje, da se percepcija spremeni v odvisnosti od spremembe situacije z akcijo; težnja predstaviti subjektivno polje posameznikov (življenjski prostor akterjev), poudarek na eksperimentiranju v naravnih pogojih z ohranitvijo naravne celote pogojev.

b. Opredelitve akcijskega raziskovanja

V zvezi z akcijskim raziskovanjem omenjajo Lewina predvsem kot človeka, ki je dal temu posebnemu pristopu ime "akcijsko raziskovanje" in ki je ta pristop spodbujal in ga tudi sam uporabljal.

Akcijsko raziskovanje je definiral takole: "Raziskovanje, potrebno družbeni praksi, lahko najbolje označimo kot raziskovanje za družbeno upravljanje ali družbeno inženirstvo. To je neka vrsta akcijskega raziskovanja, komparativnega raziskovanja pogojev in učinkov različnih oblik družbene akcije in raziskovanja, ki vodi do družbene akcije. Raziskovanje, ki ne proizvaja nič drugega kot knjige, ne bo zadostovalo."⁴ - Pomudimo se nekoliko pri tej opredelitvi.

(1) Lewin uporablja pojem akcijskega raziskovanja v pomenu uporabnega raziskovanja. To naj služi "družbenemu upravljanju" ali "družbenemu inženirstvu". Zaveda se, da se praktiki bojijo "tehnokracije" družbenih ved. (1948,213) Ta bojazen pa po njegovem ni upravičena, saj znanstveni zakoni niso diagnoza lokalnih razmer in ne predpisujejo strategije spreminjanja. Ta je v rokah ljudi, ki tam živijo. V skladu z duhom njegovega dela pri razvijanju metod demokratičnega vodenja skupin bi tudi bilo, da bi pojmom "družbeno upravljanje" in "družbeno inženirstvo" ne pripisoval pomena, kakršnega sta dobila v okviru resnično tehnokratskih pristopov. Zdi se, da je ta izraz uporabljal v pomenu, podobnem našemu "socialnemu delu." Povsem jasno je, da mu ni šlo za kontrolo in vzdrževanje nespremenjenega stanja, ampak za spreminjanje vedenja, celo za revolucioniranje družbenega življenja.⁵

(2) Akcijsko raziskovanje je po njegovem primerjalno raziskovanje pogojev in učinkov različnih oblik družbene akcije, in raziskovanje, ki vodi do družbene akcije. Ta njegova opredelitev se, to moramo kar takoj poudariti, bistveno razlikuje od nekaterih kasnejših pojmovanj akcijskega raziskovanja. Model za preverjanje pogojev in učinkov različnih akcij je - če ekspliciramo to misel - eksperiment o učinkovitosti različnih tretmanov A, B, C... na določene kriterije. Konkreten primer je eksperiment s tremi različnimi stili vodenja. Poleg tega vključuje Lewin med akcijsko raziskovanje tudi raziskovanje, ki vodi do družbene akcije. To bi lahko bilo po sedanjih opredelitvah diagnostično raziskovanje, ki definira določen družbeni problem, oziroma raziskovanje, ki vodi do formulacije alternativnih opcij in do odločitve za eno od njih.

(3) Pojem akcijskega raziskovanja uporablja v zelo širokem pomenu aplikativnega raziskovanja, ki obsega zelo različne pristope, saj po njegovem tako raziskovanje vključuje matematične in konceptualne probleme teoretične analize, deskriptivne raziskave, laboratorijske in terenske eksperimente družbenega spreminjanja. K akcijskemu raziskovanju prišteva tudi evalvacijsko raziskovanje, kot raziskovanje

učinkov družbenih akcij in kriterijev njihove uspešnosti. Akcijsko raziskovanje ima za enako pomembno kot čisto znanstveno raziskovanje; nikakor ni manjvredno. "Nagibam se k temu, da bi trdil, da je res prav nasprotno." (1948,203)

(4) Akcijsko raziskovanje zahteva celosten pristop. Izboljševanje medskupinskih odnosov se srečuje s celo vrsto različnih nalog: od spreminjanja stališč in stereotipov do problemov ekonomske diskriminacije in vodenja skupin. "Brezupno je spopasti se s katerimkoli teh vidikov medskupinskih odnosov, ne da bi hkrati upoštevali druge." (1948,203)

(5) Raziskovalni postopki naj bodo vključeni v akcijo. "Z družbenega vidika ni dovolj, da univerzitetne ustanove proizvajajo nove znanstvene uvide. Potrebno bi bilo instalirati raziskovalne postopke, družbene oči in ušesa, naravnost v organizem družbene akcije." (206) To je ena Lewinovih osnovnih inovacij, čeprav sam pravi, da ideja o raziskovalnih oddelkih agencij, ki so namenjene izboljševanju medskupinskih odnosov, ni nova. Nova je zahteva, naj bi to raziskovanje zares uporabljalo znanstvene metode in naj ne bi bilo le "zbiranje časopisnih izrezkov". Akcijska raziskava poteka kot spirala, v kateri si sledে načrtovanje akcije, izvedba in raziskovanje. Ko razpravlja o tem, kdaj, kje in kdo naj izvaja akcijske raziskave, pomembno dopolni izhodiščno definicijo akcijskega raziskovanja, s tem da jasno opredeli funkcijo in položaj raziskovanja v poteku akcije. Raziskovanje je tukaj vključeno v akcijo kot usmerjevalni instrument. V družbenih akcijah se prepletajo trije procesi: načrtovanje, izvedba, raziskovanje.⁶

(6) Lewin je pripisoval poseben pomen tehnično-metodološki problematiki akcijskega raziskovanja. Od načelne zahteve po vključitvi raziskovanja v akcijo do praktične realizacije je zahteven korak in Lewin se je tega dobro zavedal. Pravi celo, da se raziskovanje sreča pri tem s svojo najtežjo nalogo. Navaja primer, kako so ta primer rešili na nekem seminarju za delavce na področju medrasnih odnosov v državi Connecticut. Problem je bil, ali je seminar proizvedel kakšne spremembe pri udeležencih ali ne in zakaj je bil rezultat tak, kakršen je pač bil. Zato je treba opisati način vodenja, koliko iniciative so pokazali posamezniki in celotno spreminjajočo se konfiguracijo vodenja seminarja. "Naloga, s katero se morajo soočiti družboslovci pri objektivnem zapisovanju teh podatkov, ni dosti drugačna od naloge zgodovinarja." (1948,210)⁷ Poleg tega pa so Lewin in njegovi sodelavci, zlasti French, pri usposabljanju delovodij uporabili že različne "akcijske tehnike", kot so: samopreverjanje, povratno sporočilo (feedback), skupinsko reševanje problemov ter spodbujanje odkritosti in zaupanja v skupini. (Marrow 1977,170).

(7) Pri izvajanju eksperimentov v naravnih pogojih se srečamo med drugim s

problemom, kako družbeno moč, ki je različno porazdeljena v situaciji, zastaviti za kontrolirano izvajanje eksperimenta. Lewin svetuje kot strategijo, da si raziskovalec pridobi sodelovanje nosilcev moči v naravni situaciji pri načrtovanju in organizaciji eksperimenta oziroma sodelovanje vseh članov skupine. Ne omenja nikakršnih metodoloških problemov, ki bi izhajali iz takega sodelovanja in ki ne bi bili načelno rešljivi v okviru njegovega pojmovanja znanstvene metode in akcijskega raziskovanja. Ko Marrow, ki je tu povezovallec in glasnik Lewinovih misli, komentira raziskavo Frencha, pri kateri so delovodje sami sodelovali kot raziskovalci, pravi: "Ta eksperiment dokazuje, da način, kako se uvede kak poskus, deluje kot odločilni faktor. Če člani skupine sodelujejo pri programu, ki ima za cilj ustvariti jasnost glede dejstev, na katerih temelje njihove domneve, bodo rezultati, do katerih bodo prišli, izzvali spremembe njihovega vedenja." (Marrow 1977,172)

(8) Praktična akcija, raziskovanje in usposabljanje so deli trikotnika, ki imajo svoj pomen le, če so povezani. Tu je treba navesti Lewina nekoliko obširneje, saj gre za zgodovinske misli:

"Globok vtis je naredil name silen pedagoški učinek, ki so ga imeli evalvacijski sestanki, načrtovani zaradi znanstvenega beleženja, na proces usposabljanja. Vzdušje objektivnosti, pripravljenost vodstva za odkrito razpravo o svojih napakah, ne da bi bil s tem ogrožen njegov položaj, je, kot kaže, pripeljalo k stopnjevanju upoštevanja in je ustvarilo tisto razpoloženje sproščene objektivnosti, ki je nikjer ni težje doseči kot na področju medskupinskih odnosov, ki je obremenjeno s čustvenostjo in togimi stališči, celo pri tako imenovanih liberalcih in tistih, katerih služba je pospeševanje medskupinskih odnosov. Ta in podobne izkušnje so me prepričale, da moramo obravnavati akcijo, raziskovanje in trening kot trikotnik, ki mora ostati povezan v korist vsakega njegovih kotov." (Lewin 1948,211)

Akcije ni mogoče izboljšati, ne da bi usposabljali osebe in raziskovali njene učinke; usposabljanje poteka najbolje ob sodelovanju v akciji in v raziskovalnem procesu; raziskovanje pa je plodno le, če se dogaja v praksi in ga izvajajo ozaveščeni in usposobljeni ljudje. Akcijsko raziskovanje je torej namerno spreminjanje različnih vidikov vedenja ljudi in družbenega življenja, spreminjanje, ki se vedno osredotoča na neko celoto med seboj povezanih in soodvisnih vidikov; pri katerem se prepletajo praktična akcija, raziskovanje in usposabljanje.

c. Akcijsko raziskovanje in družbeno spreminjanje

Tretji vir za rekonstrukcijo Lewinove koncepcije akcijskega raziskovanja so spoznanja o družbenem spreminjanju na skupinski ravni, zlasti: o kvazi-stacionarnem ravnotežju, odporu, sekvenci spreminjanja, pomenu skupinske

odločitve in skupinskih norm pri spreminjanju vedenja.⁸

(1) Osnovni pojem za analizo družbenih sprememb je pri Lewinu pojem kvazistacionarnega ravnotežja. To je ravnotežje kake celote, ki se ohranja kljub neprestanemu gibanju in spreminjanju delov. Raven kvazistacionarnega procesa se vzdržuje kot kvazistacionarno ravnotežje, kadar delujejo na dimenziji zvišanja oziroma znižanja nivoja nasprotni sile enake jakosti. Spremembe ne sledijo nujno potem, ko se je povečala jakost nasprotnih sil; nasprotno, pod določenimi pogoji je spremembe možno lažje doseči, če se jakost nasprotnih sil prej zmanjša, tj. če se zmanjša napetost (tenzija). Kvazistacionarni procesi niso popolnoma konstantni, ampak fluktuirajo okrog neke povprečne ravni - "centralna struktura polja sil". (1951,205) Povečanje jakosti neke sile (ali zmanjšanje jakosti nasprotni sile) lahko povzroči spremembo ravni. Toda proces se vrne nazaj na prejšnjo raven, če se jakost te sile zmanjša, vse dokler se to dogaja znotraj centralnega polja sil. Če pa se jakost neke sile toliko poveča, da potisne raven procesa iz centralnega polja sil, se proces ne vrne več na isto raven.

(2) Drugi koncept, ki je bistvenega pomena za akcijsko raziskovanje, je pojem odpora. Lewin ne konceptualizira odpora kot emocionalno stanje posameznika, ampak išče njegov izvor v ohranjanju skupinskih norm. Čim večja je socialna vrednost skupinske norme, tem večji bo odpor posameznega člana skupine, da bi se odklonil od te ravni. Veliko primerov odpora do sprememb lahko pojasnimo na ta način z delovanjem družbenih norm. Šele če se spremeni norma, izgine odpor. To pomeni, da pri uvajanju sprememb ni dovolj, da določimo zaželeno stanje in da ga začasno proizvedemo, ampak moramo že v samem začetku računati na to, da želimo trajno spremembo in v skladu s tem spremeniti skupinsko normo.

(3) S tem povezano je spoznanje o vplivu skupinske odločitve na spreminjanje vedenja. Eksperimenti so pokazali, da je skupinska odločitev zagotovila trajnejšo spremembo vedenja kot individualna odločitev. Eden od razlogov za to je oblikovanje skupinske norme, drugi dejstvo, da se je posameznik v skupini dejansko odločil za neko vedenje in tretji, da je to javno izrekel. Na tej osnovi je Lewin zagovarjal spreminjanje skupinskih norm namesto spreminjanja posameznika. Prav spoznanja o pomenu skupinske odločitve kot faktorja spreminjanja so neposredno uporabna v okviru akcijskega raziskovanja. Te ideje je demonstriral v svojih eksperimentih s spreminjanjem vedenja v zvezi s prehrabnimi navadami. "Uspešna sprememba ima torej tri vidike: odmrznjenje sedanje ravni L1, gibanje na novo raven L2 in zamrznitev na novi ravni." (1951,288)

(4) Lewin je opozoril tudi na nekaj taktik, ki naj bi jih uporabljali pri družbenem

spreminjanju, kot npr.: najprej identificirati vodilne v ciljnem sistemu ("vratarje"); upoštevati socialni kontekst "vratarjev"; spodbujati vključitev posameznikov, tako da se predstavi problem v skupinski situaciji; izogniti se "ego-tveganju" tako, da se problem prikaže kot problem za drugega; zagotoviti eksperte, ki posredujejo nujno potrebno znanje; zahtevati javno izjavo vsakega posameznika o nameravanem vedenju v prihodnosti in zagotoviti preverjanje vedenja. (Newcomb, Hartley 1947)

č. Akcijskoraziskovalni projekti

Četrty vir rekonstrukcije Lewinovega koncepta akcijskega raziskovanja so raziskave, ki jih je izvedel on sam ali njegovi sodelavci in ki so jih imenovali akcijske.⁹

(1) V enem od teh primerov je Lewin svetoval podjetju, kjer je bil več let svetovalec (Harwood Manufacturers), v zvezi s problemom nizke storilnosti delavk, ki niso imele delovnih navad, primernih industrijskemu načinu dela. Zdelo se jim je, da obstoječe ravni storilnosti ni mogoče preseči. Lewin je po pogovorih z vodstvom svetoval, naj se najde način, da bi pokazali, da so norme, ki so jih imeli za previsoke, realne in dosegljive. Podjetje je nato zaposlilo večje število izkušenih delavcev iz drugega kraja, ki so brez težav dosegali te norme; tako so ostali videli, da so norme dosegljive in kmalu se je tudi njihova storilnost dvignila. (Marrow 1977, 165-175). "Akcijsko" je tu dejstvo, da je šlo za praktičen poseg na osnovi diagnoze situacije in nasveta, poseg, ki je povzročil spremembo vedenja delavcev. Diagnozo je Lewin postavil na osnovi podatkov, ki jih je dobil v pogovorih z vodstvom podjetja in na osnovi splošnih teoretičnih premis, povezanih s pojmom nivoja aspiracij. To delo je bilo raziskovanje le v zelo širokem pomenu te besede, pač kot empirično in usmerjeno pozvedovanje, ki se opira na določen teoretični okvir, ne pa v določnejšem pomenu sistematičnega zbiranja empiričnih podatkov s preverjenimi postopki.

(2) Nekaj podobnega velja za poskuse s skupinskim odločanjem. Bavelas je primerjal dve skupini delavcev: v eni so se delavci po razpravi odločili da bodo v petih dneh dvignili storilnost do določene ravni, v drugi pa so samo razpravljali, kako naj bi dvignili storilnost. Po pričakovanju se je v prvi skupini v resnici dvignila storilnost, v drugi pa ne. V raziskavi o spreminjanju prehrabnih navad so primerjali vpliv različnih načinov prosvetljevanja na dejansko spremembo prehrabnih navad. Najbolj učinkovit način je bila skupinska razprava, ki ji je sledila skupinska odločitev za spremembo. Pri obeh raziskavah je šlo v bistvu za primerjavo učinka različnih stanj neodvisne spremenljivke (skupinska odločitev-skupinska razprava) na odvisno (storilnost, prehrabna navada), to je kot katerikoli eksperiment, v katerem preverjamo

vpliv eksperimentalnega faktorja na odvisno spremenljivko, s to razliko, da si ne v enem ne v drugem primeru niso preveč belili glave s kontrolo drugih relevantnih spremenljivk. (Marrow 1977, 168)

(3) Šele eksperiment Frencha o spreminjanju stereotipne predstave o starejših delavkah se je približal sedanjemu pojmovanju akcijske raziskave. French je bil, če sodimo po Marrowu, tedaj prvi, ki je uvedel neko obliko participativnega raziskovanja, ki je bistvena sestavina sedanjega pojma akcijskega raziskovanja. French je podvomil, da bi nadaljnje prezentiranje podatkov o enakovredni storilnosti delavk lahko spremenilo stališča delovodij, in je predlagal, naj bi ti ljudje sami zbrali podatke in na ta način prišli do uvida o razliki med podatki in njihovimi prepričanji. Poskus v tej smeri se je popolnoma posrečil. Skupina delovodij se je sama odločila za metodologijo zbiranja podatkov, ugotovila, da so "starejše" delavke (ki so jih opredelili kot nad 30 let stare!) celo bolj produktivne in učljive od mlajših, in spremenila svoja stališča do zaposlovanja teh delavk. Ni pa se posrečilo z individualnim pristopom spremeniti stereotipnega stališča delovodje kljub zelo prepričljivim podatkom. Samostojno raziskovanje in odkrivanje dejstev v skupini se je torej izkazalo kot bolj učinkovito pri spreminjanju stereotipa kot zgolj seznanjanje z ugotovitvami, do katerih so prišli drugi, in bolj učinkovito kot individualno soočanje z diskrepanco med podatki in stereotipnim prepričanjem. (French, Marrow 1945) V tem posegu so torej delovodje pod mentorstvom poklicnega raziskovalca raziskovali storilnost, učljivost, fluktuacijo in absentizem delavk.

(4) V raziskavi Bavelasa o samoodločanju pa so delavci, ki so dosegali zahtevano normo, lahko sami planirali svojo storilnost, to je prostovoljni presežek norme, za vsako uro ali vsak dan vnaprej. V skupini, ki je tako planirala svojo storilnost, se je storilnost povečala in stabilizirala na tej povišani ravni. V drugih skupinah, kjer delavci niso tako načrtovali svoje storilnosti, pa se ta ni povišala. Na spremembo vrednosti odvisne variable, na katere vrednost so subjekti lahko zavestno vplivali, je torej vplivalo poznavanje njene izhodiščne vrednosti in samodoločanje aspirirane vrednosti.

(5) Marrow je povzel opise nekaj važnejših akcijskoraziskovalnih projektov, ki so jih izvedli pod Lewinovim vodstvom ali ob njegovem sodelovanju v okviru Komisije Ameriškega židovskega kongresa za odnose v skupnostih (Commision on Community Interrelations). V enem od njih so delali s skupino italijanskih katoliških mladostnikov, ki so ob židovskem prazniku Jom-Kippur motili obrede v sinagogi. V raziskavi so ugotovili, ali se da te mladostnike preusmeriti h konstruktivnejšemu udejstvovanju. Pri drugem "projektu" je vodstvo Ameriškega židovskega kongresa prosilo Lewina za svet v zvezi z vpisnimi postopki na univerze, postopki, ki so diskriminirali Žide. Lewin je menil, da je

diskriminacija pogosto vzrok za predsodke in ne njihova posledica, zato se je smotno boriti proti diskriminaciji, če hočemo spremeniti predsodke. V skladu s tem mnenjem so se predstavniki židovskega kongresa nato borili proti diskriminaciji pri vpisu in dosegli, da so po vsej državi revidirali diskriminacijske ukrepe. V tretji raziskavi so preverili trditev predstavnikov veleblagovnic, da kupci ne marajo črnih prodajalcev. Z intervjuji in opazovanjem kupcev so ugotovili, da velika večina kupcev ne bi imela nič proti nameščanju črncev kot prodajalcev. Kupec vzame situacijo, kakršna je, kot gotovo dejstvo in se pusti postreči prodajalcu, kakršen je, ne glede na svoje predsodke do njegove polti. V četrti raziskavi je Festinger eksperimentalno zavrnil hipotezo, da so Židje lojalni med seboj. V mešanih skupinah študentk je po posebnem eksperimentalnem postopku izvedel volitve "predsednice" in ugotovil, da je na izbor pri katoličankah nekoliko vplivala verska pripadnost (več glasov za katoličanko), medtem ko Židinke niso pogostejše glasovale za Židinko. V peti raziskavi so ugotovili, da imajo stanovalci rasno integriranega naselja, kjer so belci in črnici prebivali v istih blokih, ugodnejša stališča do druge rase, kot stanovalci naselja, kjer so v istem bloku prebivali le pripadniki iste rase (vsak blok druga rasa).

Te raziskave smo nekoliko podrobneje opisali, da bi videli, kaj vse je veljalo za akcijsko raziskovanje: socialnoterapevtsko delo s skupino mladoletnih prestopnikov, nasvetovanje, anketna raziskava, eksperiment, eksperiment *ex post facto*. Mimo dejstva, da so bili to "uporabni" projekti in da so imeli skupno vsebino, povezano z rasno, versko in etnično diskriminacijo, ter skupnega teoretičnega okvira v Lewinovi teoriji polja niso imeli nobene skupne metodološke poteze.

d. Povzetek: Lewinovo pojmovanje akcijskega raziskovanja

Lewinova eksplicitna definicija akcijskega raziskovanja je tako široka, da se ne razlikuje od opredelitve uporabnega raziskovanja ali terenskega eksperimenta, to pa velja tudi za mnoge tako imenovane akcijske raziskave njega samega in njegovih sodelavcev. Toda tako njegov metodološki nazor kot njegova spoznanja o zakonitosti spreminjanja vedenja in stališč, predvsem o vlogi skupinskega odločanja, participacije in povratnega sporočila, predstavljajo osnovo za opredelitev akcijskega raziskovanja kot specifične metode, ki je splet spoznavanja in praktičnega delovanja.

V temelje koncepta akcijskega raziskovanja kot metode spoznavanja so vgrajene med drugimi naslednje ideje. (1) Naloga znanosti je prispevati k reševanju problemov družbenega življenja in naj se zato loteva človeško in družbeno pomembnih tem. (2) Pri tem raziskovanju se ne usmerjamo na

proučevanje medsebojnih odvisnosti izoliranih variabel, ampak imamo vedno pred očmi celotno polje. (3) Pri psihološkem spoznavanju se izmenjavata subjektivna in objektivna perspektiva, perspektive akterjev in perspektiva opazovalca. (4) Raziskovalni postopki naj bodo vključeni v praktično akcijo, tako da jo lahko usmerjajo, hkrati pa je s tem raziskovalec neposredna priča dejanskemu dogajanju. (5) V okviru akcijskega raziskovanja se uporablja eksperimentalna metoda. (6) Zbiranje empirične evidence pri te vrste raziskovanju je podobno delu zgodovinarja, ki rekonstruira preteklo dogajanje. (7) Akcijsko raziskovanje poteka v iterativnih ciklih, v katerih si slede identifikacija problema, načrtovanje, delovanje in evalvacija. (8) Pri akcijskem raziskovanju se prepletajo akcija, raziskovanje in usposabljanje.

Za akcijsko raziskovanje kot metodo družbenega spreminjanja pa so temeljna naslednja Lewinova spoznanja. (1) Skupina in ne posameznik je medij družbenega spreminjanja. (2) Posamezen vidik vedenja se lahko spremeni samo, če se spremeni celota, katere del je; spremembe se dogajajo kot spremembe v polju sil, ki vzdržujejo kvazistacionarno ravnotežje. (3) Odpor do sprememb je običajno dejstvo, povezano z ohranjanjem skupinskih norm in standardov in skupinska odločitev kot posrednik med motivacijo in spremembo vedenja je osrednjega pomena za spreminjanje vedenja. (4) Spreminjanje poteka v fazah, ko si sledijo "odmrznjenje" starih navad, sprememba in "zamrznjenje" novih. (5) Nujen pogoj za spreminjanje s pomočjo raziskovanja je vključitev nosilcev družbene moči v raziskavo.

Akcijsko raziskovanje naj bi, na koncu, prispevalo hkrati v zakladnico teoretičnih znanj in k družbenemu delovanju in spreminjanju v vsakdanjem življenju. Povsem jasno je, da Lewin ni želel žrtvovati znanosti praksi, niti se odpovedati praktičnemu delovanju. Ne smemo pozabiti, da njegov nazor označuje hkratnost dveh navidez protislovnih izrekov: "Raziskovanje, ki ne proizvede nič drugega kot knjige, ne zadostuje" in "Nič ni tako praktično kot dobra teorija."

Iz opisov dogajanj ob prvih akcijskih raziskavah Lewina in njegovih sodelavcev (Marrow 1977) pa sledi, da je k opredelitvi akcijskega raziskovanja kot specifične metode pomembno prispeval French, ki je tej opredelitvi dodal komponento participacije. V tej opredelitvi je posebnost akcijskega raziskovanja dejstvo, da tisti ljudje, katerih vedenje ali stališča naj bi se spremenili ali ki hočejo doseči nek smoter, sami kot skupina na raziskovalen način pridejo do ugotovitev o neskladju med dejstvi in svojimi prepričanji in navadami in se odločijo, da jih spremenijo. Za to opredelitev akcijskega raziskovanja, ki upošteva sicer ves Lewinov pojmovni okvir, je torej bistveno: (1) da se dogaja v družbeni praksi, to je, da so njegovi nosilci ljudje, ki hočejo doseči praktične smotre; (2) da pri doseganju teh smotrov zaidejo v dvom glede ustreznih

ukrepov oziroma njihovih miselnih predpostavk (prepričanj in navad); (3) da sami kot skupina ob pomoči strokovnjaka izvedejo raziskavo, ki naj preveri ustreznost teh predpostavk in morebiti odkrije neskladje med stvarnostjo in prepričanji (predsodki, stereotipi); (4) da se kot skupina na osnovi rezultatov raziskave odločijo za praktičen ukrep in/ali za spremembo stališča ali vedenja. Preverjanje miselnih predpostavk ravnanja skupine akterjev in razširjanje njihovega miselnega horizonta na način empiričnega raziskovanja pa je, po naši sodbi, osrednja značilnost akcijskega raziskovanja.

Povsem ustrezna je tudi naslednja opredelitev lewinskega pojma akcijskega raziskovanja: "Raziskovalec gre tja, kjer gori: v tovarno, v krajevno skupnost, v šolo, na mladinski tabor. Analizira problem na kraju samem. Kolikor mogoče se sam vključi v delovne skupine in dogajanja. Udeležencem pomaga pri izvajanju samoanalize. Na temelju skupaj pridobljenih spoznanj razvije variante poskusa, ki se jih spet da izvesti na kraju samem. Njihove učinke natanko registrirajo in jih primerjajo s primerjalnimi skupinami. O njih razpravljajo neposredno prizadeti. Rezultat razprave vodi spet do novih ukrepov." (Metzger 1979,13)

Lewinovi učenci in duhovni nasledniki niso nič bistvenega dodali opisanim konceptom, na katerih temelji akcijsko raziskovanje. Za nadaljnji razvoj te metode je značilno diferenciranje različnih vrst akcijskega raziskovanja (diagnostično, raziskovanje s povratnim sporočilom, participativno; Lippitt 1979; Selltitz, Wormser 1948; empirično, eksperimentalno; Chein idr.); predvsem pa razvoj v smeri "didaktičnega raziskovanja" v okviru različnih oblik skupinskega dela (T-skupine ipd.), kar pomeni, da je učno raziskovanje izpodrinilo pravo raziskovanje. (gl. npr. Sader 1979; Sanford 1970). Dvajset let po Lewinu ugotavlja Rappoport (1970), da se je akcijsko raziskovanje razcepilo na štiri tokove: smer v okviru inštituta Tavistock, s poudarkom na sociotehnični ravni spreminjanja; smer skupinske dinamike v okviru Centra za skupinsko dinamiko pri M.I.T., ki poudarja procese v posamezniku in v majhnih skupinah in ne širših družbenih procesov; smer operacijskega raziskovanja, ki ga prakticira Inštitut za operacijske raziskave pri Inštitutu Tavistock, v ZDA pa Ackoff in Churchman; smer uporabne antropologije, ki v svojih projektih razkriva akcijsko usmeritev pri proučevanju kulturnih sprememb (časopis Human Organization).

Ta delitev kaže, da se pojem akcijskega raziskovanja uporablja tako za različne oblike usposabljanja kot za različne oblike aplikativnega raziskovanja (operativno raziskovanje, uporabna antropologija) in organizacijskega svetovanja. Kaže, kako nejasna je postala definicija akcijskega raziskovanja. Nesluteni razcvet skupinskega usposabljanja ali "terapije za normalne" (Weschler, Massarik,

Tannenbaum 1962) je popolnoma zasenčil vprašanje, ali lahko akcijsko raziskovanje kaj prispeva k posplošljivemu znanju o človekovem delovanju v skupinah in skupnostih in ne le k usposabljanju in uporabi znanja.

Temu vprašanju so se v večji meri kot predhodniki posvetili družboslovci, ki so zaslužni za renesanso akcijskega raziskovanja v sedemdesetih letih. Tedaj je prišlo do rekonceptualizacije, pri kateri je bila znova poudarjena problematika akcijskega raziskovanja kot raziskovalne metode in ne le metode usposabljanja in spreminjanja na skupinski ravni. Toda ta rekonceptualizacija je problematična, ker je iz akcijskega raziskovanja kot metode uporabe znanja za spreminjanja prakse in metode raziskovanja problemov praktičnega delovanja hotela narediti občemetodološki pristop v družboslovju in ga celo izenačila z družboslovno teorijo! (Npr. Moser 1975: "Akcijsko raziskovanje kot kritična teorija družbenih ved").

AKCIJSKO RAZISKOVANJE V OKVIRU KRITIČNE DRUŽBENE TEORIJE

Po Radtkeju (1979) je pobudnik obnovljene razprave o akcijskem raziskovanju v ZR Nemčiji W. Fuchs (1970), ki je skušal na osnovi kritike dotedanje družboslovne metodologije zavrniti inženirsko pojmovanje družboslovja in ga nadomestiti s pojmom ozaveščanja. Pri tem je v dotedanjih pristopih odkril postopke, ki bi lahko vodili do procesov učenja tudi pri "objektih" raziskav. Poudaril je, da je s triki vzpostavljena enosmerna komunikacija med raziskovalcem in objektom raziskave vedno le navidezno enosmerna, kajti v resnici raziskovalec ali celotna raziskovalna situacija emitira informacije, ki oblikujejo pričakovanja objektov. S tem je bila naznačena možnost, da bi izkoristili neposredno srečanje raziskovalcev in objektov raziskave za smotno, komunikativno vplivanje na situacijo. "Na ta način je nastala miselna figura, ki skuša posredovati med teorijo in prakso s komunikacijo med znanstveniki in praktiki - kar je praktična kritika prakse družboslovnega raziskovanja. V medsebojni komunikaciji med raziskovalci in praktiki naj bi ti sistematično izražali svoje potrebe in se podvrgli 'znanstveni samorefleksiji orientacije k smislu'". (Radtke 1979, 78)

a. Družboslovno raziskovanje kot akcijsko raziskovanje (nazor Haaga in drugih)

Za naš prostor je bilo posebej pomembno delo skupine nemških družboslovcev v redakciji štirih avtorjev (Haag idr. 1975), saj gre za prvo nam znano eksplicitno rekonceptualizacijo lewinskega akcijskega raziskovanja. Ta rekonceptualizacija izhaja iz kritične družbene teorije in se še posebej opira na Habermasa (1968). Med posameznimi avtorji so kar precejšnje razlike v pojmovanjih, vendar se vsi

gibljejo v obzorju kritične družbene teorije. Omenjena rekonceptualizacija je motivirana z dvema interesoma: spoznavnim in praktičnim. Je, kar zadeva spoznavni interes, poskus, da bi na osnovi kritike dotedanje metodologije družboslovnega raziskovanja razvili novo raziskovalno strategijo. Nekateri v tem krogu pojmujejo akcijsko raziskovanje kot nov splošno metodološki pristop v družboslovju (npr. Haag), drugi so glede tega bolj zadržani in odprti (npr. Klüver in Krügerjeva). Ta pristop ustreza, drugič, interesu družboslovcev, da bi vplivali na družbeno prakso in bili v njej reprezentirani.

Klüver in Krüger (1975,75-77) sodita, da pomeni akcijsko raziskovanje novo opredelitev odnosa med teorijo in prakso v družbenih vedah, v kateri je socialni realiteti dodeljena druga funkcija kot v tradicionalnem raziskovanju. Socialna realnost tu ni samo objekt proučevanja, ampak objekt spreminjanja. Osnovni postulati akcijskega raziskovanja so po njima: (1) Izbor in formuliranje problema raziskovanja sta odvisna od praktičnih družbenih potreb in jih ne determinirajo predvsem spoznavi smotri. Smoter raziskovanja je poseči v družbene odnose in spremeniti stvarnost ne zgolj oblikovati in preverjati teorije. (2) Podatke, ki jih zberemo v raziskavi, obravnavamo kot momente procesa in ne kot izolirane podatke "na sebi". Socialno situacijo, ki jo raziskujemo, pojmujeemo kot celoto, kot socialno polje, iz katere ni mogoče izolirati posameznih variabel. (3) Raziskovalec v odnosu do objekta raziskovanja ni distanciran, ampak zavestno vpliva na njegovo spreminjanje. (4) V skladu s tem se spremeni tudi vloga opazovancev tako, da sodelujejo v procesu raziskovanja in praktičnega spreminjanja in postanejo tako subjekti celotnega procesa.

Te značilnosti, ki ne presegajo lewinovskega pojmovanja akcijskega raziskovanja, po Klüverju in Krügerjevi prekoračujejo okvir "tradicionalnega družboslovnega raziskovanja", iz česar naj bi sledilo, da je akcijsko raziskovanje nova metoda paradigmatičnega pomena. Toda iz celote njunega razmišljanja, ko konfrontirata akcijsko raziskovanje s štirimi drugimi znanstvenoteoretičnimi pozicijami kritičnim racionalizmom, sistemsko teorijo, kritično teorijo in historičnim materializmom, sledi za celotno našo razpravo izredno pomemben sklep, da je akcijsko raziskovanje možno izvajati v okviru vseh teh teoretsko-metodoloških pristopov, da torej ni občemetodološka paradigma, ampak je posebna metoda, združljiva z različnimi paradigmi, v kolikor razumemo pod paradigmo epistemološki ali obči metodološki pristop.

Haag (1975,22) kritizira empirično družboslovno raziskovanje, češ da tako ali drugače služi le interesom vladajočih slojev. Izraža potrebo po drugačni metodologiji in vidi možnost zanjo bodisi pri utopičnih socialistih bodisi v Lewinovem akcijskem raziskovanju in se odloči za slednjega.¹⁰ Že ta njegova dilema izdaja temeljno enačenje ali vsaj analogijo med akcijskim raziskovanjem

in znanstvenim socializmom, malce prikrojemim sodobnim razmeram in še posebej položaju revolucionarnih mladih raziskovalcev, ki skušajo revolucijo izvesti najprej na področju raziskovanja, nato pa povsod. Zato je stalno na preži pred nevarnostjo "sistemskega funkcionaliziranja" raziskovalne dejavnosti, kajti cilj praktično relevantne družbene znanosti je sprememba družbenega sistema; najprej na področju raziskovanja, kjer ukinja odnos dominacije tako, da omogoči participacijo "objektov raziskovanja".¹¹

Spet na drugem mestu pa piše tako, kot da bi bilo akcijsko raziskovanje predvsem didaktično raziskovanje: raziskovalni proces sam je socialni sistem, ki si sam reflektira lastno raziskovalno prakso. "Sisteme akcijskega raziskovanja je treba v danih družbenih pogojih interpretirati kot didaktične sisteme za razvijanje znanstvene prakse. Njihova naloga je na eni strani inovativni razvoj, na drugi strani prenos znanstvene prakse v vsakdanjo prakso kot tudi zavarovanje tega prenosa." (50)

Metode, ki naj bi jih uporabljali v okviru akcijskega raziskovanja, so pojmovane kot pripomočki za strukturiranje komunikacijskega procesa in spoznavnega procesa o odnosih pri delu in učenju. (53) Hkrati s tem pa naj bi v akcijskem raziskovanju vzpostavljali empirično-praktične družbene sisteme. Tako vzpostavljanje naj bi bilo tudi kriterij resničnosti spoznavanja.¹² Poseganje v vsakdanjo prakso v okviru akcijskega raziskovanja torej ni motivirano samo z zunajspoznavnimi razlogi (npr. s težnjo po emancipaciji), ampak s spoznavnimi razlogi, saj je, če pravilno razumemo Haaga, uspešno vzpostavljanje realnih, na ideji emancipacije temelječih empirično-praktičnih sistemov temeljni kriterij resničnosti znanstvenega spoznavanja. Osvoboditev je zanj kriterij resnice.

Pri Haagu imamo opraviti z nekonsekventnim in tudi protislovnim mišljenjem. Po eni strani zatrjuje samodeterminiranost človeka, ki mu je znanost orodje za orientacijo v svetu; znanost prispeva k ozaveščanju o alternativnih možnostih ravnanja in njihovih predvidenih posledicah. Po drugi strani pa postavlja znanost v službo emancipacijskega interesa, osvobajanja človeka izpod gospostva drugih ljudi in celo vidi v realizaciji emancipacije kriterij znanstvene resnice. Sicer pa povzame in vključi v svoje pojmovanje dotedanje sestavine pojma akcijskega raziskovanja: njegovo aplikativno vlogo, značaj "samoraziskovanja" ali participativnega raziskovanja, družbeno naravo raziskovalnega procesa samega. V dobro mu lahko štejemo, da je poudaril komunikativno naravo raziskovalnih postopkov in pomen upoštevanja subjektivnega izkustva akterjev. Ne moremo pa se strinjati z enačenjem družboslovnega raziskovanja z akcijskim pristopom ("družboslovno raziskovanje kot akcijsko raziskovanje"); s tem se je oddaljil od Klüverja in Krügerjeve, katerih pojmovanje ni tako izključujoče.

Tudi po opredelitvi kolektiva avtorjev Pedagoške visoke šole v Berlinu¹³ akcijsko raziskovanje ni nujno alternativa tradicionalnim metodam družboslovnega raziskovanja, ampak imajo v njegovem okviru te metode le drugačen namen, to je, služijo družbenemu spreminjanju. Po njihovem pojmovanju je za akcijsko raziskovanje značilno tako sodelovanje raziskovalcev v socialnem procesu, da ga spremljajo in ga podpirajo; delo z realnimi družbenimi skupinami; in sodelovanje članov skupine pri interpretaciji in evalvaciji rezultatov. (65)

Obravnavani pisci torej niso staremu pojmu akcijskega raziskovanja dodali ničesar bistvenega in niso niti prav zastavili metodoloških problemov, povezanih s to metodo. Očitno pa je, da so to metodo ideologizirali, saj so videli v njej instrument osvobodjanja in revolucioniranja temeljnih družbenih odnosov.

b. Akcijsko raziskovanje kot kritična teorija družboslovja (H. Moser)

Za švicarskega pedagoga Moserja je akcijsko raziskovanje, ki se je razvilo v okvirih "klasičnega empiričnega raziskovanja" in ki v teh okvirih po njegovem nikdar ni bilo priznано kot enakovredna metoda, v resnici nova metodološko-teoretična paradigma - "kritična teorija družboslovja." (Moser 1978) Tistim, ki so se do sedaj ukvarjali s to metodo, očita, da niso eksplicirali v njej implicitnih metodoloških postulatov, ki niso več združljivi s klasičnim empiričnim raziskovanjem, ampak predstavljajo raziskovalno paradigmo interpretativno-hermenevtičnega pristopa.

Po Moserju se namreč lahko s stališča "klasičnega empiričnega raziskovanja" očita akcijskemu raziskovanju, da subjekt in objekt raziskovanja nista neodvisna; da ni mogoča replikacija akcijskih projektov in torej razločitev med vplivi sistematičnih in nesistematičnih faktorjev; da ugotovitev ni mogoče generalizirati, ker gre za proučevanje posameznih primerov; in da pri zbiranju empirične evidence v njegovem okviru ni mogoče zadostiti kriterijem objektivnosti, zanesljivosti in validnosti. To so razlogi, zaradi katerih je bilo akcijsko raziskovanje obravnavano kot manjvredna metoda. V resnici je povsem svojska metoda s svojimi kriteriji znanstvenosti in je ni mogoče presojati po kriterijih klasičnega empiričnega raziskovanja.

Moser sklepa prenačljeno. Gornje ugovore je mogoče zavrniti, ne da bi postulirali novo paradigmo. Tudi v okviru akcijskega raziskovanja ostajata vlogi raziskovalca in objekta ločeni; raziskovalno spremljanje akcije in zagotavljanje povratnih sporočil ne pomeni, da subjekt in objekt raziskovanja nista neodvisna. Replikacija akcijskih projektov res ni mogoča, vendar so v okviru "klasičnega empiričnega raziskovanja" mimo eksperimenta, ki je v načelu replikabilen, povsem legitimne tudi nereplikabilne metode (to velja celo za naravoslovne vede: astronomija, geologija!). Proučevanje posameznih

primerov ima sicer svojsko metodološko problematiko, vendar je bilo davno pred akcijskim raziskovanjem povsem legitimna metoda "klasičnega empiričnega raziskovanja". Prav tako ne velja, da pri akcijskem raziskovanju ni mogoče zadostiti kriterijem validnosti, objektivnosti in reliabilnosti, čeprav so morda z zagotavljanjem teh kriterijev povezane večje praktične težave.

Lewinova zasluga je, po Moserju, da je poudaril praktično relevantnost znanosti; prispeval k metodični povezanosti teorije in prakse in poudaril, da se iz prakse same lahko pridobi nova spoznanja; da je kljub pozivanju na vrednotno nevtralnost znanosti vendarle poveril znanosti pomemben delež pri razvijanju demokracije ipd.

Prisostvovanje "objektov" raziskave pri evalvaciji rezultatov v okviru seminarja, ki ga opisuje Lewin,¹⁴ pa po Moserju že presega metodološki okvir "klasične" metodologije, znotraj katerega se je po lastnem prepričanju gibal Lewin. Ti sestanki že vsebujejo zasnovo diskurza kot instance interpretativne paradigme, čeprav ne izvirajo iz kritike empirične metodologije, ampak so jih motivirali zunanji metodološki razlogi (interes po demokratizaciji). Tu moramo biti natančni: na tistem seminarju so "navadni" udeleženci prisostvovali evalvacijskemu sestanku vodij skupin in se vključili v razpravo. Opažanja vodij o dogajanju v skupinah so dopolnili s svojimi opažanji. Temu stanju ustreza obrazec dveh ali več različnih izjav (ocen) o istem dogajanju, ki nikakor ni zunaj okvirov "klasične metodologije" in ni daleč od "introspektivnega poročila" subjektov v psiholoških eksperimentih. V okviru (klasičnega) psihološkega raziskovanja, z izjemo skrajnega behaviorizma, so izjave subjektov, njihovo "videnje" situacije, eminentno raziskovalno gradivo in ne "motnja", ki bi bila povod znanstvene revolucije, kot Moser naivno aplicira Kuhna.

Delo Haaga in drugih, ki so ponovno obudili akcijsko raziskovanje v nemškem govornem prostoru, je po Moserju korak v smeri rekonceptualizacije akcijskega raziskovanja, vendar omahljiv in nedosleden. Haagu in drugim očita, da obravnavajo akcijsko raziskovanje samo kot raziskovalno "strategijo", to pomeni, posebno metodo, njegove epistemološke implikacije pa so komaj začeli razvijati. (54) Očita jim eklektičnost, ko zatrjujejo, da se da akcijsko raziskovanje umestiti v slehernega od več običajnih spoznavnih pristopov. Prav tako zavrača pojmovanje, da so tehnike družboslovnega raziskovanja pripomočki za strukturiranje komunikacijskega procesa, ker je komunikacijski proces po Moserjevem pojmovanju "diskurz", ki ima svoja pravila in ne potrebuje ali celo ne dovoljuje uporabe tehnik "klasičnega empiričnega raziskovanja".

Za Moserja akcijsko raziskovanje ni le metoda, ki ji lahko "po potrebi" damo interpretativni značaj, ampak interpretativna paradigma sama, je ime za kritično interpretativno družboslovno znanost. Kritična hermenevtika se odvija na način

akcijskega raziskovanja. Nič ni narobe, če vidi Moser v omenjeni connecticutski evalvacijski seansi zametek interpretativnega pristopa; ne moremo pa se strinjati z njegovo težnjo, da bi akcijsko raziskovanje izključujoče podredil temu pristopu.

Moser izhaja iz teze o temeljni razliki med naravoslovnimi in družboslovnimi vedami. Družboslovne vede so razsvetljenske ali kritične vede, ki temelje na protislovju med "družbeno stvarnostjo in zahtevo družbe po univerzalističnih načelih razsvetljenstva." (78) Njihova naloga je odkrivati to protislovje in prispevati k njegovemu odpravljanju. Taka kritična znanost je akcijsko raziskovanje. Kot je v "klasični" znanosti osrednja metoda preverjanja resničnosti sodb eksperiment, tako je osrednja instanca kritične interpretativne znanosti diskurz kot po posebnih pravilih potekajoča razprava med znanstvenikom in "objektom". V diskurzu primerjamo družbeno realnost z v njej skritimi možnostmi demokratizacije in emancipacije in podpiramo razvijanje teh možnosti. (103) Moser ne pove, kako ugotovimo, kaj je družbena realnost in na katero instanco se opiramo pri tem ugotavljanju, kolikor ne misli, da se lahko opremo na soglasje dobronamernih prizadetih.¹⁵ Skratka, Moserjev diskurz predpostavlja spoznanja, dobljena s "klasičnimi" metodami. To začuti tudi sam in nedosledno pravi, da ne gre za to, "da bi bilo treba vsako posamezno fazo raziskovalnega projekta oblikovati v smislu komunikativnega ravnanja; zadostuje, da ima raziskovalni projekt kot celota to značilnost." (138) Tako lahko v določeni fazi zbiramo podatke na bolj ali manj klasičen način, kasneje pa vsi udeleženci obravnavajo te podatke na diskurziven način. To bi pomenilo, da Moser ne odreka "klasični empirični znanosti" legitimnosti in "spoznavne moči", jo pa postavlja v nadrejeni okvir interpretativne paradigme. To bi bila lahko sprejemljiva rešitev, a Moser je ne eksplicira; nasprotno, v ponesrečeni kritiki postulatov ustvarjanja empirične evidence v okviru "klasične" znanosti, postulatov objektivnosti, zanesljivosti in veljavnosti skuša te postulate nadomestiti s postulati transparence, skladnosti ciljev in metod raziskave in omejitve vpliva raziskovalca.¹⁶ Če presejemo Moserjeve misli, ostane na rešetku - Lewinov model skupinskega odločanja in participativnega raziskovanja.

Moser po naši sodbi ni uspel utemeljiti akcijskega raziskovanja kot nove splošne družboslovne metode, ali kot sam neustrezno pravi, "kritične teorije družbenih ved", saj akcijsko raziskovanje sploh ni nobena teorija in prav tako tudi ni obči metodološki pristop. Opozoril pa je, da bi bilo treba izpeljati metodološke implikacije sodelovanja raziskovalcev v praktičnem delovanju in praktično delujočih ljudi v raziskovalnem procesu v akcijsko-raziskovalni skupini. Opozoril je tudi na možnost uporabe hermenevtsko-interpretativnega pristopa v okviru akcijskega raziskovanja.

c. Akcijsko raziskovanje kot politična akcija (K.Horn in drugi)

Leta 1979 v Frankfurtu izišli zbornik prispevkov skupine družboslovcev različnih smeri, vendar pretežno politološko naravnani, o akcijskem raziskovanju, s pomenljivim naslovom *Akcijsko raziskovanje: lovljenje ravnotežja brez mreže?* sicer še vedno predstavlja akcijsko raziskovanje kot nekonvencionalno in s tem vsaj obetavno, če že ne kar "napredno" obliko raziskovanja in praktičnega političnega delovanja, vendar pa je v njem veliko več zadržanosti in kritičnih pomisli kot v pionirsko zagnanem Haagovem zborniku in veličinski novi paradigmatičnosti Moserja (Horn 1979). Je akcijsko raziskovanje morda na tem, da pade z vrhovodskih višin in se raztrešči?

Tudi ta krog pojmuje akcijsko raziskovanje kot nasprotje "tradicionalnega" ali "etabliranega" raziskovanja (Kramer idr. 1979), pa tudi kot nasprotje prvotne oblike akcijskega raziskovanja, ki je sicer ublažilo nekatere najočitnejše pomanjkljivosti dotedanjega empiričnega družboslovnega raziskovanja (zmanjšalo distanco do objektov, se lotevalo bolj relevantnih problemov, ustvarilo večje zaupanje pri "objektih" ipd.), ki pa mu vendarle očitajo, da je "inženirsko" in da je v službi še popolnejšega upravljanja in kontrole. Ti pisci pravijo, da je v okviru kritično pojmovanega akcijskega raziskovanja odpravljena distanca med raziskovalcem in "objekti" raziskave, pa ne zato, da bi prišli do boljših podatkov in spoznanj, ampak zlasti zato, da bi bolje sodelovali pri praktičnih družbenih spremembah v prid družbeno prikrajšanih in zapostavljenih skupin. Povzemajo tudi Gillijevo kritiko sociološke metodologije in pojmujejo akcijsko raziskovanje kot nasprotje uveljavljenemu empiričnemu družboslovnemu raziskovanju, ki zasluži kritiko kot instrument dominacije in ohranjanja sistema, ki ga je treba (to je predpostavka tega mišljenja) preobrniti. Ne govorijo sicer o "novi paradigmi", se pa tudi ne distancirajo od nje. Očitno je tudi, da locirajo akcijsko raziskovanje na raven občega pristopa in ne na raven posebne metode.

Družbena vloga akcijskega raziskovanja naj bi bila v refleksiji vsakdanje zavesti in spreminjanju obstoječih družbenih odnosov. Reineke-Köberer in Horn (1979) razumeta akcijsko raziskovanje kot prizadevanje, da bi ponovno uvedli individualno subjektiviteto v družboslovje. To bo psihologu v prvem trenutku zazvenelo kot specifična problematika sociologije, a spomniti se moramo, da je tudi psihologija v svoji behavioristični varianti izganjala zavest, torej subjektiviteto in individualnost, in da to ni brez zveze z dogajanjem na sociološki ravni. Družbeni razvoj od razsvetljenstva dalje je mogoče razumeti kot silen porast kolektivne ali transcendentalne subjektivitete in hkratnega podrejanja oziroma funkcionaliziranja individualne subjektivitete ter njenega izrivanja na področja zasebnosti, 'prostega časa', umetnosti in bolezni. Gre za

vzpostavljanje družbeno funkcionalnih oblik subjektivitete ob ohranjanju strukturnega statusa quo. V zadnjem času pa se je ponovno obudilo zanimanje za posameznika, bodisi ker še ni popolnoma podrejen družbenim strukturam, bodisi ker se iščejo možnosti, kako bi se nastalo 'neugodje v kulturi' politično izrazilo drugače kot destruktivno ali apatično. (56) Ker je namreč politizacija vse težja, se družbena protislovja izražajo na psihološki ravni in se na tej ravni tudi obravnavajo, ne da bi na ta način posegli v družbene odnose, ki jih pogojujejo (psihiatrizacija družbenih problemov). (59)

Akcijsko raziskovanje bi bilo lahko po mnenju Reineke-Köbererjeve in Horna model za tako politiziranje ljudi, ker združuje prakso in samorefleksijo, ter se tako usmerja hkrati na kritiko in prevladanje vsakdanje zavesti in na spreminjanje družbenih odnosov dominacije in funkcionalizacije. Sodita, da imajo pri tem osrednji pomen načini praktične samorefleksije, ki jih je mogoče prenesti iz psihoanalize kot najbolj izdelane prakse in teorije samorefleksije, vendar se bojita, da bi taka samorefleksija vodila k deziluzijam o možnostih strukturalnih družbenih sprememb. Poleg tega se tudi samo akcijsko raziskovanje izpostavlja nevarnosti, da se kot modno gibanje komercialno nevtralizira in integrira v obstoječe strukture kot ena njihovih variacij. Akcijsko raziskovanje je sredstvo praktično-samorefleksivnega oblikovanja zgodovinsko nove oblike identitete, ki ni usmerjena konkurenčno, ampak solidarnostno.

Gstettner (1979) si je zastavil vprašanje o spoznavnih vidikih akcijskega raziskovanja in odgovoril, da dobimo z akcijskim raziskovanjem informacije, ki bi jih sicer ne dobili pri "tradicionalnem" raziskovanju. Ko pa pobliže pogledamo, za kakšne informacije gre, moramo biti razočarani. Kajti po zapletenem "diskurzu", v katerem prevzame od Devereuxa analogijo med psihoanalitsko in raziskovalno situacijo ter vidi v metodoloških kontrolah znamenja raziskovalčeve obrambe pred "protiopazovanjem" "objektov", ugotovi, da se raziskovalec z uporabo standardiziranih in kontroliranih postopkov brani pred ogrožujočimi spoznanji, predvsem pred spoznanjem, da ima privilegirani družbeni status in da spada med izkoriščevalce! (Priznati moramo, da smo misel zaostriili z nekaj sarkazma.) Ko brani svoj privilegirani položaj, brani tudi družbeni status quo. Tej primarni bojazni pa sledi še sekundarna bojazen. Kajti v obrambi pred omenjenim grozovitim spoznanjem se raziskovalec loči, "disociira" od opazovancev, ki so navsezadnje njegovi bližnji na tej Zemlji, in zavzame "zunajčloveški"(!) opazovalni položaj. Spoznanje, da se je tako izoliral od svoje rase in postavil nadnjo, bi ga gotovo do konca strlo. Odrešitev zanj je enakopravna, dvosmerna komunikacija v akcijskem raziskovanju. To apoteozo akcijskega raziskovanja sklene omenjeni avtor z bolj sprejemljivim zavzemanjem za interpretativno metodološko paradigmo, ki rešuje protislovje

med objektivnim opazovanjem in človekom kot predmetom opazovanja.

“Akcijski raziskovalec mora izhajati iz tega, da se ljudje, ki delujejo v raziskovanem polju, ne le vsakdanje praktično kompetentno vedejo, ampak da znajo poiskati na za njih relevanten način smisel svojih dejanj.”(184) Naloga raziskovalca je, da “provocira” tako samorefleksijo, k iskanju smisla usmerjene interpretacije dejanj. Kako poteka tako iskanje pomena, naj pokaže naslednji primer iz akcijskega raziskovanja problematike osnovne šole, projekta, ki ga navaja Gstettner.(186)

Zapis magnetofonskega posnetka pogovora z učiteljico. Učiteljica: “To morajo otroci pogledati doma, v šoli pa potem pogledam, če znajo. Danes morajo nekaj prepisati. Večina otrok to zelo težko naredi brez napak. To se bodo tudi še naučili. Samo površno malo pogledajo in že naredijo napako. Pa še to: kdor dela dobro in lepo napiše, dobi veliko zvezdico, in kdor zbere deset zvezdic, dobi podobico; in kdor zbere deset podobic, dobi svinčnik ali barvice ali kaj podobnega. To imajo otroci radi. Nekateri mi kar med poukom rečejo, da jih že imajo deset. Potem jim rečem, da naj to uredijo pred poukom ali po njem. Podobice so ilustracije pravljič, in se da iz njih sestaviti celo serijo.”

Raziskovalec mora ne le razumeti, kaj pripoveduje učiteljica, ampak mora v tej pripovedi s pomočjo teoretičnega znanja najti širši pomen. V tem primeru bi se njegova interpretacija morda slišala takole:

Otroke se v šoli socializira v načine občevarja, ki so pomembni tudi za njihovo kasnejšo poklicno situacijo. Pri tem je samoumevno, da bodo morali prevzemati naloge, ki so jim jih določili drugi. Prevzemanje heteronomnih nalog je samoumevno in nihče ne problematizira povsem instrumentalnega značaja dela (učenja) (... to si morajo pogledati; danes imajo nalogo; to se morajo naučiti...). Najboljše delo se nagradi (... kdor dela dobro in lepo napiše, dobi...). Nagrada mora imeti videz pravične izmenjave in jo je treba tako internalizirati, da dobi značaj primarne potrebe (... otroci imajo to radi...). Odlaganje zadovoljitve te potrebe je cilj pedagoškega ravnanja. Nagrada ne sledi neposredno opravljenemu delu, ampak šele po več opravljenih nalogah (... kdor ima deset zvezdic..). “Plačo” se deli izven delovnega časa (... to naj opravijo pred poukom ali po njem...).(186)

Dejstvo, da učiteljica sama teh odnosov ne interpretira tako, je samo po sebi podatek, ki opozarja na bistveni moment posredovanja pomena preko vsakdanje zavesti. Vsakdanja zavest je namreč pod pritiskom objektivnih procesov podružbljanja; kaže se kot fragmentirana in regresivna zavest, površna in samozadovoljna. Vendar pa v procesu refleksije ne gre za to, da bi raziskovalec vsilil akterjem svojo interpretacijo, ampak je treba iznajti načine posredovanja

med interpretacijo akterjev in objektivnim podatkom, med "videzom" in "bistvom". Tu opozarja Gstettner na Bourdieuev pojem "odnosnega sistema tretjega reda", ki se vzpostavi med raziskovalcem in akterji pri skupnem obvladovanju praktičnih situacij.

Če zanemarimo ideološke stranpoti tega razmišljanja, tedaj je smisel akcijskega raziskovanja po Gstettnerju v tem, da z vzpostavitvijo polne dvosmerne komunikacije med raziskovalci in akterji ustvari pogoje za odkritje in predelavo motenj v komunikaciji, za kolikor mogoče popolno razkritje perspektive akterjev in za reflektiranje, tj. teoretsko posredovano interpretativno razumevanje pomena njihovih dejanj ter smiselne orientacije njihovega delovanja.

Kot smo že omenili, so avtorji obravnavanega zbornika bolj kot prej obravnavani pisci kritično razpoloženi do akcijskega raziskovanja. Njihova kritika se usmerja na oba vidika: praktičnega in spoznavnega. Skupni imenovalec kritike praktičnega vidika akcijskega raziskovanja je dvom v njegovo ustreznost kot metode družbenega spreminjanja. Kramer (1979) ugotavlja, da akcijsko raziskovanje ne more in noče nadomestiti politične akcije oziroma se spremeniti v politično akcijo. Naj bi delovalo emancipacijsko, vendar pa se ne usmerja zgolj k praktičnim smotrom, temveč si prizadeva doseči tudi spoznavne cilje. Rammstedt (1979) pravi, da je akcijsko raziskovanje zapoznel odmev anarhizma 19. stoletja, za katerega je značilno prepričanje, da se da družbene strukture spremeniti s spremenjeno interakcijo in s spontanimi dejanji. Tudi Radtke (1979) sodi, da je v okviru akcijskega raziskovanja močan interakcionistični poudarek, ki tudi njemu ni dobrodošel. Schulein (1979) vidi štiri probleme: (1) problem konstituiranja akcijskoraziskovalne skupine, ki mora biti dovolj stabilna v dovolj fleksibilnem okolju. (2) Socialni stroški tega raziskovanja so višji kot pri drugih raziskavah: obremenitve so hujše in jih je več. (3) Opazen je problem kontinuitete skupine, ohranjanje njene sestave in komunikacijske kompetence. (4) Celoten potek dela je močno odvisen od subjektivnih kompetenc akterjev; zahteva po refleksiji in po sodelovanju v raziskovalnem procesu marsikdaj presega sposobnosti akterjev.

Nič manj kritičen ni odnos obravnavanih avtorjev do spoznavnega vidika akcijskega raziskovanja. Kramer (1979) ugotavlja, da se akcijsko raziskovanje ne da aplicirati na vse družboslovne probleme, kar je razumnejše stališče kot tisto, ki vidi v akcijskem raziskovanju novo paradigmo empiričnega družboslovnega raziskovanja. Radtke (1979) je, kot smo že omenili, opozoril na nevarnost, da bi se v okviru akcijskega raziskovanja teorija podredila praksi oziroma, da bi prišlo do "dediferenciacije" teorije in prakse. Tej nevarnosti se lahko upremo le z jasnim diferenciranjem obeh vlog ob hkratnem maksimalnem spodbujanju komunikacij med raziskovalci in praktiki. Veliko praktični težav

pri raziskovanju navaja Decker (1979), ki poroča o svoji izkušnji s sodelovanjem v komiteju za tujce (Ausländerkommitee). Raziskovalki je bilo v taki skupini težko zasesti vlogo, ki bi ji omogočala stik s praktičnim dogajanjem in puščala dovolj možnosti za raziskovanje in refleksijo. Raziskovalka je v tem primeru prevzela vlogo informatorja in zapisnikarja oziroma tajnika skupine (ali kot sama pravi, "dvornega pisarja"). Pokazalo se je, da je bila v tej vlogi preveč obremenjena, da bi lahko zadovoljivo opravljala raziskovalna opravila (dnevnik). Poleg tega pa ji je ta vloga puščala malo možnosti, da bi pri članih spodbujala refleksijo. Težave, ki jih je naštel, so zelo podobne kot v naših akcijsko-raziskovalnih projektih.

č. Akcijsko raziskovanje kot kritika sociološke metodologije (G.A. Gilli)

G.A. Gillija nismo uvrstili v ta prikaz zato, ker bi izrecno pisal o akcijskem raziskovanju; v svoji knjigi (1972) tega izraza sploh ne uporablja, niti ne navaja referenc, iz katerih bi se dalo sklepati, da mu je znana tradicija akcijskega raziskovanja. Vendar pa so ga nekateri drugi pisci navajali kot avtorja, katerega delo je relevantno za teorijo akcijskega raziskovanja (npr. Adam 1980; Horn 1979). Zato mu moramo posvetiti nekaj pozornosti. Prikazali bomo (1) njegovo pojmovanje znanosti in znanstvenega raziskovanja, (2) pojmovanje udeležencev v raziskovalnem procesu, (3) njegovo kritiko metod in tehnik empiričnega raziskovanja.

Izhodišče Gillijevega nazora je marksistična dogma, da buržoazija kot razred, ki je na oblasti v zahodnih družbah, ne more več zagotavljati zgodovinskega napredka, zato je vse svoje sile usmerila na zavarovanje obstoječega stanja in svoje oblasti.¹⁷ Istočasno pa se je povečala prosvetljenost in moč zatiranih razredov, ki so "najnaprednejši del proizvodnih sil" (1974, 23). Zaostrilo se je protislovje med proizvodjalnimi silami in proizvodnimi odnosi in nasprotje med vladajočim in zatiranim razredom. Tudi znanost je v protislovnem položaju, kar se izraža v protislovju med njeno inovativno funkcijo in funkcijo družbene kontrole, ki izhaja iz uporabe njenih spoznanj za ohranitev obstoječega reda. Kolikor bolj prevladuje kontrolna funkcija nad inovativno, toliko bolj služi znanost prikrivanju stvarnosti zaradi materialnih interesov buržoazije in znanstvenikov, ki ji služijo. V bistvu obstojata dve znanosti, to je "tradicionalna znanost", ki je s svojim postulatом vrednostne nevtralnosti objektivno na strani ohranitve kapitalističnega reda in je torej v resnici neznanstvena, in prava znanost, to je tista, ki se je postavila na stran proletariata. Tej prav ta njena angažiranost na strani zgodovinsko naprednih sil jamči objektivnost, pravo znanstvenost.

Iz te teze je izpeljal svoj nazor o metodologiji empiričnega sociološkega ali širše

družboslovnega raziskovanja. Po Gilliju je raziskovanje "spoznavna dejavnost analize in razsojanja, ki se dogaja v praksi na kakem praktičnem in stvarnem problemu in ji sledi poseg v stvarnost." (12) To bi bila prav primerna definicija akcijskega raziskovanja (ki je bila kot taka tudi navajana v naših akcijskoraziskovalnih projektih), kot definicija sociološkega raziskovanja pa seveda ne ustreza, saj skrči pojem empiričnega raziskovanja na praktične probleme ter odvzema legitimnost teoretičnemu raziskovanju.¹⁸ Ob tem nameni Gilli "tradicionalnemu" raziskovanju vrsto očitkov, ki so vsi po vrsti neosnovani.¹⁹

Z vidika teorije akcijskega raziskovanja se je treba seznaniti z njegovim pojmovanjem protagonistov raziskovanja in raziskovanja kot odkrivanja problema. V vsaki raziskavi se pojavljajo tri vloge: subjekt oziroma raziskovalec; objekt raziskave, to so ljudje, ki so predmet raziskovanja; in naročnik, ki ima družbeno moč in bo uporabil rezultate. Raziskovalec ima "strokovno moč", to je moč ocenjevanja, kategoriziranja ali diagnosticiranja, nima pa "materialne moči", moči odločati in uresničevati napotke tako kot naročnik. Raziskovalec je naročnikovo sredstvo za manipuliranje objekta. Objekt je žrtev materialne moči naročnika in strokovne moči raziskovalca, kar ljudje čutijo in izražajo kot "odpor objekta." Ker pa vladajoči razred ne more vladati samo s silo in potrebuje pomoč znanstvenikov, lahko ti izkoristijo svoj položaj in zatiranemu posredujejo moč vladajočega razreda. To je pglavitna naloga raziskovalcev, ki pristajajo na reformizem, toda v upanju na korenite spremembe.(39)

Kot so funkcionalistični sociologi spregledali pomen strukturnih konfliktov v družbi, tako jih Gilli neupravičeno posplošuje in ne uvidi, da lahko realna družbena razmerja zavzamejo raznolike vzorce, ki se razvijejo na osnovi dialektike splošnih, posebnih in posameznih interesov družbenih skupin. Četudi bi na makrodružbeni ravni ta konfliktni vzorec veljal, to ne pomeni, da bi moral veljati tudi v vseh mikrookoljih, saj imajo vendar posamezni družbeni subsistemi relativno avtonomijo.

Gilli neupravičeno povezuje raziskovanje človeških zadev izključno z vladanjem in zatiranjem. Dopustimo možnost, da ljudje naročajo raziskave, da bi rešili probleme, na katere naletijo pri delu, da bi za vse zadovoljivo uredili medsebojne odnose, da bi koristili in pomagali drugim; da, skratka, naročnik raziskave ni avtomatično zatiralec, raziskovalec pa njegov hlapec, ki mu ostane le to, da skuša biti bolj ali manj premeten in dvoličen v svoji posredovalni vlogi, ko kot naročnikov najemnik jemlje naročniku in daje zatiranim. Za Gillija je avtonomija znanosti utvara: vse silne univerze zahodnih kulturnih narodov so, kot lahko sklepamo, instrument buržoazije. Le tisti znanstveniki, ki so spoznali, da je proletariat nosilec objektivne zgodovinske resnice, spretno vpletajo buržoazijo

kot naročnika v raziskave, ji jemljejo moč in jo dajejo podrejenim slojem. To je njihov posel in njihova avtonomija.

Ena od Gillijevih maksim, ki je bila kot vodilo uporabljena tudi v naših akcijskoraziskovalnih projektih, je, da "se tema raziskovanja ne izbere, ampak odkrije" (47). Na najsplošnejši ravni, upoštevajoč teoretične in praktične raziskave, je to res in hkrati nič novega. Jasno je, da mora raziskovalec že sam raziskovati in poznati raziskave drugih, da bi ugotovil, kateri problemi so teoretično ali praktično relevantni in da naj bi problem ne bil nestvaren, nesmiseln in irelevanten. V okviru praktičnega (aplikativnega) raziskovanja ima ta zahteva še drugo implikacijo. Če stremimo za tem, da bi raziskava imela praktične učinke, tedaj pomeni odkrivanje pravega problema odkrivanje pravega nosilca, to je nosilca, ki ima problem, pa hkrati družbeno moč in voljo, spremeniti rezultate raziskave v praktične odločitve. Tako razumemo Gillijevo zahtevo po odkrivanju pravega problema. Gilli sam o tem piše veliko in nejasno. Nejasnost njegovih misli izvira iz dejstva, da ves čas meša vloge raziskovalca, naročnika in objekta. Pravi na primer: "Praktična naloga raziskovalca je sprememba situacije - njegova teoretična naloga pa je rekonstrukcija te stvarnosti s stališča njenih razvojnih teženj." (48). To pomeni, da pripisuje raziskovalcu hkrati vlogo akterja, ki naj spremeni situacijo, vlogo, ki jo je sicer namenil naročniku, in vlogo raziskovalca, to je tistega, ki spoznava ali miselno "rekonstruira situacijo". V okviru Gillijevega razmišljanja je tisti, ki v resnici hoče nekaj spremeniti, raziskovalec sam. On išče posrednika, nosilca družbene moči, ki bi izvedel predlagane spremembe.

To kaže primer njegove raziskave o vlogi delavca-študenta. Če pozorno preučimo njen opis, se ne moremo ubraniti vtisa, da je skrivnost iskanja pravega problema in pravega "objekta" iskanje nosilca temeljnih sprememb v podjetju, sprememb, ki vključujejo prerazdelitev družbene moči. Njegovo beganje od enega "navideznega" problema do drugega, kar imenuje odkrivanje pravega problema, je zavračanje realnih problemov delavcev kot predrobnih psevdoproblemov ljudi "na zaostalih pozicijah", problemov, s katerimi se je bil "prisiljen" ukvarjati v upanju, da bo naletel na pravi, veliki problem, ki mu bo omogočil politično mobilizirati (to besedo rad uporablja) delavce za korenite spremembe vsebine dela.

Ta primer jasneje kot Gillijeve teoretične deklaracije razkriva voluntaristično in utopično naravo njegovega aktivističnega raziskovanja, ki mu je ukvarjanje z realnimi potrebami skupine delavcev zgolj nujno zlo na poti do velikega cilja - končne osvoboditve vseh delavcev, ki bo tako ali tako rešila vse "parcialne" probleme, in v katerem so resnični delavci instrument uresničevanja utopičnega programa socialistične rekonstrukcije tovarne.

Pomembna je misel, da se pravi problem odkrije v raziskavi, recimo raje v preliminarni fazi raziskave ali v fazi formuliranja problema. A za to misel ima Gilli bolj malo zaslug. Ackoff (1955) izrecno zahteva, da mora raziskovalec v fazi formuliranja problema ugotoviti, kaj je stvaren problem raziskave, kar vključuje tudi identifikacijo pravega naročnika, to je nosilca praktičnih ukrepov, ki bodo sledili raziskavi. Ackoff predpostavlja, da se (praktična) raziskava začne v situaciji, ko je naročnik v dilemi glede alternativnih ukrepov.

Tretja točka Gillijeve kritike se nanaša na tehnike zbiranja empirične evidence. Tudi ob tem silovito napada "tradicionalno" metodologijo, v glavnem tako, da ji očita napake, ki so tudi z njenega stališča napake, tj. kršitev njenih lastnih norm, ali pa tako, da posplošuje pravila, ki veljajo le za določene tehnike, kot da so obča pravila metodologije. Uporaba tehnik je zanj uporaba družbene in strokovne moči. Z njimi tradicionalni raziskovalec prisiljuje objekt k pasivnosti. Toda akcijski intervju, kot si ga zamišlja on, je še vse kaj hujšega kot "prisila" na pasivnost, je pravo pranje možganov in politična indoktrinacija, ali kot se temu reče v Gillijevem besednjaku, "rekonstruiranje zavesti". "Intervju je uspel, če izzove motnje". (193) Če bi anketiranec vnaprej vedel, da bo imel intervju za posledico globoko spremembo njegovega celotnega življenja, kar zahteva Gilli, bi se mu prav gotovo ognil na daleč.²⁰ Žal tu ne moremo podrobneje navajati svoje kritike drugih Gillijevih očitkov tehnikam "tradicionalne" metodologije, ki naj bi "blokirale" situacijo, onemogočale razvoj "objekta", prikrivale informacije itd.

Gillijevo kritiko "tradicionalne" sociološke metodologije zavračamo v glavnem iz dveh razlogov: (1) ker temelji na ideoloških konstruktih vulgariziranega marksizma in (2) ker delno upravičeno kritiko posameznih postopkov raziskovanja, zlasti pa vulgarizacij teh postopkov, ki jih je prav tako mogoče kritizirati s pozicij "tradicionalne" metodologije, neupravičeno posplošuje v kritiko te metodologije v celoti. Toda pri tem ne smemo spregledati, da je Gillijevo besedilo sicer ponesrečena kritika sociološkega raziskovanja nasploh, da pa je vendarle prispevalo k oblikovanju teorije akcijskega raziskovanja (kot posebnega raziskovalnega pristopa) ob pri nas izvedenih akcijskoraziskovalnih projektih, s tem da je, četudi z zgrešenih osnov, problematiziralo nekatera ustaljena metodološka pojmovanja in postopke in opozorilo na nekatere vidike raziskovanja, ki dotlej niso bili vo participativnega raziskovanja, ki je bistvena sestavina sedanjega pojma akcijskega raziskovanja. French je podvomil, da bi središču pozornosti "tradicionalno" šolanih raziskovalcev.

Tu mislimo zlasti na naslednje vidike: (1) Pri akcijskem raziskovanju je morda bolj kot pri drugih oblikah pomembna formulacija problema, kar vključuje prepoznavanje vlog udeležencev v raziskavi, saj je tako raziskavo smiselno

izvajati le, če je akter pripravljen delovati na osnovi raziskovalnih spoznanj. V tem smislu je akcijska raziskava "odkrivanje problema". (2) V akcijski raziskavi moramo priti do podatkov, ki so relevantni za akterja, ne za raziskovalca, zato je treba zagotoviti čim popolnejšo eksploracijo situacije z akterjevega vidika. Nekritična uporaba nekaterih običajnih raziskovalnih tehnik lahko onemogoči tako eksploracijo. (3) V akcijski raziskavi je ena osrednjih raziskovalnih strategij odkrivanje protislovij na različnih ravneh, na primer med deklariranimi smotri in dejanskimi postopki akterjev. (4) Ko zavračamo Gillijev revolucionarni aktivizem kot način reševanja občih družbenih problemov, to ne pomeni, da zavračamo vsako raziskovalno podpiranje posameznih družbenih skupin v prizadevanjih za doseganje njihovih interesov in njihovo usposabljanje za politično delovanje.

Opombe

¹ Podobno tudi Radtke (1979), Heineken (1979).

² Vprašanja v zvezi z metodološko-tehnično ravniyo se obravnavajo predvsem v VII poglavju knjige *Field Theory and Social Science* z naslovom "Problems of Research in Social Psychology". V tem poglavju je združeno gradivo iz dveh Lewinovih člankov: "Psychology and the Process of Group Living", *J.Soc.Psych.*, 17, 1943: 119-129; in "Constructs in Psychology and Psychological Ecology", *Univ. of Iowa Stud. Child Welf.*, 20, 23-27.

³ To se je dogajalo v ZDA ob koncu 40. let in v začetku 50. v okviru Raziskovalnega centra za skupinsko dinamiko in Komisije za odnose v skupnosti Ameriškega židovskega kongresa (Research Centre for Group Dynamics; Commission on Community Interrelations of the American Jewish Congress). Podrobna zgodovina je opisana v Marrow, A.J., "Events leading to the establishment of the N.T.L.", *J.appl.behav.sci.*, Vol. 13, 1967. Navedeno po: Foster 1974.

⁴ Metzger (1979,13) navaja, da je Lewin označil način dela Inštituta za skupinsko dinamiko (Research Center for Group Dynamics, MIT) kot "akcijsko raziskovanje". Ta izraz je bil v nemški izdaji njegovega "Reševanja socialnih konfliktov" preveden s "Tatforschung". Beseda "Tat" pomeni v nemščini "dejanje" s prizvokom "junaško dejanje" ali "dobro delo", zato meni Metzger, da bi bil ustreznejši prevod "Betätigungsforschung", kar bi slovenili kot "raziskovanje delovanja" ali "udejstvovanja". Metzger pa dopušča možnost, da ostanemo kar pri izrazu "akcijsko raziskovanje".

⁵ "Moramo se prav tako ukvarjati s tem, da bi odkrili, kako bi ljudje lahko spremenili svoje vedenje, da bi se naučili bolje vesti." (Marrow, 1977, 180) Na drugem mestu: "Ideja, da bi utrli pot 'akcijskemu raziskovanju', s čimer bi morda na zgledu lahko pokazali, kako bi lahko revolucionirali določene vidike našega družbenega življenja, je preveč zapeljiva, da bi smeli njeno uresničitev še naprej odlagati..." (186)

⁶ Prvi korak pri akciji je načrtovanje, ki vsebuje dva dela: okvirni plan celotne akcije in podrobní plan prvega koraka. Načrtovanju sledi izvedba prvega praktičnega koraka, temu pa raziskovanje njegovih učinkov. To "rekognosciranje" ima štiri funkcije: (1) oceni učinkovitost prvega koraka, (2) omogoča planerjem oziroma izvajalcem učenje, (3) služi kot osnova za pravilno načrtovanje naslednjega koraka, (4) služi kot osnova za prilagoditev splošnega načrta. Na naslednji stopnji si

spet slede načrtovanje, izvedba in rekognosciranje. "Razumno socialno upravljanje torej poteka v spirali korakov, katerih vsakega sestavlja krog načrtovanje-akcija-ugotavljanje dejstev o rezultatih akcije." (1948,206)

⁷ V omenjenem Lewinovem seminarju so dogajanje beležili takole: Ob koncu delovnega dne so imeli evalvacijsko sejo. Na njej so o dogajanju v podskupinah poročali opazovalci, ki so prisostvovali sejam podskupin, in sicer o načinu vodenja, o napredku ali odsotnosti napredka v razvoju skupine ipd. Nato so svoje poglede o istih dogajanjih povedali še vodje skupin, svoje komentarje pa je na koncu dodalo še več udeležencev. Vsa poročila so snemali.

⁸ Lewin se je tedaj ukvarjal z medskupinskimi odnosi in z vprašanji ekonomske in družbene (rasne) diskriminacije v ZDA. Veroval je, da je možno nekaj storiti za izboljšanje "medskupinskih odnosov", kot je imenoval odnose med različnimi narodnostnimi, rasnimi in verskimi skupinami, oziroma za rešitev vprašanj manjšin, ne le s splošnimi ekonomskimi in političnimi ukrepi, ampak z akcijskim raziskovanjem in s skupinskim delom v krajevnih skupnostih, podjetjih, stanovanjskih naseljih in drugod. To je bil praktični kontekst uveljavljanja akcijskega raziskovanja.

⁹ Tudi Metzger sodi, da ni lahko najti jasne pojmovne opredelitve akcijskega raziskovanja in da mora človek "zbirati mesta, na katerih je kak konkreten primer raziskave označen kot primer akcijske raziskave. Kot take naloge se pojavljajo: izkoreniniti skupinske predsodke, izboljšati odnose med različnimi skupinami, preseči brezpravnost manjšin, izboljšati mezde novonameščenih vajencev, premagati odpor delavcev proti nujnim spremembam, privedi do skupinske odločitve, pomiriti spore v tovarni, izboljšati delovno moralo, izobraževati vodje različnih rangov, skratka, vseskozi gre za reševanje najboj perečih problemov, težav in konfliktov pri skupnem življenju." (1979,13)

¹⁰ "Gotovo bi bilo historično interesantno utrditi to točko za razvoj znanstveno-eksperimentalne družbene prakse pri 'utopičnih socialistih' zgodnjega 19. stoletja - pri Saint-Simonu, Babeufu, Blancu, Cabetu, pri Owenu in Weitlingu, zlasti pa pri Fourieru; priročneje pa je to točko postaviti pri raziskovalno strateških in metodoloških preudarkih Kurta Lewina; ti so v primerjavi s prejšnjimi znanstvenimi standardi in intervencijskimi tehnikami utopičnih socialistov perspektivnejši (weiterführend)." Haag 1975,39.

¹¹ "Danes je ta nevarnost v tem, da bi uporabili akcijsko raziskovanje... instrumentalno za izboljšanje kooperacijskih procesov v podjetjih, šolah, kazenskih zavodih itd., ne da bi ob tem hkrati vključili v proces spreminjanja tudi strukture odločanja." (str.41) V tem stališču se odraža revolucionarna logika: Čim slabše, tem boljše. - "Akcijsko raziskovanje kot znanstvena praksa ne bi smelo biti nasprotno vsakdanji praksi kot odtujena praksa, ampak bi moralo postati zgolj vsakdanja praksa, ki teži k svojemu samozavedanju in samodeterminaciji." (Prav tam) Haag torej v načelu enači prizadevanja utopičnih socialistov in prizadevanja družboslovcev-akcijskih raziskovalcev, gre mu za vzpostavljanje (Herstellung) družbenih odnosov, ki temelje na samodeterminaciji in neodtujenih odnosih med ljudmi. Pri tem se celo ne strinja z oznako teh socialistov kot "utopičnih", saj da to besedo v narekovaje. Akcijsko raziskovanje je zanj znanstveno socialistična akcija!

¹² Tu navaja Haag Holzkampa (Holzkamp, K., "Wissenschaftstheoretische Voraussetzungen kritisch-emanzipatorischer Psychologie", *Zeitschr. für Sozialpsych.* 1, 1970, str. 17-20): "Kolikor so podatki, ki jih dobimo z eksperimentom, konsistentni s teorijo, to nikakor ne pomeni, da smo nekaj spoznali na osnovi neodvisne empirične instance, torej da gre za 'spoznanje' v kakršnem koli pomenu; nekaj zremo le o uspehu tozadavne aktivnosti znanstvenika." "Osnovna operacija vzpostavljanja odnosa med teorijo in empirijo je izbor ali vzpostavljanje realnih odnosov, katerih obstoj zatrjuje neka teorija." Holzkampova predpostavka je (kolikor lahko sklepamo samo iz teh

dveh citatov), da je vsakdanja realnost "trša" od znanstvene realnosti; da ima vsakdanja praksa kot kriterij resnice drugačen status kot znanstvenoraziskovalna praksa; ali zaostreno, da je znanstveni poskus redukcionistična konstrukcija, vsakdanja praksa pa ne.

¹³ "Fachbereich Sozialpädagogik an der Pädagogischen Hochschule Berlin, Überlegungen zur Handlungsforschung in der Sozialpädagogik", v: Haag, 1975, 56 in nasl.

¹⁴ Gre za sloviti seminar o medskupinskih odnosih v Connecticutu.

¹⁵ Iz njegovih opisov sledi, da verjamemo poštenu besedi ljudi, ki sodelujejo v razpravi. Validacijo in verifikacijo zagotavljajo pravila diskurza, npr.: (1) Diskurz ne sme spregledati interesa po temeljni demokratizaciji družbenih odnosov... (2) Sodbe, ki se pojavljajo v diskurzih, je treba preiskati..., da se vidi, ali izjava izpolnjuje kriterij demokratizacije. (3) Za vsako sodbo je treba preveriti, ali morda ne opravlja zgolj ideološke funkcije, s tem, ko le odraža obstoječe in s tem imunizira proti kritiki. (4) V diskurzu se ne sme zastirati ali legitimirati družbenih neenakosti in gospodovalnih teženj." Isto delo, str. 105-106. Ti kriteriji naj bi nadomestili "objektivistični" eksperiment! Moserjevo pojmovanje resnice je vulgarizacija konsenzualne ali konvencionalistične teze.

¹⁶ Prav pri tem slednjem postulatu se spet zaplete v očitno protislovje. V začetku svoje razprave je očital "klasičnim" zagovornikom akcijskega raziskovanja, da skušajo legitimizirati akcijsko raziskovanje s kriteriji "klasičnega empiričnega raziskovanja", ko so sami ti kriteriji neutemeljeni. Ob koncu razprave pa pravi, da je težava pri akcijskem raziskovanju ta, da raziskovalec vpliva na dogajanje; zato moramo gledati, da vsaj ne bo zavestno izkrivljajoče vplival (!). "Kajti v akcijskem raziskovanju, ki zahteva, da objekte raziskovalnega procesa zelo močno participativno vključimo, ne moremo več zagotoviti neodvisnosti od raziskovalca. Raziskovalec je v celoti ravno zelo močno vključen v dogajanje, tako da se bo njegov vpliv gotovo vedno uveljavil. Vendar pa lahko formuliramo nekoliko oslavljen kriterij na ta način, da raziskovalec ne sme pri zbiranju podatkov zavestno izkrivljajoče vplivati." (123)

¹⁷ Upoštevati moramo, da je Gilli napisal svojo knjigo *Come si fa ricerca* v začetku sedemdesetih let (2. izd., Milano 1972) kot neposredni odmev študentske revolucije 1968. leta. V bibliografiji navaja poleg klasikov marksizma tudi več del Mao Ze-Donga in drugih kitajskih avtorjev. Danes so te vrste razprave očitno passé, vendar smo se dolžni ozreti na njegovo pojmovanje, ker je imelo določen odmev v krogih sodelavcev naših akcijskoraziskovalnih projektov in ker do sedaj, razen F. Adama, ki se je distanciral od nekaterih njegovih nazorov, ni v tem krogu nihče širše obravnaval tega teksta, pač pa je navajanje citatov ustvarilo vtis, da je Gilli prispeval k razvoju teorije akcijskega raziskovanja.

¹⁸ Takoj nato, ko tako definira raziskovanje, zatrdi, da je raziskovanje tudi tisto, kar se ne sklada s to definicijo, s čimer ji da popolnoma neobvezujoč značaj. Na ta nerodni način implicitno izloči iz svoje definicije "tradicionalno" raziskovanje, ne potrudi pa se, da bi ugotovil, kaj je skupnega tradicionalnemu raziskovanju in netradicionalnemu, in da bi, kot je navada, izpostavil nato obče značilnosti znanstvenega raziskovanja, ki jih vključujeta tako netradicionalno kot tradicionalno raziskovanje. Tega ne stori, čeprav bi bilo logično, saj zanj tradicionalno raziskovanje sploh ni znanstveno raziskovanje.

¹⁹ Tako npr. trdi, da se "tradicionalno raziskovanje pogosto ne izvaja v družbeni praksi... ampak v knjižnicah in institutih", kar, prvič, ni res, saj bi lahko našeli množico terenskih raziskav, drugič pa vsako, tudi terensko raziskovanje, zahteva pripravo "v knjižnici" in morda dopolnitev "v laboratoriju". Trdi, da se "tradicionalne" raziskave ne nanašajo na stvarne probleme. Taka posplošitev preprosto ni umestna, čeprav nedvomno obstajajo tudi slabe raziskave, ki ne izhajajo

iz stvarnih problemov. Trdi, da skoraj nikoli ni konkreten cilj teh raziskav poseg v stvarnost, nekaj strani naprej pa trdi, da nosilci družbene moči uporabljajo raziskave za zatiranje proletariata. Trdi, da je naloga "tradicionalnega" raziskovalca, da zgolj predlaga alternativne rešitve, pri tem pa se ne opredeli ne za eno ne za drugo. Kot da ni velik del raziskovanja ne le odkrivanje, ampak tudi preverjanje hipotez, to je, v Gillijevi dikciji, opredeljevanje za posamezne rešitve. Ampak Gillijevi posnemovalci očitajo prav to opredeljevanje (beri preizkušanje hipotez), češ da "tradicionalisti" samo preverjajo hipoteze, ne da bi se posvetili odkrivanju novih. Takih napak in naivnosti je samo v prvem poglavju Gillije knjige cela vrsta.

²⁰ V tem apriornem nezaupanju v "pravilnost" življenja ljudi in "konstrukcijo" njihove zavesti vidimo znani nihilizem borcev za novi svet.

Literatura

- Ackoff, R. L. 1955: *Načrt sociološke raziskave*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1966.
- Adam, F. 1980: *Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Bourdieu, P. 1977: *Outline of a theory of practice*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Campbell, D. T. 1969: "Reforms as experiments". *American Psychologist*, 24, 499-429.
- Cartwright, D. 1951: "Introduction". V: Lewin 1951.
- Chein, I., Cook, S., Harding, J. 1948: "The field of action research". *American Psychologist*, 3, 2, 43-50.
- Cherns, A. 1979: *Using the social sciences*. Routledge, Kegan Paul, London.
- Decker, F. 1979: "Forschung und Erfahrung. Wandlungen eines Projektes". V: Horn (Hg.) 1979, 111-164.
- Devereux, G. 1976: *Angst und Methode in den Verhaltenswissenschaften*, München. Cit. po: Gstettner 1979
- Diessenbacher, H. 1980: "Empirische Sozialforschung versus Aktionsforschung - Eine falsche Alternative?" *Neue Praxis*, 160- 168.
- Dohrenwendt, B. S. 1973: "Social status and stressful life events". *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 225- 235. Cit. po: Gibbs 1983.
- French, J. R. P., Marrow, A. J. 1945: "Changing stereotype in industry", *Journal of Social Issues*, 1945. Cit. po: Marrow 1969.
- French, J. R. P. Jr. 1966: "Experiments in field settings". V: Festinger, Katz (Eds.), *Research methods in the behavioral sciences*. New York. Cit. po Moser 1975
- Fuchs, W. 1970: "Empirische Sozialforschung als politische Action". *Soziale Welt*, 1. Cit. po Haag (Hg.) 1975.
- Gilli, G. A. 1972: *Kako se istražuje: Vodič u društvenim istraživanjima*. Školska knjiga, Zagreb 1974.
- Gstettner, P. 1979: "Distanz und Verweigerung: Über einige Schwierigkeiten, zu einer erkenntnisrelevanten Aktionsforschung zu kommen". V: Horn (Hg.) 1979, 163-205.
- Habermas, J. 1968: *Sznanje i interes*. Nolit, Beograd 1975.
- Haag, F. (Hrsg.) 1972: *Aktionsforschung*. Juventa, München.
- Heineken, W. 1979: "Zur Integration der Aktionsforschung in den natürlichen gesellschaftlichen Fortschritt: Handeln, forschen, erziehen - und kritisieren?" V: Horn 1979, 206-244.
- Horn, K. (Hrsg.). 1979: *Aktionsforschung: Balanceakt ohne Netz? Methodische Kommentare*. Syndikat Autoren-und Verlagsgesellschaft, Frankfurt.
- Kluver, J., Kruger, H. *Aktionsforschung und soziologische Theorien*. V: Haag, F. (Hrsg.) 1972, str. 76.
- Kramer, D., Kramer, H., Lehmann, S. 1979: *Aktionsforschung: Sozialforschung und gesellschaftliche Wirklichkeit*. V: Horn (Hg.) 1979, 21-40.

- Kuhn, T. S. 1962: *Struktura naučnih revolucija*. Nolit, Beograd 1974.
- Lehman, F. J., Mehrens, W. A. 1971: *Educational research: Readings in focus*. New York. Cit. po Moser 1975.
- Lewin, K. 1946: "Aktion research and minority problems". *Journal of Social Issues*, 2, 34-64.
- 1948: "Resolving social conflicts: Selected papers on group dynamics". Weiss-Lewin, G. (Ed.). Harper Brothers, New York.
- 1951: *Field theory in social science: Selected theoretical papers*. Cartwright, D. (Ed.). Harper Brothers, Tavistock, New York, London.
- Lippit, R. 1979a: "Kurt Lewin und die Aktionsforschung". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 106-109.
- 1979b. "Kurt Lewin und die Anfänge der Gruppendynamik". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 621-624.
- Marrow, A.J. 1977: *Kurt Lewin - Leben und Werk*. Ernst Klett, Stuttgart.
- Metzger, W. 1979: "Die Einfluss von Kurt Lewin auf die Entwicklung der Sozialpsychologie". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 7-21.
- Moser, H. 1975: *Aktionsforschung als kritische Theorie der Sozialwissenschaften*. Kösel, München 1978.
- 1977: *Methoden der Aktionsforschung*. Kösel, München.
- Newcomb, T.L., Hartley, E.L. (Eds.) 1947: *Readings in social psychology*. Holt, Rinehart, Winston, New York.
- Pečujlić, M. (Ured.). 1976: *Metodologija društvenih nauka*. Službeni list SFRJ, Beograd.
- Popper, K.R. 1959: *Logika naučnog otkrića*. Nolit, Beograd 1973.
- Radtke, F.O. 1979: "Zum Stand der Aktionsforschungsdebatte. Erläuterungen anhand der Kooperation von Lehmern und Wissenschaftlern". V: Horn (Hg.) 1979, 71-110.
- Rammstedt, O. 1979: "Überlegungen zum historischen Stellenwert von Aktionsforschung". V: Horn (Hg.) 1979, 41-53.
- Rapaport, R.N. 1970: "Three dilemmas in action research". *Human Relations*, 23, 6.
- Reinke-Köberer, E., Horn, K. 1979: "Einige Probleme beim Wiedereinführen individueller Subjektivität in die Wissenschaft. Methodische als politische Fragen". Erster Teil. V: Horn (Hg.) 1979, 54-70.
- Rusconi, G. E. 1970: *Kritička teorija društva*. Stvarnost, Zagreb 1973.
- Sader, M. 1979: "Das Aktionsforschungsmodell der T-Gruppe". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 646-651.
- Sanford, N. 1969: "Research with students as action and education". *American Psychologist*, 24, 544-546.
- 1970: "Whatever happened to action research?" *Journal of Social Issues*, 26, 4.
- Schulein, J.A. 1979: "Alltagshandeln und Reflexion. Voraussetzungen und Probleme alternativer Sozialwissenschaft". V: Horn (Hg.) 1979, 218-319.
- Topitsch, E. (Hg.). 1971. *Logik der Sozialwissenschaften*. Kiepenheuer, Witsch, Köln.
- Ule, A. 1989: "Nove paradigme v znanosti in drugod". *Naši razgledi*, 38, 23, 692.
- Urbančič, I. idr. 1973: "Hermenevtika: Teorija tumačenja i razumevanja". *Delo*, 19, 4-5.
- Weschler, I., Massarik, F., Tannenbaum, R. 1962: "The self in process: A sensitivity training emphasis". In: Weschler, I. Schein, E. (Eds.). *Issues in human relations training*, Washington. Cit. po: Hürter 1979.
- Žižek, S., Riha, R. (Ured.). 1981: *Kritična teorija družbe: Izbor tekstov*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- 1981: "K zgodovinski usodi kritične teorije". V: Žižek, Riha 1981, 9-28.

Darja Zaviršek

**ŽENSKE IN DUŠEVNO ZDRAVJE
V FEMINISTIČNI ANTROPOLOGIJI**

Kaj so delale ženske, ko so moški lovili?

Manifestacije norosti v različnih kulturah imenuje antropologija kulturno vezani sindromi (culture-bound-syndroms) in jih definira kot oblike vedenja, ki se pojavljajo v omejenem prostoru neke družbe, imajo določeno legitimnost in so do določene mere institucionalizirani. Kulturno vezane sindrome lahko razumemo le znotraj specifičnega kulturnega in subkulturnega konteksta, saj gre za lokalni vzorec manifestacije psihičnega trpljenja, ki je povezan z obstoječo normo obnašanja in simboličnim jedrom pomenov določene kulture. Tako so na primer znani kulturno vezani sindromi amok v JV Aziji, ki označuje nasilno, morilsko obnašanje; susto, v Latinski Ameriki, ki označuje izgubo duše; windigo v Severni Ameriki, neke vrste psihoza; negi-negi, epizoda agresivnega vedenja v Novi Gvineji; saka, obsedenost poročenih žensk med Kenijskimi Waitata; hamadsha, obsedenost mladih moških v Maroku itd.

Pojmi izhajajo iz jezikov kultur in družbenih skupin, v katerih so bili sindromi prvič opisani in implicirajo dejstvo, da reakcije na dogodke ni mogoče razumeti zunaj določenega socialnega in kulturnega konteksta. Kulturno vezani sindromi so v nekem smislu vedno znova dramatično ponavljanje vzorcev obnašanja, ki so v določeni kulturi sprejemljivi ali zaželeni, ne da bi človek v času njihovega manifestiranja nosil tudi popolno odgovornost za svoja dejanja.

Te kulturno vezane reakcije so antropologi označili kot reakcije na napetosti med posameznikom/posameznico in družbo, ki dobijo formo performancea, "igre sil", takrat, ko ne pride do rešitve določenega problema na način vsakdanje artikulacije. Človek, ki ga obsedejo duhovi ali izgubi dušo, na vsak način vzbudi pozornost skupnosti bodisi s tem, ko postane njegovo/njeno vedenje diametralno nasprotno običajnemu, ali pa se stereotipno vedenje še utrdi.

Manifestacija kulturno vezanega sindroma je vedno javno dejanje, z udeležbo celotne skupnosti, ki na simboličen način, skupaj s posameznico/posameznikom, spet vzpostavi sistem socialne solidarnosti in kooperacije. Gre torej v nekem smislu za manifestacijo psihične stiske s pomočjo telesa, ki postane, kot bi dejal Arthur Kleinman (1985), simbolični most med življenjem določene osebe in družbo.

ARKTIČNA HISTERIJA ESKIMSKIH ŽENSK

Omejila se bom na enega od t.i. kulturno vezanih sindromov, ki ima veliko skupnega s spolnimi ideologijami, s predstavami o dveh naravah v evropski tradiciji. Gre za arktično histerijo ali pibloktoq v jeziku Eskimov, ki je znana med polarnimi Eskimi SZ Grenlandije in drugimi področji Arktike. Pibloktoq je kulturni vzorec obnašanja, ki se pojavlja v vsakdanjem življenju kot obsedenost z duhovi in ob določenih kulturnih dogodkih, kot je čas, ko potujejo duše, v obliki kolektivnih transov in seans. V današnji transformirani obliki ga je mogoče najti kot pitje alkoholnih pijač.

Arktična histerija je, kot izvemo iz poročil prvih opisovalcev tega fenomena, pogostejše obsedla ženske kot moške.

Onjej je psihoanalitik Brill, nanašajoč se na dokumente nekega admirala Pearya in njegovega namestnika, leta 1913 zapisal:

“Težko je kaj bolj otročjega kot imitacija psa ali ptice, ali pa, če nekdo med petjem in jokom zbeži v hribe. In vendarle, ali je res tolikšna razlika med histeričnimi mehanizmi, ki se kažejo v pibloktoqu in med grande hysterie ali med drugimi sodobnimi histeričnimi manifestacijami? Brez omahovanja lahko odgovorimo, da je razlika bolj navidezna kot resnična.” (Edward F. Foulks 1985:309)

Večina dokumentov temelji na poročilih piscev z začetka stoletja, ki so arktično histerijo povezovali zlasti s klimatskimi in geografskimi značilnostmi Arktike in z ekstremno letargijo, v katero so se po pripovedovanju popotnikov pogreznili Eskimi v času polarne zime. Ta geografska projekcija belcev, ki so jo občutili kot glavni problem domorodcev in domorodk, je dolgo časa preprečevala, da bi množično manifestiranje psihičnih stisk med Eskimi razumeli kot reakcijo na kulturo, ki je polna strahu pred stradanjem in pogostih nesreč pri lovu.

Ekstremni etnocentrizem je mogoče najti predvsem v podobnostih med antropološkimi opisi arktične histerije in evropsko histerijo žensk srednjih in višjih meščanskih slojev (cf. Zaviršek 1990). Tudi arktična histerija ima obliko napada, ženske izgubijo zavest, so zelo vznemirjene, oči jim čudno žarijo, tvorijo nerazumljive stavke, hodijo ali tekajo naokoli. Napad lahko traja od nekaj minut do nekaj ur, prizadete se na koncu povsem umirijo, so izčrpane, pohlevne in večina jih pade v globok in dolg sen. Ko se prebudijo, se običajno ne spomnijo kaj se je dogajalo.

Če je torej podoba evropske histeričarke povezana z dokumenti o ženski seksualnosti, frigidnosti, histerični nimfomaniji, pretirani emocionalnosti, šibki duši, so kulturno specifični vzorci obnašanja v arktični histeriji trganje obleke, kot pogosto prvi znak napada, glosolalija, tekanje sem in tja po snegu in ledu,

valjanje po snegu, skakanje v vodo, plavanje v ledenomrzli vodi, hoja po stenah igluja, metanje stvari naokoli ipd.

Gre torej za dva različna kulturna vzorca obnašanja, ki govorita o obstoječih družbenih normah, legitimnih manifestacijah psihičnih stisk, o predstavah, kaj pomeni biti ženska in kaj pomeni biti moški v določenem kulturnem kontekstu, kaj je normalno in kaj ne, kaj je dovoljeno, čeprav stigmatizirano kot bolezen in kaj je prepoznano kot apel, da se ponovno vzpostavi socialni ekvilibrium.

Enega od napadov je Brill opisal takole:

“Inahloo, stara 45 let, je bila v času napada zelo nasilna. Ni vedela kaj je počela, bila je nora in blazna in je mahala z rokami naokoli, če jo je kdo hotel ukrotiti. Njena posebnost je bilo imitiranje ptičjih klicev in poskus hoje po stropu. Ali pa je postavila led na omaro. V obraz je bila zaripla, njene oči so bile v času napada ledenomrzle in na ustih je imela peno.” (Gussow 1960:274).

Ali pa drug primer:

“Inahwaho je kazala svoj napad s sprehajanjem po ledu, zraven je pela in udarjala skupaj z dlanmi.” (Gussow 1960: 274).

In še tretji primer:

“Alnaha, z vzdevkom Buster, stara 25 let, je bila edina ženska, ki je skakala v vodo v času svojih napadov. Bila je edina neporočena ženska na severu... Nihče je ni maral, ne zato, ker ni bila zapeljiva, temveč zato, ker je bila revna šivilja. Imela je več napadov kot katerakoli druga” (Gussow 1960: 275).

Admiral Robert E. Peary je med svojim bivanjem med Eskimi leta 1910 zapisal:

“Bolnik, najpogosteje ženska, začne kričati in trgati ter uničevati svojo obleko. Če je na ladji, bo hodila sem in tja po palubi, kričala in gestikulirala, običajno gola, čeprav je lahko na termometru minus 40. Ko se intenzivnost napada poveča, bo včasih skočila čez krov na led in tekla morda pol milje. Napad lahko traja od nekaj minut do uro ali celo več, in nekatere trpeče postanejo tako divje, da lahko nadaljujejo s tekanjem po ledu popolnoma gole, dokler ne zmrznejo do smrti, če jih s silo ne privedejo nazaj. Nihče ne polaga velike pozornosti, dokler trpeča ne doseže noža ali ne poskuša koga poškodovati. Napad se običajno konča v izbruhu joka; ko se pacientka umiri, so oči hladnokrvne, pritisk visok in vse telo v tresljajih kakšno uro ali več” (Gussow 1960: 276).

Poznejši raziskovalci, ki so s presenečenjem ugotovili, da se pibloktoq pojavlja v vseh obdobjih leta in da je povezan z nenadnim strahom, psihičnim šokom, smrtjo sorodnikov, so poskušali odgovoriti tudi na vprašanje, zakaj je arktična histerija pogostejša med ženskami kot med moškimi.

Kot poudarja Seymour Parker (1977), je mogoče govoriti o “psihološki

deprivaciji" eskimskih žensk, ki je vzrok različnih frustracij in anksioznosti, ki se manifestirajo v pibloktoqu. Avtor prišteva med "psihološke deprivacije" različne zlorabe zakonskih mož (žensko telo in seksualnost sta last njenega moža), fizična kaznovanja in dejstvo, da velja ženska med nekaterimi eskimskimi skupinami po porodu kot nečista in se mora podvreči različnim tabujem.

Vsekakor je zanimivo, da povezuje Parker "histerično obnašanje žensk" s socialnimi sankcijami, ki producirajo med ženskami večjo odvisnost, tesnobo in strah. Tudi Gussow poudarja, da je med ženskami opazen večji občutek nemoči, saj so odvisne od moškega lova in je njihovo življenje sestavljeno iz neprestanega čakanja, da se moški srečno vrnejo domov.

Kulturna konstrukcija spolov v evropskih družbah, iz katerih so antropologi prihajali in katere sestavni del je bila v začetku 20. stoletja podoba šibke in za bolezen predestinirane histeričarke, je vplivala na podobo o čakajoči eskimski ženski in o moškem, družinskem skrbniku.

Tu se takoj zastavi že skoraj klasično vprašanje, kaj so delale ženske, medtem ko so moški lovili?

Moška perspektiva v antropologiji, ki jo razkriva tudi pisanje o pibloktoqu, je ženske, kot bi dejal Edwin Ardener (1975), vedno znova opisovala kot prisotno, vendar "mutasto skupino", katerih položaj je bil takrat, ko je šlo za analizo njihovih produktivnih vlog ter moči in avtoritete v skupnosti, vedno obrobni. Članki o arktični histeriji producirajo mit o moškem lovcu in ženskah, ki čakajo, da se moški vrnejo z lova. Androcentrizem takšnega antropološkega pisanja pušča polno vprašanj o tem, kakšno vlogo so imele in igrajo ženske v eskimski skupnosti in v družinskih strukturah moči. Kakšna je delitev dela med moškimi in ženskami in kakšni so odnosi avtoritete v družini povezani z organizacijo dela in lastninskimi odnosi, ki strukturo avtoritete in moči uresničujejo in ohranjajo? Kakšne spolne ideologije se pripenjajo na spola in kakšne strategije za preživetje ali za povečanje lastnega vpliva uporabljajo ženske v vsakdanjem življenju?

Delen odgovor na to je študija Louise Lamphere (1974), ki poudarja, da je med lovsko nabiralniškimi kulturami, kot je eskimska, značilna večja integracija družinske in politične sfere kot v bolj strukturiranih družbah, kar vpliva na odnose med porazdelitvijo moči in avtoritete ter strategijami žensk. V eskimski družbi, kjer ni ostrega prehoda med družinsko in politično sfero, so ženske strategije za pridobitev vpliva v moško centrirani družbi koncentrirane na kooperacijo v vsakdanjih aktivnostih. Gre torej za ekonomske strategije, ki temeljijo na izmenjavi dobrin in uslug in se ne razlikujejo od moških strategij za pridobitev moči in vpliva.

V nuklearni družini delajo moški in ženske najpogosteje ločeno drug od drugega z veliko stopnjo individualne avtonomije vse življenje. Običajna oblika delovnega povezovanja je za ženske kooperacija znotraj sorodstvene mreže istega spola, ki jo tvorijo sestre, matere, sestrične in redkeje tudi snahe. Drugače od tega egalitarnega povezovanja v delovno mrežo pa je struktura odnosa med možem in ženo hierarhična in ima obliko opozicije superiornost/subordinacija.

Ta opis kaže torej na dvojnost položaja žensk v eskimski družbi. Po eni strani jim lastne ekonomske aktivnosti omogočajo relativno avtonomen položaj in moč, ki se razteza v družino in skupnost, po drugi strani pa prinaša položaj subordinacije relativno nemoč, ki se manifestira med drugim v arktični histeriji.

Vseeno pa so tudi nekateri eskimski moški lahko dobili arktično histerijo, kar so raziskovalci pojasnjevali s težkimi življenjskimi in delovnimi okoliščinami, v kakršnih moški pridejo do hrane. Leta 1911 je eden od popotnikov opisal napad arktične histerije pri moškem takole:

“Tukshu je začel nenadoma kot blazen tekati sem in tja, ko so zapuščali čoln. S sebe je strgal vse obleke do zadnje in bi se bil vrgel v vodo, če ga ne bi Eskimi ukrotili. Zdel se je obseden od nadnaravne sile in štirje moški so ga morali držati” (Gussow 1960: 272).

Zdi se, da je evropskim popotnikom in antropologom šele oddaljenost od lastne kulture in ideologije spolnih značajev omogočila videti arktično histerijo tudi med moškimi. V Evropi je bilo namreč na prelomu stoletja histerijo mogoče najti izključno le med tistimi, ki so se borili v vojni, ali pa med tistimi, ki so se hoteli vojne izogniti. Prvi so bili tim. “vojni histeriki”, takorekoč vojne žrtve, drugi pa so bili s stigmo histerije kaznovani za svojo poženščenost.

Vseeno pa je obstoječa maskulinistična ideologija vplivala na to, da so se raziskovalci usmerili veliko bolj v pibloktoq žensk in ga definirali kot posledico njihove odvisnosti, ne da bi zapustili tudi dokumente o tem, kakšna je dejanska vloga žensk v eskimski družbi. Obsedenost s histerijo je spolno specifična tudi v primeru eskimske kulture; če so moški dobili pibliktoq zaradi stresnih situacij ob pridobivanju hrane, so dobile ženske arktično histerijo, ker so v strahu čakale, da se moški vrnejo domov.

V tej interpretaciji je skrita ena od teorij o izvorih ženske subordinacije, ki naj bi bila posledica zgodnje adaptacije moškega lovca. Po tej teoriji naj bi bil lov ključen za preživetje človeških prednikov, lovili naj bi moški, ženske pa naj bi bile odvisne od njihovega ulova. Prebivale naj bi predvsem v notranjosti bivališč, rojevale otroke in za njih skrbele. Ker so bile manj gibljive, niso razvile agresivnosti ter sposobnosti za načrtovanje in kooperacijo. Odtod naj bi izvirala spolna delitev dela, v kateri so moški sodelovali med seboj v manjših kooperativnih

skupinah, ženske pa so postale vse pasivnejše in vse bolj fiksirane na določen tip družine in skrbi za otroke.

Danes je z gotovostjo mogoče reči, da ne obstajajo dokazi o tem, da je bil lov pomembnejši kot nabiralništvo. Nasprotno, nabiranje hrane kot primarni vir preživetja je značilen za vse znane lovsko nabiralniške skupnosti. V mnogih znanih kulturah lovijo ženske predvsem manjše živali in se prav tako udeležujejo pohodov lovljenja, medtem ko moški prav tako nabirajo uporabne rastline. Tudi hrana se ne razdeljuje po družinskem, temveč po skupnostnem principu, kar omogoča, da nekatere članice in člani skupnosti ostanejo v naselju in skrbijo za otroke. Prav za eskimske skupine je znano, da so se ženske vedno ukvarjale z ribolovom in lovom na tjuenje. Vsekakor ženske niso bila odvisna, na bivališča vezana bitja, kakor tudi ni nikjer najti dokazov o tem, da je obstajala ostra ločitev med nabiranjem in lovljenjem ter da je bilo eno delo pomembnejše od drugega.

NASILJE KOT TERAPIJA

Pibloktoqu je podobna grisi siknis v Nikaragvi, zlasti v vaseh ob Atlantski obali. Ta kulturno vezan sindrom, se pojavlja predvsem med mladimi miskitskimi ženskami. Pojem Miskiti označuje bolj kulturno specifično določene skupine ljudi, ki je danes mešanica Evropejcev, temnih Kreolov iz Karibov in kitajskih trgovcev, med katerimi prevladuje miskitska varianta katolicizma, kar pomeni, da so kot konvertiti ohranili svoje religiozne šamanistične prakse in ceremonialne praznike. Njihov verski sistem vsebuje tudi prepričanje, da živijo od takrat, ko je bog pregnal satana iz nebes, mnoge forme hudiča v oceanu, gozdu in rekah. Za Miskite je značilna poligamija, trdna sorodstvena etika matrilokalnot in uporaba Miskiti jezika.

Domačini in domačinke so prepričani/prepričane, da človek v času grisi siknis, izgubi zavest, da ga tepe hudič in da ima bolnica z njim spolni kontakt. Bolezen se začne tako, da začne ženska najprej tekati naokoli po vasi, pogosto z mačetami napada sovaščane in sovaščanke in na koncu zbeži v gozd. Philip Dennis (1985), ki je konec 70. let raziskoval pojav grisi siknis v vasi Awastara, kjer je dobila bolezen epidemične razsežnosti (sam je na primer intervjuval 100 grisi siknis bolnic in bolnikov), je zapisal:

“Zdi se nujno, da je tisti, ki hoče dobiti grisi siknis, kulturno Miskito in da verjame v miskitske hudiče.” (p. 300). Kot poudarja avtor, Miskiti sami poročajo o mešanih občutkih strahu in pričakovanja tega, kaj jim bo naredil hudič, ko jih obsede.

Človek dobi po trditvah ljudi v času grisi siknis nadnaravne moči, govori s hudičem v tujem jeziku (španščini ali angleščini, saj je hudič seveda Nemiskito), napad pa spremljajo tudi različne bolečine, na primer glavoboli. Bolezen grisi

je eden najpomembnejših socialnih dogodkov v miskitskih vaseh, saj morajo domačini in domačinke čimprej ujeti obsedeno žrtev, jo ukrotiti, privedi domov, saj tista, ki izgine v gozd, navadno nekaj dni blodi po njem, preden se vrne v vas.

Najzanimivejši v celotnem performancu je seksualni aspekt tega kulturnega dogodka, saj mladi moški, ki dirjajo za bolnico, da bi jo razorožili in ukrotili, v gozdu navadno žensko tudi posilijo. Če velja na nivoju rituala prepričanje, da si hudič izbere najlepšo deklico ali žensko v vasi, s katero ima spolni odnos, se odvija na nivoju realnega skupinsko posilstvo mladih deklet. Dennis poudarja, da je to tudi eden glavnih vzrokov, da starši zelo mlada dekleta v času grisi napada privežejo v notranjosti hiš (p. 293).

Po eni strani se zdi, da gre za ritualizirano igro, takorekoč ritualizirano spolno predigro, saj je lahko lov na grisi siknis bolnico tudi vnaprej dogovorjen. Ženska na primer objavi, da ji ob napadu lahko sledi le določen moški, in ko nato z mačeto zbeži in jo moški kasneje pripelje nazaj, vsi vedo, da je med njima prišlo do spolnega odnosa.

Še bolj pa se zdi, da gre ob tem kulturnem dogodku za družbeno tolerirano seksualno satisfakcijo moških, ki rešujejo skupnost oborožene bolnice in nevarnosti, da obsedenost s hudičem ne dobi epidemičnih razsežnosti. Moški se pojavljajo kot zaščitniki vasi

pred hudičem in skupnost v zameno za to tolerira in opraviči seksualne napade. Še več, posilstvo ima funkcijo ukrotitve nevarne bolnice. Na to napeljuje tudi stavek Dennisa, ki zapiše:

“Dirjanje za grisi žensko je lahko razburljivo, vendar je tudi resna moška odgovornost” (p. 291). Njegovo poročilo dokazuje, da gre dejansko za veliko moško zabavo, ob kateri se moški, kot pravi Dennis, “smejijo, kričijo drug na drugega, ko tečejo za dekleti, dodatek k razburljivemu dogodku pa je element nevarnosti; dekle je lahko oborožena in lahko koga rani” (ibid.). Celo Dennis sam na koncu ugotovi, da je reakcija na nepravilno obnašanje žensk to, da se znajdejo v položaju “podrejene grisi siknis žrtve” (p. 304).

Prav gotovo ni naključje, da je starost bolnic najpogostejše med 15 in 18 let in da se med starejšimi ženskami in moškimi grisi skinis ne pojavlja. Še manj naključno se zdi dejstvo, da so bili izmed petih moških grisi siknis bolnikov štirje v vasi znani kot homoseksualci (ibid. p. 292). Ukrotitev tistega ali tiste, ki je zaradi določenega razloga prevzel/prevzela vlogo obsedenca ali obsedenke, ima torej funkcijo podreditve, discipliniranja in manifestiranja moči in oblasti lokalnih “papagalosov”.

Vsekakor je manifestacija grisi siknis predvsem institucionalizirana oblika ekstremnega izražanja emocij žensk, kar je tudi sicer ena od značilnosti

miskitske kuture. Raziskave tega kulturno vezanega sindroma poudarjajo povezavo med grisi boleznijo in mnogimi stresnimi situacijami, ki jih doživljajo ženske. Mary Helms (1971) prišteva mednje obdobje pred poroko, ko mlada dekleta vedo, da se bodo morale kmalu poročiti v zakon, kjer je njihova vloga podrejena in ki jim ne zagotavlja ekonomske in socialne varnosti. Zakonske zveze so med Miskiti rahle in negotove, saj mnogo moških odide v mesto iskati zaslužek in si tam najdejo novo partnersko zvezo.

Dennis sam poudarja podrejeni socialni in ekonomski položaj žensk, ki je pogosto vzrok, da mlajše izražajo svoje psihične stiske s kulturno vezanim obnašanjem v grisi performanceu in opozarja tudi na spolno ideologijo, ki vpliva na njihovo psihično zdravje (ženske morajo uporabiti ves svoj šarm, da najdejo moža, čeprav po drugi strani vedo, kaj lahko od zakona pričakujejo: voditi morajo gospodinjstvo, so finančno odvisne od moških in od določenih del, ki jih oni opravljajo. Po drugi strani pa Dennis ne more uiti svoji lastni andro-centričnosti, ko govori o mladih ženskah, ki si želijo oditi od doma, da bi, kot zapiše avtor, "dobile nove izkušnje in romantične odnose z moškimi" (p. 303).

In naprej:

"Mlade ženske najdejo doma varnost v nasprotju z razburljivostjo in privlačnostjo odnosov z moškimi, ki si jih predstavljajo stran od doma" (p. 304).

Moško centrirani pogled mu onemogoča, da bi v ženskih migacijah videl boj za preživetje, saj gre najpogosteje za delovne migracije samskih žensk z otroci ali brez njih, ki z delom v mestu vzdržujejo ostarele starše. Pogosto pa se posameznice z migracijami poskušajo izogniti določene socialne stigme, ki v vasi etiketira npr. ženske brez otrok ali neporočene.

Po prepričanju Dennisa se ženske zaposlujejo zunaj vasi zato, ker iščejo užitek, napete avanture in lahko delo, kar je podobno prepričanju moških vodij velikih azijskih tovarn, ki trdijo, da dela množica mladih nekvalificiranih tovarniških delavk "za šminko", ne da bi videli, da gre najpogosteje za vprašanje preživetja (cf. Henrietta Moore 1988:64).

Manifestacija grisi siknis izraža po eni strani potrebo po pridobitvi pozornosti v situaciji psihične stiske (večina napadov se pojavlja proti večeru, ko je čas zabave, ko se ljudje zbirajo pred hišami in ko mladi moški v majhnih skupinicah klepetajo in si izmenjujejo informacije), in pomeni po drugi strani protest izražen z ekstremno identifikacijo s stereotipno spolno vlogo. Ženske se pojavljajo kot žrtve obsedenosti s hudičem, kot bolnice in moški kot zaščitniki žensk samih in celotne skupnosti. Obenem manifestira performance grisi siknis tudi netipično, neobičajno obnašanje žensk, ki ga je najti v vzburjanju pozornosti in v elementu agresivnosti. Vprašanje pa je, ali pomenijo izbruhi agresivnosti

reakcijo na ponižanja in odvisni položaj, ki ju doživljajo v vsakdanjem življenju, ali pa so element uporabe orožja predpisali moški zato, da bi povečali razburljivost same predstave. Reakcija na manifestiranje ženskih stisk dokazuje, da so moški tisti, ki postavljajo norme dovoljenega obnašanja in ki ženske s pomočjo seksualnosti disciplinirajo.

RANLJIVOST ŽENSKO-CENTRIRANIH GOSPODINJSTEV

Dejstvo torej je, da ljudje povsod po svetu izražajo psihično trpljenje na kulturno in spolno sprejemljiv način, ki posameznico/posameznika sicer stigmatizira in jo/ga obenem vpenja v legitimne družbene okvire. Večina študij evropskih in neevropskih družb ugotavlja, da ženske pogosteje poročajo o različnih bolezenskih težavah, hkrati pa najpogosteje tudi skrbijo za zdravje drugih članic/članov družine, hišnega gospodinjstva ali ožje skupnosti.

Ranljivost socialnega in ekonomskega položaja eskimskih in miskitskih žensk, ki ga lahko slutimo iz skopih opisov odnosov med spoloma v obeh družbah, pojasnjujejo tudi pogostost ekstremnih vzorcev obnašanja, kot sta pibloktoq in grisi siknis. Vseeno pa povedo študije veliko premalo, da bi lahko duševno zdravje žensk analizirali glede na njihove produktivne in reproduktivne vloge ter glede na položaj slojevske in skupinske pripadnosti.

Zato se bom omejila na antropološke študije pogosto spregledanih in premalo upoštevanih žensko-centriranih gospodinjstev, ki dokazujejo, da odnosi med produktivnimi in reproduktivnimi vlogami žensk pogosto negativno vplivajo na njihovo zdravje.

Pojem žensko-centrirana gospodinjstva se nanaša na tip hišnih gospodinjstev, katerih članice/člani so povezane/povezani s poroko in krvnimi vezmi ali pa tudi ne v socialno in ekonomsko celoto. Večino žensko-centriranih gospodinjstev upravljajo ženske ves čas, nekatera pa le občasno, ko moški migrirajo v drugo mesto zaradi zaslužka in se sporadično vračajo domov.

Najdemo jih povsod po svetu, in zanimivo je, da so značilna v situacijah urbane revščine, v družbah z visoko stopnjo moške delovne migracije in v situacijah obče negotovosti in ranljivosti. V ruralnih področjih Afrike in po vsej Latinski Ameriki taka gospodinjstva danes naraščajo. Pogosto so posledica smrti moža, stalnih ali začasnih migracij ter spremembe kmetijske proizvodnje, ki ne zahteva več nujno ženske delovne sile. Obenem pa je zlasti v mestih Latinske Amerike veliko povpraševanje po nekvalificirani ženski delovni sili, ki povzroča veliko migracijo mladih neporočenih žensk z otroki iz vasi v mesta.

Mnoge študije dokazujejo, da so žensko-centrirana gospodinjstva pogosto revnejša kot moško-centrirana gospodinjstva, kar vpliva na zdravje žensk in njihovih otrok (cf. Henrietta Moore 1988, C.H. Browner 1989, C. MacCormack

1988). Razlog je v tem, da so ženske v teh delih sveta pogostejše brez dela kot moški, in če delo dobijo, so slabše plačane. Večina njihovih ekonomskih aktivnosti je omejena na neformalni sektor, bodisi zato, ker je donosnejši zaslužek prihranjen za moške ali pa zato, ker jim delo v neformalnem sektorju omogoča, da ekonomske aktivnosti uskladijo s skrbjo za svoje otroke. Moško centrirana gospodinjstva dobivajo pogosto dodatni dohodek od ženskega dela, kar je v žensko-centriranih gospodinjstvih redkeje. Vse to povzroča, da so članice/člani žensko centriranih gospodinjstev manj zdrave/zdravi, saj se morajo pogostejše spopadati z veliko revščino; v mestih na primer, živijo pogostejše v predelih, kjer so slabša stanovanja, okužena voda, neustrezna kanalizacija, imajo malo denarja za zdravnika.

Ruralna področja Kenije so primer izredne delovne obremenitve žensk iz žensko-centriranih gospodinjstev, ki zjutraj odhajajo na riževa polja in se zvečer vračajo domov medtem ko so njihovi otroci najpogostejše zaklenjeni v kočah. Med temi ženskami je značilna visoka stopnja alkoholizma, ki je posledica ekonomske deprivacije, vse to pa vpliva tudi na visoko stopnjo podhranjenih otrok. V zadnjih letih se je v ruralnih področjih Kenije močno razširilo delo žensk v pivovarnah, kjer sta kuhanje in pitje alkohola del njihovega vsakdanjega življenja, kar močno vpliva na njihovo zdravje. Vse to variira glede na razredno pripadnost kar pomeni, da je za mnoge ženske, ki se preselijo v mesta in se zaposlijo v tovarnah situacija veliko boljša (cf. Alanagh Raikes 1989). Zato nekatere študije ugotavljajo ravno obratno, da imajo žensko-centrirana gospodinjstva v Afriki in Indiji manj podhranjenih otrok glede na povprečje, saj prehranjevalni status otrok ni toliko odvisen od dohodka celotnega gospodinjstva kakor od dohodka žensk-mater, ki skrbijo, da je družina prehranjena.

Biološka reprodukcija žensk, ki vpliva na njihovo zdravje, je povezana z visoko smrtnostjo ob porodu ali ob abortusu

in s telesnim delom, v času nosečnosti in laktacije. Carol MacCormack (1988) opisuje primer Gambije, kjer v tistih obdobjih leta, ko sta na vrhuncu driska in malarija in primanjkuje hrane, odhajajo ženske zgodaj zjutraj na riževa polja in ostajajo tam do mraka. Otroke pustijo doma, same pa po poti domov pobirajo les, da z njim zakurijo ogenj. Med temi ženskami sta značilna padec teže celo med nosečnostjo in laktacijo, kar dokazuje fizično izčrpanost teh žensk, ki vpliva na njihovo zdravje.

Medsebojni vpliv produktivne in reproduktivne vloge žensk se kaže v odpuščanju mladih tovarniških delavk iz dela v mestih Latinske Amerike, zaradi nosečnosti. To je eden temeljnih razlogov, da je na leto okoli 5 milijonov ilegalnih abortusov, o katerih ena od raziskav mortalitete ugotavlja, da je v 34 odstotkih primerov

vzrok za smrtnost žensk v desetih mestih Latinske Amerike (Browner 1989). Študija Brownerjeve je tudi pokazala, da so tiste ženske, ki so imele štiri nosečnosti ali več, pogostejše poročale o zdravstvenih težavah, kot so glavoboli, problemi s prsmi, problemi z "živci" in imele vsaj eno hujšo bolezen. Kjer je velika mortaliteta otrok, pomeni smrt otroka v veliko večji meri nevarnost za psihično zdravje žensk kot za zdravje moških, saj smrt otroka ne pomeni le žalost ob tragičnem dogodku, temveč tudi krivdo, ki je naložena ženski zaradi njene tradicionalne vloge. Obtožba ali samoobtožba za otrokovo smrt zmanjšuje njeno samozavest in jo pogostejše pripelje na pot psihičnega trpljenja.

Tretje pomembno področje poleg produktivnega in reproduktivnega dela, ki neposredno vpliva na zdravje žensk v žensko-centriranih gospodinjstvih, je njihova socialna reprodukcija, sestavljena iz zagotavljanja hrane za gospodinjstvo, skrbi za zdravje družinskih članov in članic in iz skrbi za socializacijo otrok. Ob tem je pomembna tudi emocionalna reprodukcija članov in članic družine ali gospodinjstva, ki pogosto vključuje številna fizična in spolna nasilja, ki jih ženske prenašajo kot del naravne spolne vloge. Posledica tega so, kot je pokazala na primeru žensk ruralne Mehike Kaja Finkler (1985, 1989), številne depresije in druge somatske motnje.

Ženske opravljajo torej s svojim telesom tri vrste dela, produktivno delo, skrb za gospodinjstvo (ki je sestavljeno tudi iz težjih fizičnih del, kot sta prinašanje vode in kuriva) in telesno delo v zvezi z nosečnostjo in laktacijo. Kot pokaže Carol MacCormack (1988), ženske v žensko-centriranih gospodinjstvih sicer "producirajo" zdravje, niso pa lastnice predmetov dela, s katerimi zdravje proizvajajo (zemlje, živali, kmetijskih površin). Produkcija ženskega zdravja je sestavljena iz kuhanja, vsakodnevnega zbiranja vode, pranja in čiščenja, pomivanja predmetov, skrbi za higieno otrok in iz skrbi za bolne člane/članice gospodinjstva. Zdravje žensk je torej v veliki meri odvisno od tega koliko bogatstva ženske nadzorujejo (premoženja, zemlje in drugih naravnih bogastev ter dela drugih ljudi), kar neposredno vpliva tudi na njihove otroke. Vse to variira od dežele do dežele, od regije do regije, od vasi do vasi in od pripadnosti slojevski hierarhiji.

Dejstvo je torej, da je mnogo žensko centriranih gospodinjstev zelo revnih, vseeno pa se moramo, kot poudarja Henrietta Moore (1988), izogibati analitično univerzalne formule kot je: pomanjkanje moških = žensko-centrirano gospodinjstvo = marginalnost = revščina (p. 64). Tudi niso vse ženske bolne in ne trpijo vse za psihičnimi stiskami. Situacija je zapletenejša. Več raziskav iz Afrike in drugod prča, da se mnogo žensk odloči, da se ne bodo poročile in da se mnogo žensk, ki so poročene, odloči, da bodo živele stran od moža (cf. Henrietta Moore, 1988).

IDENTIFIKACIJA IN PROTEST MALEZIJSKIH TOVARNIŠKIH DELAVK

Ljudje torej vsakodnevne izkušnje bede in eksistencnih stisk doživljajo kot skrb in negotovost, jih pogosto somatizirajo in v vsakdanjem govoru poimenujejo "težave z živci". Raziskava Kaje Finkler (1989) med ruralnim mehiškim prebivalstvom je pokazala, da ljudje s telesom izražajo motnje zunanjega sveta takrat, "ko gre vse narobe", kot pravijo domačini in domačinke. Kot poudarja avtorica: "Ko posamezniki trdijo, da imajo težave z živci, sporočajo svetu, da izražajo razočaranje in obup, ki ga zaznavajo" (1989:82). Zlasti v ruralnih okoljih je značilna somatizacija psihičnega trpljenja, povezana z revščino in z dejstvom, da je v mnogih kulturah telesno trpljenje družbeno sprejemljivejše kot psihično trpljenje, ki nosi stigmo norosti.

Iskanja specifičnosti in univerzalnosti v antropologiji so mnoge raziskovalke in raziskovalce zaustavila ob vprašanju, ali je izražanje vsakdanjih problemov, ki je v mnogih kulturah povezano s pojmom "živci", univerzalna človeška izkušnja. Mnoge/mnogi ostajajo pri mnenju, da je sintagma "težave z živci", ki je lahko metafora stiske, idiom, povezan s skrbjo in revščino, ali krinka za stigmatizirana psihična stanja, univerzalni človeški fenomen, ki variira po svojih manifestacijah glede na pripadnost spolu in kulturi.

Če je torej psihično trpljenje kulturno sprejemljiv način izražanja osebnih tragedij in je v večini kultur značilnejše za ženske kot za moške, je treba razloge iskati v dejstvu, da je izražanje bolezni povezano z različnimi spolnimi ideologijami, na katerih temeljijo spolno specifična vedenja. Znotraj ene od prevladujočih spolnih ideologij so bile ženske tudi v antropologiji označene kot nagnjene k boleznim in deviantnosti. Njihove bolezni se prilegajo kulturnemu vzorcu "normalne ženskosti", znotraj katerega je izražanje psihičnih stisk za ženske sprejemljivejše kot za moške, obenem pa so za mnoge ženske njihove socialne vloge povezane z večjimi protislovnostmi in emocionalnimi izgubami.

To dokazuje še en pojav histerije, ki je znan kot masovna spiritualna obsedenost malezijskih tovarniških delavk, katere opisi segajo v obdobje velikega razmaha k izvozu orientirane industrije konec 60. in v začetku 70. let.

Od začetka 70. let opravlja v novo ustanovljenih tovarnah elektronike, obutve, tekstilne industrije, ogromno mladih Malajk, dolge ure za nizke mezde, težko, repetitivno delo. V hierarhično organizirani tovarniški strukturi sta značilni visoka disciplina in konformnost, ki jim onemogočata izražanje direktnega protesta nad delovnimi razmerami. Namesto tega se ženske, ki so stigmatizirane kot nemoralne, čeprav gre večina njihovega zaslužka za primarne družine ali otroke, zatečejo v epizode spiritualne obsedenosti.

Pojav žensko delavske razredne kulture v malajski družbi je v 70. letih naletelo na veliko sovražnost javnega mnenja in medijev. V tem času se na primer pojavi pojem Minah karan, ki je postal metafora za novi ženski delavski razred, obenem pa je bila to tudi moralna etiketa za neporočene tovarniške delavke in njihovo "nemoralno življenje", ki ga je ta status avtomatično prinašal s seboj. Minah karan (Minah: običajno dekliško ime; karan: visoka napetost) je bil pojem, ki je označeval podobo mlade, privlačne, seksualno sproščene malajske tovarniške delavke ("Minah visoke napetosti", "vroča Minah"), ki svojo neodvisnost izraža s kozmetiko in zahodnim stilom oblačenja. Prepričanje o njihovi nemoralnosti se je napajalo že v dejstvu, da je šlo za neporočena dekleta. Kot poudarja Susan Ackerman (1991), je v malezijski kulturi spolno zrela neporočena ženska definirana kot "nevarna" in "nemoralna".

Kontradiktorna izkušnja teh žensk je bila do sredine 80. let v tem, da je bil njihov zaslužek v družbi in družini zaželen, hkrati pa jim je status tovarniških delavk prinašal degradacijo in jih stigmatiziral kot Minah karan. Po eni strani je malezijska islamska družba s pragmatizmom sprejela ženske kot producentke, po drugi strani pa jih je zaradi tradicionalne spolne ideologije in vrednot stigmatizirala. Žensko tovarniško delo je bilo marginalizirano in manjvredno tudi v odnosu do domačega hišnega dela. Mnogo deklet se je zaposlilo v tovarni po neuspešnem študiju, kar je za njihove družine pomenilo padec in neuresničitev osebnih in družinskih ciljev. Vse to je povzročilo negativno lastno percepcijo in nizko samozavest teh deklet, ki jim je tovarniško delo sicer omogočilo več možnosti izbire in več nadzora nad določenimi aspekti njihovega življenja, ni pa obenem tudi povečalo njihove samozavesti.

Takšna socialna situacija, povezana z verovanjem v občutljivost neporočenih žensk za napade agresivnih duhov, ki se nahajajo v vodi, gozdu, zemlji, je izzvenela v masovne pojave t.i. "spiritualne obsedenosti" ali histerije med mladimi tovarniškimi delavkami.

Ena od epizod masovne histerije v tovarni obutve v Alor Gajah, ki je zajela 30 žensk, je na primer povzročila, da so tovarno za dva tedna zaprli (S. Ackerman, 1991:204).

Spiritualna obsedenost je torej način protesta proti določeni situaciji, način pridobitve pozornosti in obenem oblika izražanja agresije proti oblastnikom; je posledica socialne stiske in obenem tudi politična akcija mladih tovarniških delavk.

Antropolog Robert Winzeler (1989) poudarja, da je takšna oblika protesta uspešnejša v tradicionalnih kmečkih naseljih in vaseh (v malajskih in arabskih šolah) kot v urbanih področjih, kjer so locirane moderne tovarne ali izobraževalni

centri, kjer je takšna oblika spiritualne obsedenosti tudi pogosta. Winzeler zato interpretira spiritualno obsedenost kot način izražanja frustracij in vsakdanjih stisk, ne da bi takšno dejanje prineslo dejansko izboljšanje položaja posameznice bodisi na individualni ali na družbeni ravni (cf. p. 267).

Zanimiva je tudi trditev Susan Ackerman, ki označi spiritualne obsedenosti kot oblike "spontanega upora, v katerem se šibkost žensk transformira v izjemno moč lokalnih duhov, ki delujejo prek nje, žrtev teh duhov pa manifestira neko vrsto simboličnega vodenja s tem, ko izraža obsedenost pred vsemi delavkami in delavci" (p. 205).

Tovarniški vodje reagirajo na te obsedenosti na dva načina. Eni definirajo žensko obnašanje znotraj psihiatrične terminologije kot sakit *hysteria* (*hysteria sickness*) in žensko, ki se jim zdi težje bolna, pošljejo v bolnico ali domov. Drugi interpretirajo takšna stanja kot ženski strah pred duhovi in si pomagajo z lokalnim bomoh-hom, tradicionalnim zdraviteljem, ki ga pokličejo v tovarno, da opravi določene rituale eksorcizma in posvetitve. To je za tovarniške managerje ceneje kakor interpretirati masovno histerijo kot reakcijo na rigidno disciplino, utrujenost, živčno napetost, s težavami z očmi, ki so posledica revnih delovnih pogojev in repetitivnega dela. Nekateri tovarniški managerji od časa do časa organizirajo rituale "odstranjevanja hudiča" iz tovarne, kar je po njihovem prepričanju "psihološka preventiva", ki preprečuje izbruhe praznoverne domišljije malajskih delavk. S tem se pogosto izognejo velikim izgubam proizvodnje, ki jih povzročajo masovne spiritualne obsedenosti.

Da je mogoče pojave te masovne histerije v azijskih tovarnah pojasniti le znotraj socialnega konteksta in življenjskih biografij mladih tovarniških delavk, dokazuje tudi podatek, da so sredi 80. let, ko je podoba Minah karan izginila iz medijev in javnega življenja malezijske družbe in je postal življenjski stil ženskih tovarniških delavk nekaj vsakdanjega, postali tudi pojavi spiritualne obsedenosti redki in jih ponekod od leta 1985 sploh ne poznajo več.

ANTROPOLOŠKA TRADICIJA MED BIOLOGIJO IN SPOLOM

Čeprav so antropologinje/antropologi doslej opozarjale/opozarjali le na to, da poskuša oseba prilagoditi izražanje lastne psihične stiske določenemu socio-kulturnem okolju, naštetih primeri kažejo, da je premalo upoštevati le vlogo kulture, ne da bi upoštevali tudi vlogo spola kot temelja človeškega družbenega življenja. Ne gre le za to, da oseba prilagodi svoj problem kulturnim normam in vzorcem obnašanja, temveč ga prilagodi predpisanem spolnem obnašanju znotraj določene družbene skupine v neki kulturi.

Medtem ko se kulturno vezan sindrom miskitskih žensk pojavlja v obliki grisi

siknis, se med evropskimi in severno ameriškimi ženskami kot depresija, motnje v hranjenju, migrena, odvisnost od psihofarmakov. Kulturno določeni vzroci obnašanja se pripenjajo na določen spol, tvorijo različne spolne ideologije in povzročajo, da se mnoge ženske s spolno sprejemljivim vzrocom vedenja identificirajo in mu prilagodijo izražanje psihičnih stisk.

Znotraj biomedicinskega psihiatričnega modela se duševno trpljenje teh žensk pogosto interpretira kot izraz njihove šibkosti. Šibkost se definira glede na opozicijo "moč", ki pomeni v tem primeru avtoriteto, obvladovanje, oblast in se povezuje s predstavo o "moškosti". Ta obrazec pa se izogne pogledu na to, v kakšni socialni realnosti živijo in delajo različne skupine žensk in kako se ta razlikuje od moške.

Mit o moškem lovcu je danes, kot dokazujejo primeri žensko-centriranih gospodinjev in položaj malezijskih tovarniških delavk, skrit v tem, da še vedno velja utemeljitev "na družino vezane ženske". Skrit pa je tudi v socializaciji za prevzem emocionalnih dolžnosti in skrbi za druge družinske člane, v manjvrednem položaju pri iskanju poklica in v psihofizični obremenjenosti žensk, kar zmanjšuje emancipatorične aspekte njihovih zaposlitev in za mnoge pomeni spopad s psihičnimi stiskami ter nevarnost za njihovo duševno zdravje.

To je spregledala, kot dokazujejo interpretacije arktične histerije in grisi siknis, tudi antropologija, ki je od samega začetka kulturne konstrukcije spolov utemeljevala z biološkimi razlikami med ženskami in moškimi. Takšni so tudi začetki slovenske antropologije. Antropolog Božo Škerlj je leta 1929 zapisal:

"Ženska je po svojem bistvu konservativnejša, predstavlja bolj svojo vrsto (species) nego sebe, se ne bavi rada z abstraktnimi stvarmi - zbog tega ji moški očitamo, da ni logična (in tudi res ni!), spoznava intuitivno pravilno dani položaj, je silno emocionalna itd."

Antropološka perspektiva je torej pomembna najmanj iz dveh razlogov. Prvi je v tem, da postavlja vedno znova pod vprašaj tisto, kar v svoji samozadostnosti, samozadovoljnosti in ozkosrčnosti jemljemo kot samoumevno, naravno dejstvo.

Mogoče je začeti že pri najbolj zdravorazumskih pojmi, kot so ženska, moški, mati, oče, bolezen, zdravje in norost. Gre za pojme, ki so vedno kulturni konstrukti in variirajo glede na to, v kateri kulturi se nahajamo, kakšen status imamo v njej in v kolikšni meri se povržemo kulturno moralnim normam. Drugi razlog za njeno pomembnost pa je v produkciji tistih antropoloških študij, ki so dokazale, da je manifestiranje stisk univerzalni človeški fenomen. Ljudje torej povsod po svetu na različne načine izražajo svoja nezadovoljstva in trpljenje, ne da bi s tem tudi pogosto prekršili kulturni kod in spolna vedenja.

Literatura

- ACKERMAN, Susan E. (1991): *Dakwah and Minah Karan: Class Formation and Ideological Conflict in Malay Society* (Bijdragen, No.4).
- ARDENER, Edwin (1975): *Belief and the Problem of Women* (V: ARDENER Shirley: *Perceiving Women*; Dent., London).
- BROWNER, C.H. (1989): *Women, Household and Health in Latin America* (Social Science and Medicine, Vol. 28, No.5).
- DENNIS, Philip A. (1985): *Grisi siknis in Miskito Culture*, D. Reidel Publ. Comp., Holland (V: SIMONS, Ronald C./HUGHES, Charles C.)
- FINKLER, Kaja (1985): *Symptomatic Differences between the Sexes in Rural Mexico* (Culture, Medicine and Psychiatry, No 9).
- FINKLER, Kaja (1989): *The Universality of Nerves* (V: DAVIS, Dona L/LOW, Setha M.: *Gender, Health, and Illness*; Hemisphere Publ. Corp., New York).
- FOULKS, Edward F. (1985): *The Transformation of Artic Hysteria*, D. Reidel Publ. Comp., Holland (V: SIMONS, Ronald C./HUGHES, Charles C.).
- GUSSOW, Zachary (1960): *Pibloktoq (Hysteria) among the Polar Eskimo: An Ethno-Psychiatric Study* (V: MUENSTERBERGER, I.W./AXELROD S.: *Psychoanalysis and the Social Sciences*; Int. Univ. Press, New York).
- HELMS, Mary (1971): *Adaptions to Culture Contact in a Miskito Community* (Gainesville, Univ. of Florida Press).
- KLEINMAN, Arthur /GOOD, Byron (1985): *Culture and Depression. Studies in the Anthropology and Cross-Cultural Psychiatry of Affect and Disorder* (Univ. of California Press, Berkeley).
- LAMPHERE, Louise (1974): *Strategies, Cooperation, and Conflict Among Women in Domestic Groups* (V: ROSALDO M.Z./LAMPHERE.L.: *Women, Culture and Society*; Stanford Univ. Calif.).
- MACCORMACK, Carol P. (1988): *Health and the Social Power of Women* (Social Science and Medicine, Vol. 26, No. 7).
- MOORE, Hentrietta (1988): *Feminism and Anthropology* (Polity Press, Cambridge).
- PARKER, Seymour (1977): *Eskimo Psychopatology in the Context of Eskimo Personality and Culture* (V: LANDY, David: *Culture, Disease, and Healing. Studies in Medical Anthropology*; Collier Macmillan Publ., New York).
- RAIKES, Alanagh (1989): *Women's Health in East Africa* (Social Science and Medicine, Vol. 28, No.5).
- SIMONS, Ronald C./HUGHES, Charles C. (1985): *The Culture-bound Syndromes. Folk Illnesses of Psychiatric and Anthropological Interest* (D. Reidel Publ.Comp., Holland).
- ŠKERLJ, Božo (1929): *Moški in ženska. Ali je ženska manjvredna?* (Življenje in svet, Knjiga 5, Ljubljana).
- WINZELER, Robert L. (1989): *The Dancing Spoon: European Interpretations of Malay Mentality, Culture, and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (doktorska disertacija v tisku, 310 strani).
- ZAVIRŠEK, Darja (1990): *Histerija kot razlagalni model* (Problemi-Eseji, Ljubljana, st.4).

Donatella Cozzi

ZNANJE ZA DRUGAČNO ZDRAVLJENJE

Ženska in zdravje v italijanski pokrajini Karniji (projekt raziskave)

Ali lahko antropološko raziskovanje temelji na delovanju psihiatričnega dispanzerja, ne da bi antropologija pri tem klonila pred močnejšo medicino?

Ali lahko antropologija s svojimi načini dela vpliva na delovanje psihiatričnega dispanzerja, na "umazano delo", da, "umazano delo", saj imamo opravka s kroničnimi obolenji, z osebami, ki jih nihče noče, z določenimi vidiki družbenega nadzora in javnega reda, tako da bi navedene oblike psihiatrične službe spremenile lastno prakso in posege? Ali so psihiatri pripravljeni podvomiti v svojo vlogo, ali so pripravljeni na to, da bi antropologija relativizirala njihovo znanje, kar bi pomenilo, da bi njihova diagnoza postala le *ena* izmed možnih interpretacij nekega dogodka?

Potem ko smo na vsa zastavljena vprašanja odgovorili pritrdilno, smo z antropološkim raziskovanjem skušali spremeniti delovanje krajevne psihiatrične službe. Istočasno smo s pomočjo delovanja službe želeli preveriti nekatere antropološke hipoteze o zdravju in bolezni, kot so zavzemanje za preučevanje konkretnih problemov naših celotnih družb, problemov, ki nastopajo v zvezi z zdravjem in boleznimi, ohranitev tradicionalnih modelov in interpretacij znotraj moderne družbe, ki je označila za bolezenske tiste pojave, ki jih v drugih zgodovinskih obdobjih niso obravnavali kot bolezni. Tako je alkoholizem včasih veljal za javni moralni in higienski, ne pa zdravstveni problem, nosečnost, nekdanji fiziološki dogodek, danes postaja "bolezen", saj mora "bolnica" v bolnišnico, itn. Pri tem je treba znova in znova poudarjati, da je središče našega preučevanja človek, njegove potrebe, njegovi odnosi, v prepričanju, ki je močno prisotno v antropoloških delih, da norost ne dekultivira posameznika. Vsaka družba, vsaka kultura poskrbi namreč za razne smernice, za razne oblike predpisanega vedenja neuravnovešenih oseb, oziroma vedenja do neuravnovešenih oseb (*social scripts*).

Upoštevajoč navedena prepričanja smo razmislili o našem delu v zdravstvenih in socialnih službah, in sicer s stališča posameznika, ne s stališča zahtev zdravstvenega načrtovanja. Želeli smo opozoriti, kako lahko hote ali nehote krepimo negativno povpraševanje v družbenih ustanovah. Na primer, uvajanje farmakoterapije tudi takrat, ko ni potrebna. Da do tega ne bi prišlo, moramo razumeti, kakšne so "potrebe", ki niso nujno tehnične ali farmakološke, na

podlagi katerih bolniki zaprosijo za zdravilo, in kaj pomeni zdravilo za osebe, ki zanj neutrudno prosijo. Nekateri razvijejo do zdravil "čustveni" odnos; zdravila jim nudijo tolažbo in oporo. Drugi jih zavračajo, ker se bojijo odvisnosti. Nočejo, da bi se zdravilo "nastanilo" v možganih - razum je namreč center volje, samostojnosti in odločnosti - ter jim tako odvzelo neodvisnost. Oseba, ki je po številnih zelo težkih odločitvah dosegla samostojnost, bo doživljala delovanje farmacevtskih proizvodov kot dodatno izgubo samostojnosti in ne kot pomoč. Naša naloga je pospeševati zdravje, zato ne smemo postati sužnji nuje in rutine. Izboljšati moramo kakovost služb, vendar ne samo v smislu oblikovanja in posodabljanja, marveč v smislu razumevanja tistih potreb, ki jih ledena gora skriva pod morsko gladino. Ne smemo se zadovoljiti s potrebami, ki nam jih pokaže povpraševanje po terapiji ali po posegu. V Karniji smo skušali razumeti, kako se kulturno izoblikujeta koncepta zdravja in bolezni, ker smo želeli osmisliti dogodke, kot je bolezen, dogodke, ki ovirajo pretok izkušenj in načrtovanja. Vsaka kultura čuti namreč potrebo po osmislitvi takšnih dogodkov in jo, sebi primerno, rahlo preoblikuje. Epidemološko raziskavo smo obogatili z metodo kakovostnega opazovanja, da bi lahko dala prostor tudi posameznikovim težavam, ki so zanemarjene, kadar primerjamo zgolj statične vrednosti. Naš namen je bil združiti se v boju za dejansko pospeševanje zdravja, ki pa ne pomeni odsotnosti bolezni, temveč dobro psihično in fizično počutje v procesu uresničevanja lastne osebnosti.

Opisali smo nekatere cilje, ki si jih je zastavil projekt osnovne raziskave. Projekt je odobril Psihiatrični dispanzer št. 3 pri krajevni zdravstveni ustanovi v Karniji. Pri raziskavi so sodelovali številni zdravstveni in socialni delavci (splošni zdravniki, zdravniki v bolnišnicah, psihiatri, psihologi, socialni delavci, patronažne sestre) in druge osebe (državljeni, učitelji, itn.). Projekt se je v prvi vrsti osredotočil na preučevanje položaja ženske v tej italijanski pokrajini, saj so v veliki meri ženske tiste, ki se zatečejo po pomoč. Njihova prošnja ni nujno neposredna. Že po tradiciji je ženska namreč odgovorna za svoje zdravje in zdravje svoje družine. Tako je ženska tista, ki zaprosi za terapevtsko pomoč in ki se pojavlja kot glavni sogovornik z osebjem, zaposlenim v zdravstvu in sociali.

Vendar pa so pogovori preplitvi, da bi razložili, kako lahko ženske v goratem, gospodarsko zaostalem in za življenje težkem predelu živijo kvalitetno življenje, zlasti pa, kakšen je njihov odnos do zdravja in bolezni. Tukajšnje ženske so vajene molčati. O svetu govorijo tako, da govorijo o drugih, o sinu, očetu, bolnem možu. Ko pripovedujejo o težavah, ki spremljajo življenje, govorijo o težavah, ki spremljajo iskanje zaposlitve, izobraževanje, o težavah pri delu v tovarni. Večinoma se želijo zdraviti zato, ker, ostarele, ne delajo več tako, kot

so "poprej". Ne znajo namreč sprejeti zmanjšanja svojih telesnih sposobnosti. Gorski svet, v katerem živijo, pa ceni posameznika glede na njegovo zmožnost dela. Ne znajo izraziti neugodja, ki ga občutijo. Ne poznajo samoopazovanja, samoanalize. Odkrivajo nam, da ta predel Italije še ni osvojil kulturnega procesa, ki ga pozna Zahod, procesa, ki ga je Max Weber definiral kot razočaranje nad svetom in laizacijo, procesa, zaradi katerega je meščanska družba, skladno s kapitalistično delitvijo dela, prisodila psihološkim zmožnostim in interiorizaciji sposobnost "občutiti" in izraziti neugodje, s tem pa je omogočila psihologizacijo neugodja. O neugodju, ki ga občutijo tukajšnje ženske, govorijo telesa, govorijo telesne "bolečine", govorijo psihosomatski pojavi, ki so skupni tako univerzitetni študentki kot šestdesetletni kmetici. Morda bi morali sedaj, ko vemo, na kakšen način ženske izražajo neugodje, spremeniti precej teorij, med drugim tudi teorije o anoreksiji, o kateri velja prepričanje, da je produkt družbe z meščanskimi vrednotami, družbe z določeno podobo ženske in določene vrste meščanske družine. V primerih anoreksije v Karniji ni mogoče najti niti enega od navedenih pogojev, kar nam da misliti, da so vzroki v kulturni spremembi, v strogih pravilih znotraj družine, ki ženski ne dopušča, da bi bila samostojna, v okolju, ki predpisuje zadržano obnašanje. Posledica tega je, da se vsaka oblika upora spremeni v upor njihovega telesa. V večini primerov gre za rutinske oblike trpljenja, oblike, ki so se v depresiji in tesnobi sprevrgle v vsakodnevno pohlevno trpljenje, ki mu nihče ni prisluhnil ali pa ga je narobe razumel in ki ga je težko izraziti. Več kot četrtnina žensk (četudi zelo mladih), ki smo jih opazovali v obdobju med leti 1990 in 1992, je prišla v psihiatrični dispanzer šele po dolgotrajnih terapevtskih zdravljenjih. Pred tem so se zatekle k splošnemu zdravniku, zatem k raznim internistom (izbira med slednjimi je bila odvisna od tega, ali so bile telesne težave povezane s srcem, s krvnim pritiskom ali z dihalni), da bi potrdile, kako pomemben je telesni vidik njihove patologije, opravile so številne klinične preiskave, na koncu so obiskale še nevrologa. Večinoma so prejele zdravila, ki niso delovala, zato so, prepričane o neučinkovitosti terapije, iskale naprej. Nevrolog je predzadnja postaja. "Bolezen" se še vedno kaže kot telesno neugodje, izraža se preko nevidnega zemljevida živcev, ki trpijo, so utrujeni, "izčrpani". Seveda jim nevrolog ne more ponuditi terapije za "živce", od njega prejmejo le benzodiazepin in nevroleptike, s katerimi rade pretiravajo in katerih učinke kritizirajo. Pogosto se, iščoč pomoči, med seboj obiskujejo. Občutja neugodja ne razumejo globalno. Ne razumejo nemega dostojanstva, ki jim ne dovoljuje, da bi govorile o nečem, kar že vedo. Ne upoštevajo, kakšne so posledice kulturnih in strukturnih sprememb, ki so zajele dve generaciji, kako vplivajo občutja pripadnosti Furlanom in Karnijcem, kaj pomeni biti ženska v tej italijanski pokrajini.

Projekta finančno ne podpira nobena organizacija. Pri njem sodelujejo zgolj prostovoljci. Prav zato je naš projekt izziv, ki je v svojem delovanju združil sicer redko sodelujoče poklice. Novice o njem so preplavile javne službe in ustanove. V skupini smo, razen enega moškega sodelavca, same ženske. Pri tem ne gre za nikakršno zaprtost. Stremeli smo namreč za združenjem pripravljenih in naravnih ljudi. Odziv javnih služb in ustanov pa nam je dal vedeti, kako zelo je potrebno predhodno znanje, na samem začetku projekta, prepričal nas je, da bomo zmogli projekt izpeljati do konca. Raziskovalna skupina se je razdelila na dve podskupini, od katerih si je vsaka zastavila svoje cilje. Prva podskupina raziskuje različne vidike položaja ženske: položaj ženske v raznih oblikah vzgoje in izobraževanja, v družini (družinski odnosi, stopnja intimnosti, kohezija), na delovnem mestu, v družbi. Njen namen je določiti težave, ki se pojavljajo. Druga podskupina se je osredotočila na odgovornost ženske za zdravje svoje družine, na pomene, ki jih pripisuje zdravju in bolezni, na ustaljene poteke družbenega priznanja bolezni (Kakšni so pogoji, da družba nekomu prizna vlogo bolnika? Ali se pogoji v tem krajevnem kulturnem okolju različni za moškega in za žensko? Kako zdravstvene strukture vplivajo na oblikovanje takšnih pogojev?), na odgovornost ženske za svoje zdravje in na načine iskanja ustrezne terapije zase ali za bolnike v družini. Prvi podprojekt zbira življenjske zgodbe žensk, s katerimi smo prišli v stik preko družinskih posvetovalnic, in zajema ženske v starosti od 20 do 45 let. Drugi podprojekt pa je izdelal vprašalnike, ki jih ženske dobijo med neuradnimi pogovori. Namenjeni so štirim različnim okoljem: okolju bolnišnice, ambulate splošnega zdravnika, psihiatričnega dispanzerja in okolju karnijske vasi.

Projekt temelji na dvoletni študiji delavcev psihiatričnega dispanzerja v italijanskem mestu Tolmezzo. Študija, ki jo je vodila Adriana Stroili, je preučevala, kaj je uporabnike zdravstvenih storitev vodilo k iskanju pomoči, kaj so od zdravstvenega varstva želeli, kako je potekalo družbeno priznanje bolezni, preden so se dejansko zatekli k zdravstvenemu varstvu. Njena zasluga je bila, da se je spremenil pristop k zdravstvenim storitvam. Prošnji po zdravilih ne sledi takojšnja terapija z zelenimi zdravili, temveč pogovor, v katerem zdravstveni delavci prisluhnejo potrebam osebe in položaju, v katerem se oseba nahaja, upoštevajoč, da neugodje, ki ga oseba občuti, velikokrat ni "bolezen", ampak posledica tega, da je oseba v središču nekega kulturnega konteksta čustvenih, gospodarskih, socialnih in simboličnih odnosov. V zadnjih letih smo še posebej pozorni na območje, kjer psihiatrični dispanzer deluje, zakaj zavedamo se, da lahko zdravniški "observatorij" iz svoje perspektive vidi le delček in to tisti delček, ki občuti zelo močno neugodje. Opazovanje okolice izven "observatorija" je tudi strateška zahteva. Psihiatrični dispanzer nima

finančnih sredstev, močno občuti pomanjkanje osebja, in ker pokriva tako veliko območje, mora znati odkrivati v okolju samem ne samo problemov, marveč tudi možne oblike pomoči, da bi lahko našel uporabne rešitve, s katerimi bi se boril proti neugodju. Dobro vemo, da zdravstveno načrtovanje ignorira zdravstveno preventivo na področju duševnega zdravja ter da je zdravstveno preventivo na področju duševnega zdravja težko načrtovati. Navzlic temu smo poskušali odpreti nove možnosti. Nekatere ženske zelo težko dobijo delo, nekatere so matere samohranilke. Prav v okolju, kjer delo ni samo gospodarska nujnost, marveč tudi vir samospoštovanja, je pomoč pri iskanju dela najboljša oblika pomoči. Zato smo ustanovili združenje "Arialta", katere cilj je doseči ponovno vključitev v delo oseb s posebnimi težavami, spodbudili smo razprave o tej tematiki, usposabljanje in raziskovanje.

"Prvi pogovori" v psihiatričnem dispanzerju so odkrili, kako pomembno je neugodje, ki ga občuti ženska, zlasti v določenih starostnih skupinah. V želji po "farmakoterapiji" hkrati obiskuje različne specialiste z različnimi pogledi na zdravljenje; hkrati se zateka po pomoč k homeopatu ter nevrologu, k endokrinologu in specialistu za avtogeni trening. Pogovori so nam tudi pokazali, kako pomembne so tiste oblike psihološkega neugodja, ki jih ženske izražajo z depresijo in psihosomatskimi obolenji. Gre namreč za "bolezni", ki jih kultura, ki zdravje enači z zmožnostjo dela, z zmožnostjo, ki je pomembna za preživetje na kamnitih obronkih naše dežele, dovoljuje.

Ob prvi ugotovitvi se nemudoma vprašamo, kakšen je trenutni položaj ženske v Karniji. Ženska je steber, ki omogoča nadaljevanje tradicije in uvajanje novosti. Ker po tradiciji kmetijska dejavnost sloni na njenih plečih, prav ženska najbolj občuti, kakšna je cena sprememb, ki gorate predele vse bolj odrinajo na obrobje družbe. Na prvi pogled gre tu za neprimerno sodobno in vsakodnevno reševanje vloge, ki se razlikuje od vloge, ki so jo posredovali tradicionalni kulturni in vzgojni modeli, na katere sta močno vplivali odsotnost moškega, ki je kljub temu, da je emigriral, še vedno zadržal svojo avtoriteto, izgubil pa je verodostojnost, in konfliktno delovanje med družino in sorodstvom. Povsem nova v okolju pa je opazna osamitev ženske znotraj domače hiše. Ženska, ki je s ponosom opravljala večino kmečkih opravil, je imela poprej svobodo gibanja, srečevala se je z drugimi ljudmi. Poleg tega, da se domačije nahajajo v majhnih krajih, ki so že sami po sebi oddaljeni od drugih krajev, pa precej žensk nima niti vozniškega izpita niti avtomobila, kar otežuje dnevno migracijo na delovno mesto, komuniciranje in učenje oziroma študij. Poleg ekonomske marginalizacije položaj ženske dodatno otežkočajo tradicionalna pričakovanja družine. Tako mora ženska upravljati gospodinjstvo, paziti na družinske člane, odgovorna je za izobraževanje otrok, četudi so le-ti hudo telesno ali duševno prizadeti, za

zdravje vseh družinskih članov, skrbeti mora za ostarele ali bolne družinske člane, pa čeprav bi to pomenilo žrtvovanje lastnih življenjskih ciljev.

Druga ugotovitev odpira psihiatričnemu dispanzerju vrsto vprašanj v zvezi s težnjami po farmakoterapiji "od spodaj". Tudi v primerih, ko posamezne terapije ne obrodijo pričakovanih rezultatov, ostane zaupanje v terapijo kot *sistem* neomajno (besedo *sistem* moramo tukaj razumeti v najširšem pomenu besede), ljudje pa se še naprej zatekajo k takšnemu načinu zdravljenja. Prav v Karniji je poraba za zdravstvene storitve na osebo med najvišjimi v Italiji. Kaj naj bi to pomenilo? Ne samo tega, da so zdravstvene storitve zelo učinkovite, lahko bi pomenilo tudi, da v okolju, kjer so bili vzpostavljeni sistemi, v katerih sta vladali kohezija in združbe kakor družina in tradicionalne solidarnostne mreže in kjer danes takšni sistemi izginjajo, prav terapevtski sistem zdravljenja rešuje pojavljajočo se krizo, in sicer na posameznikovi, ne na skupinski ravni.

Kar se tiče psihosomatskih obolenj, pa moramo poudariti, da izražanje neugodja preko telesnih motenj, zaradi katerih ženske iščejo zdravniško pomoč, ni samo klinična poteza, marveč gre za uporabo telesnih motenj, ki jih okolje dovoljuje, v katerih okolje prepozna bolezen ali slabo počutje.

Pojav migracije v Furlaniji in Karniji je že bil predmet raziskav, še vedno pa so tu vidiki, ki bi jih bilo vredno poglobiti. Poleg ekonomskih in družbenih vidikov bi lahko v antropoloških, psiholoških in simboličnih okvirih preučili pomen tiste vrste migracije, ki je usmerjena k vrnitvi v kraje, od koder ljudje izhajajo, migracije, ki ni usmerjena k uresničitvi pričakovanj, želja, načrtov. Kakšne so človeške žrtve ob vrnitvi, pa naj bo še tako zelena? Zelo pogosto je takšna vrnitev izkušnja, polna trpljenja, ne samo z ekonomskega vidika, oziroma, ne samo v smislu težav, ki nastopajo ob ponovnem vključevanju v produkcijo ter ob poznejši upokojitvi, temveč tudi v smislu težav, ki nastopajo ob vzpostavljanju pomenov in odnosov, vsakdanjosti, čustev. Že marsikdo nam je implicitno poročal o neugodju, ki ga občuti, vendar doslej svojega neugodja še niso povezali z izseljenstvom in vrnitvijo, zakaj priznanje, da je vrnitev tako težka, da je njena cena tako visoka, je zelo boleče. Še huje občuti vrnitev "druga generacija", otroci, ki so se rodili v tujini in ki so se v iskanju sledi svoje družine vrnili v Karnijo, ali pa hčerke drugih italijanskih izseljencev, ki so se omožile z moškim, po rodu iz teh krajev, in mu sledile v njegov kraj. Ko so se omožile z moškim, so se omožile tudi z njegovim jezikom in njegovim krajem. Omožile so se s težavami, ki se pojavljajo ob vrnitvi, z neugodjem, ki ga občuti mož. Težko se vključijo v okolje, oddaljene so od svojih sorodnikov, medosebnih odnosov, prijateljev, čustev. Nova kultura okoli njih je drugačna: zaprta, tiha. Prišle so v deželo, kjer razen ljubljeneža nimajo nikogar.

ŽENSKE IN DUŠEVNO ZDRAVJE

(Okrogla miza, Cankarjev dom, maj 1992)

Na okrogli mizi Ženske in duševno zdravje so sodelovale povabljene strokovnjakinje: dr. Metoda Dodič, dr. Tanja Renner, Mirjana Čupić, dr. Mirjana Ule in dr. Tanja Lamovec. Okroglo mizo je pripravila in vodila mag. Darja Zaviršek.

Darja Zaviršek:

Ženske so danes pogostejše uporabnice zdravstvenih in psihiatričnih storitev, njihovo število je večje pri uporabi različnih tablet, zlasti trankvilizantov in antidepresivov, in prav ženske v svojem vsakdanjem govoru govorijo o svojem slabem počutju tako, da ga izrazijo s pojmi, ki segajo na področje medicine ali psihiatrije (slabost, živčnost ipd.).

Bolezenska vloga, s pomočjo katere je mogoče izražati vsakdanje stiske, nerešljive probleme in trpljenje na kulturno sprejemljiv način, se v zahodni kulturi pripisuje ženskemu obnašanju. Znotraj predstav o dveh različnih naravah, ženski in moški, ki sta ob koncu 18. stoletja utemeljili ostro delitev vsakdanjega življenja na sfero doma/gospodinjstva in sfero javnosti/produktivnega dela, je postala ženska predstavnica šibkosti, ranljivosti, slabosti, pa tudi najrazličnejših bolezni. Bolezen in neodpornost sta tako postali del ženske identitete, ki so jo nekatere ženske uporabljale kot strategijo za doseganje določenih koristi, kot strategijo za preživetje, ali pa so se s tem spolnim stereotipom tako identificirale, da je postal neločljivi del njihovega vsakdanjega življenja.

Zgodovinska perspektiva dokazuje, če se navežem na zgodovinarja Edwarda Shorterja, da so bile ženske v zgodovini vedno pogostejše bolne kakor moški. Po njegovem mnenju je razlog v tem, ker so pretežno ženske skrbele za bolne ljudi v družinah, to pa je prinašalo večje možnosti okužb. Ženske so rojevale in ob tem tudi pogostejše umirale. Imele so menstruacijo, kar je veljalo za anomalijo, za nekaj nenormalnega, nečistega in tudi za bolezen. In vse to se je palimpsestno nalagalo skozi zgodovino, katerih ostanke danes zelo pogosto najdemo v fenomenu, ki mu pravimo bolne ženske.

Danes govorimo o tipičnih ženskih in tipičnih moških boleznih. Če so moške bolezni bolezni srca in ožilja, so ženske depresija, nespečnost, glavoboli, vegetativna distonija.

V kontekstu realnosti vsakdanjega življenja je mogoče najti številne razloge za

to, da vse več žensk danes prevzema bolezensko vlogo. Bolezen je za mnoge posledica številnih obremenitev v vsakdanjem življenju, protislovnih zahtev in izgub, ki so povezane z načinom življenja, ki je bolj obrnjen k drugim in premalo usmerjen nase. Za mnoge je bolezen totalna identifikacija z zaželeno vlogo šibke in bolne ženske. Za druge je oblika upora in protesta proti spolnim vlogam, ki se od njih zahtevajo.

Duševno zdravje žensk je po eni strani podoba kompleksne družbene realnosti, v kateri živijo različne skupine žensk, in po drugi strani pričakovana reakcija strokovnjakov, ki temelji v stereotipnih predstavah o spolih. Ideal "ženskosti" se tako kot v drugih aparatih države reproducira tudi znotraj psihiatrije in medicinskega osebja.

Ko govorimo o strukturni diskriminaciji v patriarhalni družbi, ugotavljamo, da družbene institucije ne upoštevajo obstoja dveh spolov, katerih izhodiščna situacija ni enaka. Tudi pri reševanju psihičnih stisk žensk je pomoč spolno specifična. To pomeni, da obstaja moška norma, prek katere je ženska vedno znova subsumirana pod moško in prek katere se različne reakcije žensk in njihovi simptomi tudi interpretirajo.

Metoda Dodič:

Po poklicu sem zdravnica, ukvarjam se s t.i. aktivno populacijo, čeprav mi izraz sam ni všeč. V tej aktivni populaciji sodelujejo seveda tudi ženske. Z določenimi parametri skušamo prikazovati trenutno stanje. Parametri običajno odražajo, so odsev, slika družbenih gibanj. Sami veste, da bolezen sama ni pogojena samo z nekim agensom, npr. bakterijami, temveč je pogojena s celo vrsto zunanjih, družbenih dejavnikov. Veste tudi, da je med zdravniki veliko dialoga in prepira, kako na nastanek bolezni vpliva sam psihični, družbeni, ekonomski stres - tu je cel kup teorij. Vendar bi to pustile in šle na bolj konkretne stvari.

Pri nas spremljamo določene parametre, kot so bolniški stalež, nesreče pri delu - to so stvari, ki so v neposredni zvezi z družbenim dogajanjem. Za bolniški stalež je že davno znano, da je ne samo njegov procent pogostosti, temveč tudi diagnoza sama odvisna od družbenega gibanja. Zanimivo: longitudinalno spremljanje stanja bolniškega staleža kaže izrazita nihanja v odvisnosti od družbenih kriz. Osredotočila se bom predvsem na ženske, želim pa vam še povedati, da smo dobili prve podatke o gibanju bolniškega staleža za leto 1990 in da so bili rezultati izredno zanimivi.

Pokazalo se je namreč, da se je v prejšnjih letih (po 60. letih) stalež gibal v naši družbi tako, da je v času hudih gospodarskih kriz padel, in to zelo močno, signifikantno. V letu 1990 pa je bil v zadnjih desetih letih največji porast

bolniškega staleža. Postavlja se nam direktno vprašanje, kaj se je dogajalo in zakaj je do tega porasta prišlo?

Druga stvar, ki je značilna predvsem za ženske, v zvezi s staležem, so nesreče pri delu. Do sedaj sem uspela narediti eno samo analizo večje tovarne, pri kateri smo ugotavljali v zadnjem tromesečju, pa tudi leta 1990, strahoten porast nesreč pri delu. Ko smo šli v analizo (to so samo hipoteze, ki bi jih bilo potrebno potrditi), smo ugotovili, da so v podjetjih na veliko odpravljali malice. Vemo, kako hipoglikemija vpliva na natančnost pri delu (hipoglikemija pomeni zmanjšano koncentracijo sladkorja v krvi) in kako vpliva na samega človeka. Tu je velika možnost za potrditev naše hipoteze, namreč, kaj vse lahko ukrep, ki ga sproži delovna organizacija, potegne za seboj. Če bi pozabili, da smo zdravniki, humani delavci, in bi naredili zelo preprost izračun, kolikšen kos predstavlja benefit, bi verjetno ugotovili tole: če bi malice ohranili, če bi jih primerno razdelili in če bi stroške primerjali s tistimi, ki jih terjajo nesreče pri delu, bi verjetno poslovali drugače.

Kar se tiče žensk, se bom opredelila samo na bolniški stalež.

Opazili smo, da so leta 1990 obolevale pretežno ženske. Moški so glede na prejšnja leta celo manj obiskovali zdravnika ter so manj pogosto in manj težko obolevali. Ženske pa so zelo pogosto obiskovale zdravnika. Najbolj nas je zaskrbelo to, da je teža bolezen danes veliko večja kot prejšnja leta. Medtem ko je prejšnja leta povprečna odsotnost trajala 11 dni (velja za leto 1987), pa je leta 1990 trajala kar 14 dni.

Ko sem namenoma analizirala, v katerih občinah se to dogaja, sem ugotovila, da so to ravno tisti kraji, kjer imajo največje gospodarske težave, pri čemer izstopa seveda Maribor. Po številu odsotnih dni pa so najbolj kritične Ravne na Koroškem (do 23 dni za bolezen), kar je glede na industrijo, ki se tam nahaja, zelo razumljivo.

Izstopajo torej ženske. Zanimivo je, da to ne gre na račun zdravniške nege, leta je bila tudi prejšnja leta enako visoka, pač pa na račun bolezni. Zanimalo me je tudi, v katerih dejavnostih je nasploh največ odsotnih ljudi, tako moških kot žensk, in ugotovila sem, da izstopajo tiste dejavnosti, ki v večini zaposlujejo ženske. Najvišja odsotnost je v tekstilni industriji. Ko smo analizirali tudi ta podatek, smo ugotovili, da je največja odsotnost pri finalnih izdelkih. Za medicino dela je to pomemben podatek, saj finalna opravila pomenijo fragmentirane delovne operacije, kar pomeni, da vsak delavec in vsaka delavka opravlja le del delovnega procesa. Kaj to povleče za seboj? Neprestano ponavljanje gibov, neprestano ista drža telesa. Konkretna študija, ki smo jo delali, kaže, da te ponavljajoče delovne operacije, ki smo jih na žalost pred

veliko leti prevzeli od držav, ki so jih v svoji proizvodnji že zdavnaj opustile, vodijo do težkih sprememb ravno na hrbtenici, na vratnem predelu hrbtenice. To pa je tudi tista diagnoza, zaradi katere se ženske najpogosteje predčasno upokojijo ali zaprosijo za bolniški stalež.

Tekstilni industriji, ki je na prvem mestu, sledi industrija električnih strojev. Tisti, ki to delo vsaj malo poznate, veste, da je zelo podobno tekstilni industriji, in sicer v smislu sestavljanja izdelkov. Če ste kdaj videli navijanje tuljav, potem vam je jasno, da gre vseskozi za isto delovno operacijo. Tu se ne bom spuščala v poneumljanje s tovrstnim delom, želim namreč le poudariti, da vodi tako delo na vsak način do kombinacije težav, ki jih najpogosteje označimo kot psiho-somatske težave, ter da gre skoraj 30% vsega staleža na račun t.i. ženske industrije.

Še nekaj se nam je zdelo zanimivo (to so sicer hipoteze, ki bi jih bilo potrebno potrditi), namreč to, da so imeli v občinah, v katerih je bilo največ stečajev, tudi najvišji delež bolniškega staleža. To ne pomeni, da je bil zdravnik benevolenten in vam je stalež napisal. To pomeni, da so grozljive stiske teh ljudi privedle do bolezni, ki so zahtevale bolniški stalež.

Zadeva je na vsak način zaskrbljujoča in mislim, da bi bile potrebne posebne analize, ki jih bomo tudi naredili.

Na tem mestu želim opozoriti še na en aktualen pojav. Zdravniki so začeli opozarjati (predvsem na medicini dela), da prihaja vse več žensk na t.i. komisijske preglede (to je stalež nad 30 dni) z depresivnim izrazom na obrazu; somatskih simptomov pravzaprav ne moremo najti, dejansko pa ne morejo delati.

V literaturi smo na osnovi teh podatkov našli t.i. sindrom kronične utrujenosti. Do takrat so to bili samo občutki, ki so jih dobivali zdravniki pri svojem rednem delu, nato pa smo zaprosili za možnost, da bi zadevo objektivizirali.

Zakaj gre? Sindrom kronične utrujenosti je bolezen, sicer opisana s celim kupom izrazov, obdelovali pa so jo seveda pri tisti klienteli, ki je ali imela denar ali pa je skrbela sama zase. Imenuje se tudi "sindrom izgorelosti" ("burn out syndrom"), opisana pa je pri socialnih delavcih, zdravnikih, skratka pri ljudeh, ki se razdajajo, če smem tako reči. Popolnoma ista simptomatika se pokaže pri t.i. sindromu "yuppie", ki je značilen zlasti za managersko populacijo (raziskave so bile predvsem v Angliji) in je izredno popularen v ZDA. V Sloveniji smo opozorili na to, da popolnoma upravičeno sumimo, da je sindrom kronične utrujenosti močno prisoten predvsem pri ženski populaciji, in to veliko pogosteje, kot na splošno pri prej omenjenih poklicih.

Domnevamo, da je kombinacija prevelike utrujenosti, ki jo povzroča istočasna

zaposlenost ženske doma in repetativno, enolično, ponavljajoče, iz leta v leto enako delo in preobremenjenost v službi, z družbenimi in gospodarskimi gibanji, privedla do prevelikih pritiskov, tako da je ženska populacija dekompenzirala.

To je zaenkrat domneva, do katere nas je napotil tudi sum o zelo veliki odsotnosti žensk iz dela. Zaposili smo za možnost, da bi to tudi s številkami obdelali, ovrednotili na popolnoma novi populaciji.

Naj vam povem, da smo šli skozi vso mogočo svetovno literaturo, skozi različne informacijske sisteme iskanja in da nismo našli niti enega samega opisa sindroma kronične utrujenosti pri delavcih z repetativnim delom. Prvi so nas na to opozorili psihiatri in to iz zelo preprostega razloga.

Kot veste, je bila v Angliji narejena študija, ki je pokazala, da 67% vseh teh ljudi konča s psihiatrično diagnozo. To so te ženske, o katerih govorimo. Gre za *ciculus vitiosus*, za začaran krog, ki se začne s tem, da ženska utrujena pride k zdravniku, ki ji ničesar ne najde, vendar ji da en teden bolniškega staleža. Ženska gre po enem tednu spet na delo, omaga v dveh dneh in se vrne nazaj. Ta igra traja kar nekaj časa. Konča se pri invalidski komisiji, ki na somatski ravni znova ničesar ne najde. Tu se začne odnos zdravnik-pacient krhati, ker nastopi s strani zdravnika temeljno nezaupanje, začaran krog pa se vrti do onemoglosti.

Ta oblika kronične utrujenosti je medicinsko zelo lahko postavljiva diagnoza, vendar jo mora zdravnik seveda poznati, da mu ne bi zbežala. Zaposili smo, da bi lahko sodelovali v raziskavi kronične preutrujenosti pri tej populaciji v Sloveniji, ne vem pa, ali nam bo to omogočeno.

Tu bi se namenoma ustavila. Imam pa še na razpolago, če bi koga zanimalo, natančne podatke o bolniškem staležu in nesrečah pri delu. Mislim, da je o teh stvareh zelo dobro govoriti v argumentih, v številkah.

Darja Zaviršek:

Postavlja se mi vprašanje, kako bi bile definirane stiske teh žensk, če bi bile institucije, ki se ukvarjajo s temi problemi, bolj senzibilizirane na t.i. probleme, ki zadevajo predvsem ženske, in kakšne možnosti imajo pri tem recimo moški, da nekako odreagirajo fizične in psihične stiske, recimo prek alkoholizma ali prek agresije, ki sta družbeno veliko bolj tolerirani reakciji, kot pa če se teh reakcij poslužijo ženske.

V tem smislu je zanimiva tudi misel Phillys Chesler iz knjige *Women and Madness* iz leta 1984, v kateri pravi, da je depresija samo ženski odgovor na razočaranje in izgube.

Mirjana Čupić:

Govorila bom hrvaško in mislim, da se bomo razumele. Delujem v skupini za žensko pribežališče. To je bilo prvo žensko pribežališče v Jugoslaviji, ki ga je organizirala "Ženska pomoč sada" iz Zagreba. V njen sklop spadata tudi "SOS telefon za žene i dijecu žrtve nasilja" ter svetovalnica za ženske. Te tri dejavnosti zajemajo vse, kar spada pod problem pretepenih žensk. Najprej bi podala nekaj informacij o samem pribežališču. Ustanovljeno je bilo konec lanskega leta, in sicer na iniciativo skupine "Ženska pomoč sada". Ženske, ki prihajajo v pribežališče, so iz družin, v katerih doživljajo nasilje. Večinoma ne gre za nasilje, ki bi se zgodilo prvič ali samo enkrat, temveč se nasilje vleče več let. Kaj mi razumemo s pojmom nasilje oz. zlorabljanje?

Zlorabljanje razumemo kot napad na psihično in fizično integriteto človeka, v našem primeru ženske. To je zelo težko razločevati zaradi tega, ker navadno ne naletimo samo na fizično ali samo na psihično nasilje, temveč se zelo pogosto pojavljata skupaj. V tem smislu govorimo o psihičnem terorju, ki vključuje poniževanja, grožnje, zmerjanje itd., pa tudi paletu fizičnega terorja od lomljenja kosti, vbodov z nožem, do davljenja itd. V pribežališču ženske in njihovi otroci najdejo varnost, svetovanje in stanovanje.

Najprej bi hotela razjasniti, da te dejavnosti nimajo nobene karitativne vloge, vse tri so namreč organizirane po principu samopomoči.

Naše pribežališče se nahaja v stanovanju, ki je bilo prej pisarniški prostor, zato ima veliko pomanjkljivosti. Prostora nismo dobile od mesta ali od kakšne družbeno politične organizacije, temveč smo se vanj nasilno vselile. Po tem principu so v glavnem nastale ženske hiše tudi po svetu. Veliko težav smo imele s funkcionalnostjo prostora (prav zaradi tega, ker je bil prej tam pisarniški prostor), npr. treba je bilo zgraditi kuhinjo, stranišče, kar pa nima velikega vpliva na samo delo in na bivanje žensk v pribežališču. Prostor obsega 180 kvadratnih metrov, vanj lahko sprejmemo okoli 10 žensk, nekatere pridejo z otroki, druge brez. Vendar pa nismo nikdar zavrnila niti ene ženske, ki se je oglasila - za to so poskrbele same ženske iz pribežališča. Sso namreč zelo solidarne z ženskami, ki se oglašajo na telefon in potrebujejo prostor v pribežališču, tako da se je v tem smislu ženska solidarnost pokazala na zelo visoki ravni.

Kako je organizirano delo v pribežališču?

Kot sem že povedala, je pribežališče projekt feministične skupine "Ženska pomoč sada" in deluje po principu ženskih hiš, ki so bile organizirane drugje po svetu. Pri nas sta zaposleni dve ženski, ki usklajujeta življenje v pribežališču, vse od sprejema ženske, organiziranja vsakdanjega življenja, do stikov z institucijami, kot so Centri za socialno delo, sodišča, bolnice, šole itd.

Kriterij, po katerem smo zaposlile ti dve ženski, se ni nanašal na strokovno izobrazbo na področju socialnega dela, temveč na interes in delovanje na področju nasilja nad ženskami. Poleg tega v pribežališču deluje tudi skupina prostovoljk, ki pomagajo, da pribežališče kar najbolje funkcioniira.

Prebivalke pribežališča si organizirajo življenje na lastno odgovornost, po svojih načelih, in ena osnovnih značilnosti je velika medsebojna pomoč. Pribežališče je dejansko tudi koncipirano kot oblika samopomoči, ki se lahko organizira samo kot teamsko delo. Pomembna konceptijska točka v delovanju pribežališča je pristranski pogled na zlorabo žensk (pogled iz ženske perspektive). Ženskam, ki nam pripovedujejo o preživetem nasilju se neizpodbitno verjame. Vedno se sprejemajo stališča ženske, ne želimo namreč ugotavljati, kdo je kriv, ker v princpu ne delujemo kot socialno delo, ki navadno sooča obe strani. Želimo slišati stališča posamezne ženske, želimo slišati njeno videnje problema in njeno doživljanje teh problemov.

Na kakšen način pridejo ženske v pribežališče?

Obstajata dva načina: prvi je, da si je ženska že prej poiskala pribežališče, bodisi pri materi, sestri, prijateljici, in je šele pozneje dobila informacijo o našem pribežališču. Navadno se dogovorimo za srečanje v mestu, potem pridemo v pribežališče. Bolj uveljavljen je drugi način, ko se ženska zateče v pribežališče neposredno po fizičnem napadu. V glavnem se to dogaja zvečer ali ponoči. Zelo pogosto jih pripelje policija ali vozilo prve pomoči. Tudi v tem primeru se dobimo na dogovorjenem mestu, kajti eno naših osnovnih načel je tajnost pribežališča. Četudi tako policija kot medicinske službe stalno želijo izvedeti za naslov našega pribežališča, vztrajamo pri tajnosti. 90% žensk, ki so v pribežališču, ima doma moža, ki jih išče. Večina teh mož išče svoje žene, da bi jih vrnil nazaj v isto situacijo, iz katere so pribežale, saj mnogi med njimi ničesar ne obljublajo (npr., da se bodo spremenili), enostavno želijo svojo ženo doma. Ženske lahko ostanejo v pribežališču do 3 mesece. To obdobje je določeno zaradi omejenih kapacitet pribežališča, čeprav razmišljamo, da bi ga raztegnile do 6 mesecev, v katerem bi ženske lažje razmislile o sebi in si organizirale poznejše življenje.

Kdo so ženske, ki se nahajajo v pribežališču?

Zelo pogosto javno mnenje je, da so to neke "druge ženske" (saj se nasilje ne more dogoditi nam), ki izhajajo iz nižjih socialnih slojev, iz razbitih družin, iz družin, v katerih je že vladalo nasilje, da je važno socialno poreklo, zakonski status. Obstaja mnenje, da so to ženske, ki se jih lahko kategorizira. Vendar so naše izkušnje pokazale, da ženske, ki se zatečejo v pribežališče, ne pripadajo nobeni homogeni skupini. Izhajajo iz različnih socialnih slojev, skupin, imajo

različne profesionalne statusse, razlikujejo se po starosti (prihajajo zelo mlade in zelo stare ženske) in po zakonskem statusu (ženske, ki so ločene, ki so poročene, ki živijo v izvenzakonskih skupnostih), v glavnem vse mogoče kombinacije.

Ženske, ki so pri nas, so bile v glavnem psihično zdrave. Zakaj poudarjam psihično zdravje? Zelo pogosto se misli (sama sem večkrat kontaktirala s psihiatri, s psihologi, s psihoterapevti), da gre za ženske, ki so na določen način mazohistke, ki svoj izhod vidijo prav v trpljenju in nimajo dovolj moči, da bi prišle iz tega. Strokovnjaki zaradi tega smatrajo, da gre za določene obrambne mehanizme. Vendar se naše izkušnje, četudi niso velike (v 6 mesecih je v pribežališču prebivalo okrog 30 žensk), pokrivajo z izkušnjami ženskih hiš v svetu.

Samo ena ženska, ki je trenutno še v pribežališču, bo odšla na psihiatrično zdravljenje zaradi alkoholizma. Imeli smo še tri ženske, ki so občasno iskale psihiatrično pomoč: ena zaradi nasilja očeta in incestuoznega odnosa z njim, druga je dobila živčni zlom, ker je bila pretepena in je zaradi tega izgubila otroka v 5 mesecu nosečnosti, tretja pa uporablja psihiatrijo, da bi se vsakih nekaj mesecev odpočila od nasilja.

Mnenja smo, da so to zdrave osebe, ki so se znašle v bolnem okolju.

Vse ženske, s katerimi smo se srečale, so problem nasilja v glavnem interiorizirale. Ko pa je postal očiten, so ga doživele kot osebni problem, zato so ga želele še naprej prikrivati. Mnoge ženske so šele v pribežališču spregovorile o nasilju, ki so ga doživljale v svojem najbližjem okolju. Govoriti o nasilju je pomenilo priznati lasten neuspeh, biti manjvredna, osamljena, brez prijateljev. V vsakdanjem življenju neprestaño govorimo o prijatelju ali prijateljici, ženske v pribežališču pa v glavnem nimajo prijateljic in so se v stiski največkrat obračale na mater ali sestro.

To je primarna viktimizacija, ki se pojavlja v najožjem okolju. Ko pa se odločijo, da bodo iz tega okolja odšle, pride še do sekundarne viktimizacije. To je viktimizacija, ki jo doživljajo s strani družbenih institucij, policije, socialnega dela in vseh, ki spadajo sem.

Ko pridejo npr. na socialno delo in začnejo govoriti o zlorabljanju, maltretiranju, se njihove pripovedi ne sprejme samoumevno. Četudi posamezna ženska pride tja z modricami, potrebuje cel kup potrdil, da bi lahko potrdila resničnost svojih besed. Že ko smo delale na telefonu, smo verjele, da se to res dogaja, odkar pa lahko v pribežališču slišimo o razgovorih žensk s socialnimi delavci, se je naše mnenje samo še utrdilo.

Socialnim delavcem je že v navadi, da postavljajo pod vprašaj mentalno zdravje ženske, vedno se pojavlja težnja, da imajo večje zaupanje v moža, ki je nasilen. Npr., če se ženska umakne iz družine in želi, da se otrok začasno dodeli njej, bodo socialni delavci izpeljali na njej cel kup preiskav, hoteli bodo izvedeti o njej čimveč podatkov, medtem ko od moža ne bodo zahtevali ničesar. Pred kratkim smo imele primer, ko otroka, ki je bil začasno nameščen v neko ustanovo, niso dali materi, ker se po treh dnevih videvanja z njo, niso mogli odločiti za to. V zadnjem trenutku so sklenili, da bi lahko otroka dodelili moževi materi, ki je niso nikdar videli in ki ne živi v Zagrebu. To je nezaupanje v ženske, nezaupanje v njihovo sposobnost, da se lahko znajdejo, da so sposobne skrbeti same zase - to je nekaj, s čimer se ženske srečujemo vsak dan.

Kot sem že rekla, pride 90% vseh žensk v pribežališče neposredno po napadu. So v šoku, težko govorijo, pogosto jočejo, roke se jim tresejo, bojijo se, da jih bo mož kljub vsemu našel, da bo prišel ponoči ali podnevi (prav zaradi tega zelo težko spijo, dogaja se, da celo po nekaj noči ne spijo). Prav zaradi tega strahu zahevajo ženske, ki so s hudimi poškodbami v bolnišnici, naj jih premestijo v pribežališče. Naslov pribežališča je namreč tajen, mož pa lahko pride v bolnico kdajkoli.

Poleg težjega komuniciranja se pojavlja tudi prenos agresivnosti, ki so jo same doživele, na otroke, in to brez vzroka. Strah pred možem se kaže tudi v začasni agorafobiji, to pomeni, da si ne upajo same odhajati ven. Navadno šele čez nekaj dni odidejo in še to v našem spremstvu, tako da nas trdno držijo za roko. Da je ta strah utemeljen, potrjuje tudi dejstvo, da so celo na socialnem delu, ko prihajajo na pravni postopek, ženske doživele nasilje partnerjev. Zaradi tega smo angažirale privatno agencijo osebnih stražarjev (navadno v primerih največjih nasilnežev).

V prvih dveh, treh dneh, ko so ženske v šoku, navadno poslušajo pripovedi drugih žensk in v principu spoznajo, da niso edine, ki so doživele nasilje. Osveščajo svoj problem in ga skušajo rešiti. Vedno znova pa se pri tem srečajo z institucijami, za katere je pretepena ženska ekscesni, posamezni problem, ki ga smatrajo za pretiravanje, kjer morajo vse podkrepiti s določenimi potrdili.

To naj bi bile osnovni pojmi o tem, kdo so pretepane ženske, s kakšnimi problemi se srečujejo.

Še nekaj bi povedala o tem, kakšna je situacija žensk, ko odhajajo iz pribežališča. Od teh 30 žensk jih je 20 šlo v novo, samostojno življenje. Našle so si novo stanovanje, otrokom so zamenjale šolo, življenje si skušajo organizirati zunaj dosega nasilneža. Po navadi se jih 50% vrne k možu, ker se jim zdi, da je lažje trpeti nasilje doma kot pa trpeti nasilje institucij, kjer konec koncev zelo težko

kaj rešijo. 30% se jih vrne k možu zaradi njegovih obljub, da se nasilje ne bo več ponovilo, ker v bistvu ni sposoben živeti sam.

Poskušala bom povzeti naše izkušnje. Lahko rečemo, da ženske, ki so žrtve nasilja, gredo skozi dvojno viktimizacijo: primarno od partnerja in od svoje družine, sekundarno pa od družbenih institucij. To, s čimer se ukvarjamo in kar spada pod oznako "skupina samopomoči", je, da nasilje označimo kot družbeni problem.

Trebna je pokazati, da nasilje nad ženskami ni marginalni problem, da se ne more reševati individualno, da to niso posamezni primeri, ker reduciranje na posamezne primere pomeni institucionalizacijo nasilja.

Mirjana Ule:

Obe izvajanci sta pokazali drugo plat položaja žensk danes in tukaj. Dejstva, ki jih je navedla dr. Dodičeva, so me pretresla. Slutila sem že, da se pravzaprav mora nekje poznati in "udariti ven" ta specifični položaj žensk na delovnem mestu in doma. Sama se ukvarjam s problemi bolj teoretsko in raziskovalno, ne pa praktično, zato bodo tudi moje teze šle v to smer.

Kar bom tukaj govorila, verjetno ni nič novega, vendar pa nekako sintetizira tisto, kar vsi vemo in čutimo.

Dejstvo je, da je ženska objektivno bolj prizadeta oz. da obstaja neka, lahko bi rekli fundamentalna zveza med žensko in duševnim zdravjem/duševno boleznijo, ki je pravzaprav samo delno pojasnjena oz. ostaja celo nepojasnjena.

Dejstvo je in tudi raziskave kažejo na to, da se zdijo simptomi ženskih pacientk bolj psihosomatski, oz., bolj psihični kot somatski, in da je med psihiatričnimi bolniki več žensk kot moških, kar kaže tudi statistika. Zakaj tako?

Preden bi to komentirala, še nekaj besed o statistiki, ki sem jo dobila v neki britanski študiji, statistiki o hospitaliziranih pacientih in pacientkah v letu 1982 v Veliki Britaniji.

Iz te statistike je razvidno, kako različno so diagnosticirane bolezni ženskih in moških. Navajam: za shizofrenijo je bilo diagnosticiranih 15266 moških in 16755 žensk (torej ni bistvene razlike po spolu). Za depresivno psihozo je bilo diagnosticiranih v tem letu 7200 moških in 16206 žensk (torej več kot še enkrat toliko žensk kot moških). Za senilnimi psihozami je bilo diagnosticiranih 3000 moških in 6600 žensk (torej še enkrat več žensk). Za drugimi psihozami je bilo diagnosticiranih 4900 moških in 7500 žensk (skoraj še enkrat več žensk). Za osebnostnimi in vedenjskimi motnjami je bilo diagnosticiranih 8400 moških in 8500 žensk (ni bistvenih razlik po spolu). Za psihonevrozami je bilo

diagnosticiranih 7900 moških in 16080 žensk (skoraj še enkrat več žensk).

Bistveno vprašanje, ki se tudi nam zastavlja, je, zakaj je to tako? Zakaj ženske pogostejše manifestirajo simptome, ki jih diagnosticiramo kot duševne bolezni, in zakaj ženske pogostejše manifestirajo simptome, ki so psihotične in nevrotične narave, oz. simptome, ki se izražajo kot občutki. Zakaj raje obračajo simptome v same sebe, kakor da bi jih izrazile navzven tako kot moški?

Razne teorije različno pojasnjujejo razloge in nekako bi jih lahko združila v dve vrsti pojasnjevanj.

Na eni strani se pojavljajo teze, da so to naravne motnje, determinirane z biološkimi razlikami, npr. z vlogo žensk v biosocialni reprodukciji, itd. To se dopolnjuje s tem, da so ženske bolj ogrožene predvsem v določenih življenjskih obdobjih, da se simptomi v puberteti manifestirajo kot menstrualne težave, v času nosečnosti, ob porodu kot porodne težave (npr. poporodne psihoze), v menopavzi pa kot težave, povezane s spremembami hormonskih in bioloških funkcij žensk. Vse te težave so vezane na reproduktivno in seksualno vlogo ženske in ko se ta vloga spreminja, pride do motenj.

Na drugi strani pa obstajajo različni pokazatelji, ki povezujejo te simptome z življenjem žensk in povezujejo ženske bolezni preprosto z ekonomskim in socialnim statusom žensk v posamičnih družbah in posamičnih fazah zgodovine. Študije kažejo, da se na različen socialni in ekonomski položaj vežejo tudi različni simptomi in bolezni. Zgodovinske študije tako pokažejo, da so ženske nižjih slojev, npr. gospodinje, delavke, prostitutke, označene kot potencialno ogrožene z določenimi oblikami bolezni, recimo tuberkulozo, spolnimi boleznimi itn., medtem ko se na ženske iz višjih socialnih slojev vežejo druge oblike motenj, kot so histerija, depresija itd.

Simptomi, ki jih ženske pravzaprav kažejo, so osamljenost, osamitev, materialna deprivacija, in po mojem mnenju so to jasni znaki, da gre prej za socialno-ekonomske in psihološke vzroke kot pa za neke naravne, biološke vzroke, vezane na "žensko naravno funkcijo". Vendar se večkrat išče razloge za duševne motnje v ženski moralni inferiornosti, v fiziološki strukturi, v ženski duševni ali emocionalni inferiornosti.

Zanimivo je, da se na žensko naravo vežejo določene lastnosti, oz., da v percepciji ljudi obstaja shema zdravih žensk, od katerih se pričakuje neke lastnosti, ki so v bistvu simptomi motenj, oziroma, ki se običajno tako pri ženskah kot pri moških percipirajo kot motnje (čustvena labilnost, odvisnost, potreba po varnosti). Simptom je za ženske torej ideal. Ženske bolezni so zelo podobne stereotipu duševne bolezni, duševnih motenj. Rekla sem že, da se določene duševne motnje pri ženskah tolerirajo, recimo, depresija je tipična

motnja, ki se veže na žensko, prav tako se določene motnje tolerirajo pri moških, npr. alkoholizem.

Dejstvo je, da so ženske definirane v večji meri kot odnosna bitja in da so odvisna od tega, s kom so v odnosu. Zato so bolj občutljive na osamljenost, na osamitev in na emocionalne in čustvene probleme. Tu se nam ponovno zastavi vprašanje, zakaj tako? Ženskam je bila v moderni družbi dodeljena vloga čuvaja doma, družine, zasebnosti, predvsem pa naj bi ženske s svojimi emocionalnimi in interakcijskimi potenciali ustvarile v družini neke vrste terapevtsko klimo, torej takšne odnose in socialno klimo, ki podpira kompenzacijo identitetnih izgub vseh družinskih članov, predvsem zaposlenih, torej predvsem moža.

Zasidranje žensk v družinski zasebnosti ni bila le podreditev žensk, ampak tudi njihova osvojitev doma. Vzporedno s tem ločevanjem posla v družini od javnih opravil zunaj družine je dejavnost žensk postala privatna v smislu nečesa marginalnega in partikularnega. Skozi zgodovino 19. in 20. stoletja se je ta marginalizacija družine, gospodinjstva, vzgoje in seveda položaja žensk še bolj utrjevala, toliko bolj, kolikor več tradicionalnih družinskih in hišnih opravil je prešlo v okvire zunaj družinskih ustanov.

Sodobna, jedrna družina je pravzaprav enota, ki kljub vsem notranjim in zunanjim pritiskom na družino omogoča njenim članom, da v omejeni obliki kompenzirajo učinke obremenitev in odpovedi, vendar ob predpostavki neplačanega in sploh družbeno neovrednotenega dela v družinski skupnosti. To delo je po zgodovinski in kulturni tradiciji vseh modernih družb pripadlo ženskam. Zato se socialna vloga žensk v družini kot varuhinj doma, družinske klime, zasebnosti, v ideološki perspektivi vedno znova kaže kot nekaj samo po sebi nujnega in naravnega, kar vodi v legitimiranje temeljno različnih socialnih pozicij, vlog in identitet moških in žensk.

Tanja Renner:

Pripravila sem dve kulturološki pripombi. Prva nosi naslov "Ženske težave z identiteto".

V sodobni teoriji, kot veste, kroži nekaj na prvi pogled prav mizoginih izjav, kakor npr., da ženska ne obstaja, da je ženska človek z mankom, poleg tega žensko definirajo predmoderne, pripisane kategorije, kot so rojstvo, spol ipd. V vsakem primeru gre za izjave, ki napeljujejo na težave z identiteto in so na tej ravni čisto gotovo prepričljive. Natančneje bi rekla: ženska ima težave z identiteto, brž ko se kaj zalomi na poti sprejemanja, zgodovinsko gledano, heteronomne ženske socialne identitete.

Znano je, da se moderna ženska identiteta v Evropi konstituira od 17. stoletja

dalje, in to na dveh fundamentalnih točkah, ki jih je omenila že Mirjana, to je na materinstvu in na terapiji. Obe točki temeljita na odpovedi obema temeljnima predpostavkama, ki ravno konstituirata moderno novoveško subjektiviteto, se pravi, na odpovedi racionalizmu in individualnosti.

Ženska identiteta je, po moje, ne toliko iracionalna kot predracionalna. Zavezana je predmodernim, predracionalnim elementom, kakor so skupnost, rod, kri ipd., in ne vstopa v moderni ris racionalnosti, ki ga definira ravno možnost razumske, racionalne izbire med različnimi opcijami.

Prav tako je ženska moderna identiteta pred-individualna, v kolikor se nenehno odpoveduje individualnosti, oz., v kolikor jo nenehno investira v pomembne druge.

Zanimivo je, da je nova socialna zgodovina, ki je v marsičem preinterpretirala družinsko preteklost, namenila veliko pozornosti socialnemu konstruiranju moderne družine, zlasti preko socialne konstrukcije otroštva in preko socialne konstrukcije materinstva, skoraj nič pozornosti pa praviloma ne namenja drugemu polu ženske identitetne osi, ki sem ga poimenovala terapijska funkcija oz. vloga. In vendar se zdi, da je ta terapijska funkcija ženske še kako pomembna za preživetje prebivalcev evropske in ameriške modernizacije.

Tega niso prezrli veliki duhovi 18. in 19. stol., kot so Kant, Hegel, Comte in Mill. Med temi sta zlasti slednja dva povsem eksplicitno pridala primat ženski terapijski funkciji, in sicer pred njeno funkcijo matere. Zelo nazorno podoba je najti v literaturi tega časa. Dickens je, kot je znano, najpomembnejši in pri bralcih izredno priljubljen pisec viktorijanske Anglije. Pri njemu sta ti dve zadevi zelo nazorni. V njegovem osrednjem delu *David Copperfield* sta dve dominantni ženski. Najprej je podoba Dore kot podoba romantične ljubezni, ki je sicer zelo navdušujoča in umetniško inspirativna, vendar na popolnoma abstraktni, predmoderni ravni. Dora je nebeško lepa, naivna, popolnoma nepraktična, intelektualno na ravni imbecila in seveda značilno neplodna.

To, kar šteje pri Dickensu, ko gre zares, je seveda vse kaj drugega. Je podoba Agnes, ki je praktična, emotivna, tiha, vztrajna, zelo izobražena pomočnica, tolažnica, svetovalka, ki nikoli ne zataji. Gre torej za pojme, ki nedvomno sodijo v register sodobnih terapijskih praks. Torej z Agnes in ne z Doro (ta namreč tragično umre, kot se za romantično junakinjo spodobi) se romantični junak naposled zveže v srečen in seveda tudi zelo ploden zakon. Otroci so omenjeni na zadnjih straneh romana izredno bežno, poglavitno je bilo opravljeno že poprej.

Skozi vse tri knjige *David Copperfielda* Agnes predvsem zelo intenzivno terapija. Njena terapijska funkcija je odločilna na dveh točkah: prvič, ko mora

romantični junak premagati razočaranje nad revščino in bedo starega sveta, ki se sesuva pod vplivom modernizacije. In drugič, ko se mora taisti romantični junak soočiti s svetovljansko hladnostjo, tujostjo modernega sveta, v katerem pa ravno postaja uspešen.

Ženska torej tu nastopa kot terapevtska figura par excellence, ko je treba predelati travmatično preteklost in ko se je treba opremiti, oborožiti za spoprijem s prihodnostjo.

Ženska je potemtakem čudna, nenavadna, nevarna in če hočete nora, ko zaradi tega ali onega razloga pade ven iz te identitetne sheme. Ven pa pade takrat, ko se odreče identifikaciji s spolom, ko noče biti mati, ali pa ko ni dobra mati ipd., pri čemer je prva varianta veliko hujša. Če ni dobra mati, se že najde kakšno opravičilo, in navadno je to opravičilo socialne narave, npr., saj bi bila boljša mati, pa ne more, ker se je zlomila, ker ima težave ipd. Veliko huje je, če noče biti mati, najhuje pa je, če se ima pri tem še zelo v redu. Namreč, ni mati in se ima dobro!

S tem v zvezi je seveda težko prezreti težave v domačiji. Aktualne diskusije o deliberalizaciji, če že ne delegalizaciji abortusa, imajo seveda raznotere pomene. Ko sem že pri kulturoloških opombah, se mi zdi, da je treba dodati, da ženska, ki abortira, ruši še eno identitetno žensko shemo. Očitno ima ženska v teh kulturnih shemah nenehno opravka s shizofrenimi pozicijami. Ena med njimi je ta, da tista, ki abortira, ruši pozicijo Devica-Mati. Jasno je, da tista, ki abortira, ni več devica in hkrati tudi noče biti mati. Zakaj je to tako zelo hudo? Ker zadeva v zvezi z abortusom napeljuje na misel, ki je v tej kulturi neznosna - namreč, neznosno je to, da je mogoče, da ženska seksualno uživa ter se pri tem ne počuti krivo.

Drugič, ko pravim, da je ženska nenavadna, čudna, nora, je to takrat, ko noče ali ne zmore preprečevati norosti drugih, takrat ko odpove v svoji terapevtski funkciji.

Druga kulturološka opomba nosi naslov "O nemoči t.i. dobrega fuka".

Reprezentativni model moderne ženske norosti je bila histerija in reprezentativni model sodobne ženske norosti so depresivna in vse bolj množično tudi anoreksična stanja.

Najpogostejša ponudba terapije, ki jo dobi nora ženska, so seksualne terapije.

Histeričarka svojo norost uprizarja, in vsaj na ravni vsakdanjega diskurza je ponudba terapije histeričarki t.i. dober fuk, kar je v skladu s starogrško definicijo, ki histerijo definira kot vnetje maternice zaradi pomanjkanja hladilne sperme.

Ženske so torej kričale in v odgovor dobile terapijo "dobrega fuka". Ta odgovor so dobivale vse 20. stoletje... To sicer lahko definiramo tudi kot seksualno revolucijo (ali kaj podobnega), vendar se mi zdi, da je posledica te terapije naslednja: danes ženske ne vpijejo več, histerije psihiatrična praksa skorajda ne diagnosticira več, je pa toliko več depresivnih in anoreksičnih žensk, ki praviloma ne delajo spektakla. Nasprotno, odrekle so se glasu, vpitju, zato pa imajo v tej nemi osamljenosti toliko več opravka z avtodestruktivnostjo.

Darja Zaviršek:

To mi pomaga asociirati na druge socialnokulturoloških zgodbe. Platon je recimo histeričarkam svetoval nosečnost, trdil je, da je histerija motnja maternice, ki hlepi po otroku. Zelo znano je tudi viktorijansko zdravljenje t.i. "rest cure", ki je ženske podvrglo najprej fizičnemu tretmaju, morale so negibno ležati, piti izjemno velike količine mleka in izjemno veliko jesti. Ko je bil fizični del tretmaja končan, so jih začeli zdraviti psihično, t.j. z apeliranjem na njihovo disciplino. Ženske so morale natančno slediti urnikom, ki so jih dobile in kar je bilo najpomembnejše, svoje okolice niso smele obremenjevati s svojimi psihičnimi težavami.

Tanja Lamovec:

V naši ustavi piše: "Ženske so enakopravne". Upreti se identiteti, ki jo ženskam vsiljujejo, je druga stvar. To mora storiti vsaka sama. Seveda to ni lahko. Svobodo si vsakdo vzame sam. Rekla sem vzame, ne izbori. Vzemite si, kar vam gre, ženske. Pomembno pa je, da je človek legalno zaščiten. Ve ženske ste zaščitene. Pri nas so ženske legalno zaščitene, t.i. duševni bolniki pa to niso. Tisti, ki so nekoč dobili to nalepko, so lahko vedno hospitalizirani proti njihovi volji. Kadarkoli in brez razloga. So torej popolnoma brezpravni, kot kasta nedotakljivih v Indiji.

Naj mi feministke oprostijo, moški niso nič krivi, moški niso nič bolj krivi, moški in ženske so enako krivi. Fatalno je spodbujati sovraštvo med spoloma. To sem pred leti povedala slovenskim feministkam, ki so prišle k meni. Ponudila se jim "assertivness training", ki sem se ga naučila v ZDA. Brezplačno. In glej, ni jih bilo več. Jaz pa se tudi ne bom silila.

Torej, povem še enkrat: moški niso nič krivi! To je zgodovinsko pogojeno, da jih je več na oblasti. Se pa spreminja. Ženske na oblasti niso nič manj zatiralske kot moški. Posebno v psihiatriji. Zatiralska je oblast, ki nima spola. Pri nas je na oblasti birokracija, mediokriteta, ki tlači ustvarjalnost, preganja ustvarjalce in jih zapira v norišnice.

Nekaj pa je res, pri nas je ženska delovna žival. To je njena identiteta. Ni dosegla še niti stopnje spolnega objekta, kot v zahodnem svetu. Tudi to je zgodovinsko pogojeno.

Darja Zaviršek:

Pomembno se mi zdi, kar si opozorila na začetku, da redukcionizmu, stigmatiziranju in temu definatoričnemu nasilju v psihiatriji niso podvržene samo ženske, temveč tudi moški.

Rekla bi še to, da smisel govora o ženskah in duševnem zdravju ni v tem, da ženski damo še eno stigmo, temveč v tem, da specifične probleme definiramo in da zahtevamo specifičen pogled, ki je drugačen od tistega, ki nam ga vsiljuje moški način reševanja problemov.

Tanja Lamovec:

Psihiatri iščejo simptome. Če iščeš simptome, jih najdeš. Če iščeš človeka, ga vidiš. Človek je predvsem človek, ali pa to ni. Ne glede na spol.

Vladimir Gajšek:

Zelo dobro sodelujem z zdravnikom dr. Janezom Rugljem. To, kar je gospa povedala o stigmatizaciji klasične psihiatrije, bi čisto na kratko pojasnilo tudi njegovo sporočilo, ki seveda velja človeku, tako moškemu kot ženski, na enakovredni ravni.

Namreč, v ambulantu "Za bolezni odvisnosti in preprečevanja alkoholizma" k zdravniku Ruglju prihajajo ne samo alkoholiki in alkoholičarke, temveč tudi drugi, dejal bom označenci.

Med njimi je mnogo tistih, ki so prišli z diagnozami, kot je shizofrenija itd., in ki so večinoma vsi na moditenu. Kaj se dogaja? V zdravljenju bolezni odvisnosti, kajti tudi odvisnost je stigmatizacija, kot ste jo vi pojasnili, se pri dr. Ruglju dogaja, da ni potrebna nobena psiho-farmakološka obravnava in nobeni elektrošoki, temveč samo zdrav način življenja, sprejetje programa, kot je npr. biblioterapija. V teh skupinah se redno prebere vsak teden, mesec nova knjiga. Potem je tu tek, maraton. Vzemimo, v Radencih so ženske pretekle 42 km, ena izmed njih je bila tretja v Slovenji. Tudi drugi, ne glede na starost.

Tretja psihoterapevtska vloga zdravljenja je, da ljudje niso označeni, da niso znotraj štirih sten. Čeprav mislim, da me človek, ki se ne ukvarja redno s tekom, knjigami, ne razume. Skratka, gre za to, da se človek otrese temeljne označenosti, zaležanosti, debelosti (sedaj obstaja tudi terapija postenja, človek lahko vzdrži

tudi do 100 dni brez hrane), da se odvaja od kajenja, skratka od vseh teh bolezenskih odvisnosti, ki jih družba v Sloveniji na eni strani še vedno tolerira, na drugi strani pa obsoja.

Kar zadeva žensko vlogo, moram reči, da so, vzemimo, žene alkoholikov, kajti alkoholizem je ena izmed psihosocialnih, zelo razširjenih bolezni v Sloveniji, tiste, ki dejansko postavijo, kot je to razvidno iz vseh današnjih referatov, odločitev. Ali - ali. Ali boš živel in se uredil, ali pa pojdi. In to je tudi dobro.

Glede na bolniški stalež pa samo tole. Dal bom primer podatkov iz Amerike, kjer v primarni produkciji deluje 5% ljudi - seveda imajo vsi dovolj žita, mesa, skratka hrane. V sekundarni dejavnosti deluje okoli 20 do 27%, vse ostalo pa zajemajo terciarne dejavnosti, se pravi zdravniki, odvetniki, pisatelji, umetniki. Dokler bo pri nas vloga primarnih in sekundarnih dejavnosti takšna, bodo ženske dejansko pojmovane kot manjvredna človeška bitja. Kajti edino neizobražen človek, neizobražena ženska opravlja takšne posle. Zdravnik ne opravlja repetativnih poslov. Tudi obrtnik ne. Dokler se tu ne bo spremenilo razmerje med temi dejavnostmi, industrijo, poljedelstvom in seveda terciarnim sektorjem, tako dolgo bomo mi lahko samo diskutirali o bolniškem staležu, govorili o transferu ali o hostilnosti med pacientom in zdravnikom. Skratka, ta družbeni problem se pri nas kaže tako, da je treba kult fizičnega dela ovreči in povedati, da lahko sposobni ljudje uspevajo. Tisti, ki niso sposobni, gredo običajno delat v primarne in sekundarne dejavnosti. Takšna je pač stvarnost.

Tanja Lamovec:

Zelo se strinjam z vami, da je treba ovreči kult dela in dati poudarek na sposobnost, se pravi, da naj jih tisti, ki sposobnosti ima, tudi izrazi.

Pripomnila bi, da niste z ničemer omenili pravic, "legal rights" - vseh ljudi, tudi označencev. To bi rada poudarila, ker se je treba boriti za pravice označencev vseh vrst.

Jana Rošker:

Navezala bi se na prejšnjo repliko. Ob vsem spoštovanju svobode govora se mi ne zdi posebno primerno, da se ravno na tej okrogli mizi govori o nekem izhodišču enakovrednega vrednotenja moških in žensk v psihiatriji, ker se mi zdi, da so ravno današnji prispevki, vsak s svojega zornega kota, pokazali, da je ta način vrednotenja iluzija.

Po drugi strani se seveda strinjam, da je večina psihičnih problemov vseh ljudi v naši družbi povezana s sistemom, s sistemom represivne oblasti, kot je omenila poprej gospa.

Ne strinjam se z njeno tezo, da je oblast brezspolna. Kot vsi vemo, seveda obstajajo tudi ženske, ki pridejo na oblastveni položaj in se obnašajo še bolj represivno kot moški. Vendar je po mojem mnenju to samo ena izmed oblik prevzemanja patriarhalnih vlog, ki smo jih velikokrat prisiljeni sprejemati, če hočemo preživeti in funkcionirati v tej družbi.

Zanima me tudi vprašanje deinstitucionalizacije psihiatrije. Zelo pomembno se mi zdi dejstvo, da so ženske, zlasti na zahodu, glavni uporabniki psihofarmakov, kar se mi zdi ena izmed oblik prenašanja zidov represivne institucije psihiatrije navznoter, v sfero osebne integritete človeka.

Torej, zanima me, koliko se gibanje dezinstitutionalizacije psihiatrije ukvarja s vprašanjem povezave med tem dejstvom in dejstvom, da so ženske nosilke psihične družbene reprodukcije v družbi in družini, o čemer sta govorili Mirjana in Tanja.

Zanima me predvsem zato, ker se mi zdi, da so psihične težave žensk dosegle že tako velik kvantitativni obseg, da si država enostavno ne more več privoščiti, da bi jih izolirala kot moteč faktor, ampak mora najti pot, kjer bi po eni strani ostale kolikor toliko pri sebi, po drugi strani pa bi še funkcionirale in opravljale svojo psihično reprodukcijo, ki predstavlja enega izmed temeljev celotnega socioekonomskega sistema.

Darja Zaviršek:

Ravno psihofarmaki opravljajo to funkcijo, saj si, po mojem mnenju, ženske ne morejo privoščiti niti tega, da bi se hospitalizirale. Da bi lahko še naprej opravljale svoje družbene in družinske funkcije, uporabljajo različne antidepressive, tablete proti bolečinam ipd.

Sonja Lokar:

Opravičujem se, ker ne bom mogla cel dan prisostvovati. Rada bi samo povedala, da je bila ta diskusija danes zelo zanimiva in da je bolj razgrnila probleme in pojave, kot pa se ukvarjala s tem, kako se lotiti teh problemov, kako si pomagati, da se ne bi še bolj razširjali in da ne bi prišlo do še hujšega, tako družbenega kot ekonomskega kolapsa.

Družbe imajo, tako kot je napisala ena izmed naših sociologinj, mesto centra ali periferije, se pravi, svoje razvojne iniciative bodisi sproščajo same iz sebe bodisi jih morajo prevzemati od drugod. Mislim, da je ta trenutek pri nas največji problem ta, da se mehanizmi, ki so omogočali civiliziran spopad med potrebo ljudi po svobodi, individualnosti, človeški identiteti in med oblastjo, rušijo. Mislim na mehanizme socialne države, države blagostanja, mislim na varnost

zaposlitve, na varnost delavcev v procesih dela, na njihovo možnost, da vplivajo na svoje življenje tudi s tem, da soodločajo o tem, kaj bo z njihovim podjetjem, kako bo z njimi v teh podjetjih, itn.

Bojim se, da bo velik del psihičnih težav, ki se danes množijo v družbi, tudi posledica tega zloma, zloma zaupanja v to, da ljudje lahko z neko samoaktivnostjo, na organiziran način preprečujejo, da bi se jih polaščali mehanizmi oblasti.

Vem, da je bilo v zvezi s tem zelo veliko iluzij, vendar sedaj niti teh ni več. Nastal je prostor, kjer se človek počuti še veliko bolj brezpravnega in nemočnega, kot se je prej. Pa ne zato, ker bi se mu to samo dozdevalo, ampak ker ga vsakdanja življenska dejstva prepričujejo, da je res tako.

Izgubiti delo je zelo preprosto, biti popolnoma brezpraven na delovnem mestu je vsakdanja izkušnja, izgubiti mehanizme, ki so te varovali pri delu, ni več nobena izjema, in popolnoma normalno je, da lepega dne ne pride več babica, ki naj bi pregledala novorojenčka in tebe, ki si rodila, ampak pride namesto nje patronažana sestra, ki sploh ni usposobljena za to, ker je medtem modra oblast ukinila babiško službo.

To se zgodi čez noč.

To so drobna dejstva, ki po mojem mnenju povzročajo še dodatne občutke nemoči, frustriranosti. Temu se je treba upreti. Gospa, ki je prej govorila, je rekla: "Ženske, pravice imate!" Jaz mislim, da ta trenutek postaja pomembnejše te pravice zavarovati, ker smo te pravice imele, jutri pa jih morda ne bomo več imele. Ne bomo jih imele več v zdravstvenem zavarovanju, socialnem zavarovanju, varstvu pri delu. Mislim, da je treba odreagirati na tej ravni in ne več na ravni teoretičnega razglabljanja, kaj vse je bilo v zgodovini ali je ta trenutek aktualno, ampak kako se bomo uprle temu preprostemu dejstvu, da na tem mestu nastaja neka zelo liberalna, mladokapitalistična država, ki na zastavi svoje oblasti nima več ideje o socialni državi, o družbi blaginje. To je tisto, za kar mislim, da je važno in zato sem se oglasila.

Vladimir Gajšek:

Rad bi opozoril, da je bilo pred 10, 15 leti, ko je bilo nadvse moderno odhajati iz institucij, to tudi nadvse modro in potrebno. Vendar bi bil že čas, da se pričnemo ukvarjati s vprašanjem, kaj danes pri nas deinstitucionalizacija pomeni. Priznati si moramo, da je to izraz nemoči, da zato rinemo v deinstitucionalne postopke, ker nimamo možnosti ukrepati, nastopati, delati v institucijah.

Navsezadnje je ravno iz izkušnje, denimo, levičarskih gibanj na zahodu tudi

razvidno, da je bilo pravzaprav lažje imeti obrobni položaj zunaj institucije kot pa spreminjati institucijo navznoter.

Ravno zaradi dejstev, ki jih je navedla Sonja, menim, da se je treba prebiti nazaj v institucije. Mnogi zahodni, najbolj razsvetljeni sociologi, filozofi, itd, se opravičujejo za svoje nekdanje polemike zoper institucije in začenjajo čedalje bolj govoriti v okviru institucij ter se na ta način bojevati za legalnost v družbi.

Če se še navežem na Sonjo, je to zelo pomembno v tem trenutku, ko so se pričeli t.i. demokratični procesi v družbah in se je razglasila pravica do drugačnosti, ki ni vkalkulirala dejstva, da bodo pravice do drugačnosti zahtevali tudi najbolj drugačni. Tudi označenci. Niso računali, da se bo pravica do drugačnosti blazno razširjala, da je čedalje več tistih, ki jim bo pritikala oznaka označenci, glede na njihov prejšnji socialni, ekonomski, statusni položaj.

To pa pomeni, da se prostor drugačnosti izjemno širi in ne more biti več zadovoljen samo z deinstitutionalnimi in zunajinstitutionalnimi delovanji.

Marjan Vončina

**SPREMEMBE SISTEMA SOCIALNEGA VARSTVA
V SLOVENIJI
Z VIDIKA DUŠEVNEGA ZDRAVJA V SKUPNOSTI**

Namen mojega prispevka je predstaviti novonastajajočo zakonodajo na področju socialnega varstva v Sloveniji. Predstavitev bom poskušal usmeriti zlasti na področje tako imenovanih storitev in bom v celoti zanemaril drugo temeljno področje na novo nastajajoče zakonodaje, to je področje dajatev. Pri predstavitvi področja storitev se bom omejil le na teme, za katere menim, da so pomembne za načrtovalce novih, zlasti skupnostno usmerjenih socialnih programov.

Uvodoma bi želel tudi poudariti, da bo cilj mojega predavanja dosežen, če bo sprožil diskusijo, v kateri bi skušali preizkusiti realne možnosti za uveljavljanje skupnostnih programov ter formulirati morebitna "opozorila", oziroma sugestije, ki bi lahko koristile bodočim načrtovalcem tovrstnih programov.

Kot verjetno veste, je novi zakon v tem trenutku v fazi predloga, pri čemer optimisti trdijo, da bo zakon prestal vse procese sprejemanja do začetka poletnih počitnic, medtem ko so pesimisti bolj nagnjeni k prepričanju, da bomo lahko zelo zadovoljni, če bo zakon sprejet do konca tega leta.

1. Izhodišča nove socialnovarstvene zakonodaje

Ob spremembi ključnega zakona s področja socialnega varstva se moramo seveda vprašati, kakšna so bila temeljna izhodišča za spremembo. Tu ne morem mimo subjektivnega občutka, ki me napeljuje na misel, da je bilo v ozadju tokratne spremembe socialnovarstvenega zakona nekaj revolucionarnega. Vse je potekalo zelo na hitro, zlasti pa brez pravega premisleka o tem, kako bo mogoče uveljaviti bodoči zakon v praksi. Tako bo šele prihodnost pokazala, koliko se bo novi zakonodaji na področju socialnega varstva posrečilo preseči značilnosti tako imenovanega samoupravnega normativizma, katerega problem se kaže v dejstvu, da je bila zakonodaja pretežno v funkciji formiranja stvarnosti namesto v funkciji regulacije stvarnosti.

V tem trenutku je ustreznost predloga novega socialnovarstvenega zakona mogoče preizkusiti zlasti tako, da ga soočimo z nekaterimi ključnimi tendencami nove - zlasti evropske - socialne politike, ki smo jim priča v zadnjih nekaj letih.

Kot je znano, je v osemdesetih letih prišlo do krize koncepta države blaginje. Ta kriza je povzročila iskanje novih konceptov socialne politike, v okviru katerih prihaja do oblikovanja novih vrednostnih orientacij. Na visokem mestu

nove hierarhije vrednot je vsekakor svobodna izbira programov in storitev. S tem v zvezi se v evropskem prostoru pojavljajo nove socialnopolitične strategije, ki gredo v smeri decentralizacije, participacije državljanov, privatizacije, deinstitucionalizacije in komercializacije. Vse večji poudarek se daje razvoju socialne politike kot politike iz baze in krejitvi civilnih, neformalnih in prostovoljnih organizacij.

Poskušajmo na hitro pregledati, kako so nekatere omenjene stretegije razpoznavne v novem osnutku zakona o socialnem varstvu.

O decentralizaciji je mogoče ugotoviti naslednje: z vidika oblikovanja javnih služb ne moremo govoriti o decentralizaciji. Nasprotno, vrsto dejavnosti, ki jih je po dosedanjem zakonu organizirala občina, so sedaj prenesli na centralno državno oblast. Tako država zagotavlja javne službe na področjih:

- socialne preventive
- prve socialne pomoči
- osebne pomoči
- pomoči družini za dom
- institucionalnega varstva
- vodenja in varstva ter zaposlitve pod posebnimi pogoji.

Lokalni samoupravi je tako prepuščeno le zagotavljanje javne mreže za osebno pomoč ter za pomoč družini na domu.

Kljub temu pa novi zakon uvaja nekatere elementarne pogoje za proces decentralizacije, kar je moč sklepati na osnovi tega, da državo zavezuje k podpori in spodbujanju razvoja samopomoči, dobrodelnosti, oblik neodvisnega življenja invalidov ter oblik prostovoljnega dela. Šele na osnovi bodočih, konkretnjših ukrepov države pa bo moč preveriti, koliko je decentralizacija dejansko strategija naše socialnovarstvene politike.

Participacijo državljanov osnutek zakona o socialnem varstvu formalizira le kot participacijo pri upravljanju socialnovarstvenih zavodov. Socialnovarstvene zavode namreč upravlja svet zavoda, ki je poleg ustanovitelja in delavcev zavoda sestavljen še iz predstavnikov lokalne samouprave (v centrih za socialno delo), iz predstavnikov oskrbovancev (v domovih za starejše občane), iz predstavnikov invalidskih organizacij ter predstavnikov zakonitih zastopnikov varovancev (v posebnih zavodih in varstvenodelovnih centrih), iz predstavnikov staršev ali zakonitih zastopnikov otrok in mladoletnikov (v domovih za otroke in zavodih za usposabljanje).

Kakšnih drugih oblik participacije državljanov, na primer vključevanja uporabnikov v načrtovanje in vrednotenje posameznih socialnih programov,

osnutek novega zakona eksplicitno ne predvideva.

Glede na dosedanje zakonodaje kaže, da bo velik premik narejen v smeri privatizacije, saj osnutek zakona predvideva praktično neomejene možnosti za opravljanje zasebne socialnovarstvene prakse.

Splošna ocena tega, kako so omenjene nove socialnopolitične vrednote in strategije navzoče v novi zakonodaji, bi lahko bila ta, da zakon o njih ne govori eksplicitno, vendar tudi ne zapira možnosti za njihov razvoj. Na osnovi tega, da bodoči zakon zavezuje državo za ustvarjanje pogojev za zasebno delo, da podpira in spodbuja razvoj samopomoči, dobrotelnosti in oblik neodvisnega življenja invalidov, se odpira možnost za bodoči razvoj neformalnega in prostovoljnega sektorja. To pa v končni konsekvenci vendarle kaže na vsaj izhodiščno usmeritev v procese deinstitutionalizacije, privatizacije, participacije državljanov ter decentralizacije.

Kaj vse to pomeni za načrtovalce novih programov s področja duševnega zdravja v skupnosti? Pomeni zlasti to, da so ti programi v kontekstu nastajajočega sistema socialnega varstva legitimni, kar pa še ni zadosten pogoj za tako realno podporo države, ki bi zagotavljala stabilnejšo umestitev teh programov v pluralni sistem socialnega varstva. Kvalitetno načrtovanje ter argumentiran in odločen nastop v pogajanjih z državo bosta morala biti sestavni del delovanja na področju duševnega zdravja v skupnosti.

2. Problem opredelitve socialnega varstva

Le če socialna dejavnost ni vezana zgolj na socialnovarstveni podsistem družbe, temveč so socialnovarstveni ukrepi tudi del drugih podsistemov družbe, lahko govorimo o socialnem varstvu. Skrbništvo države zgolj za najbolj ogrožene dele populacije, značilno za sistem socialnega skrbstva, je torej mogoče preseči tako, da država sprejema socialne ukrepe tudi na drugih področjih.

Po predlogu zakona je država dolžna skrbeti za preprečevanje socialne ogroženosti tako, da s sistemskimi ukrepi na področju davčne politike, zaposlovanja in dela, štipendijske politike, stanovanjske politike, družinske politike, zdravstva ter vzgoje in izobraževanja vpliva na socialni položaj prebivalstva.

Socialno varstvo je torej po predlogu novega zakona opredeljeno tako, da je opredeljena dejavnost socialnega varstva v ožjem pomenu besede, ter tako, da zavezuje državo k sprejemanju ukrepov na drugih, za socialnovarstveno dejavnost relevantnih področjih. Pri tem pa konkretne ukrepe na drugih področjih predlog zakona ne definira, temveč določa, da se ti ukrepi sprejemajo v okvirih področne zakonodaje.

Glede na to, da se v teh časih spreminja tudi druga področna zakonodaja, bi

pričakovali, da bodo dogovarjanja o teh spremembah vključevala tudi teme, ki zadevajo področje socialnega varstva. Žal pa ni tako, saj pregled predlogov zakonodaje iz drugih področij, na primer zdravstva, šolstva itn., pokaže, da ti ne vsebujejo konkretnih socialnovarstvenih ukrepov.

Lahko bi torej sklenili z mislijo, da predlog zakona o socialnem varstvu zadovoljivo postavlja temelje socialnega varstva, vendar pa je njegov nadaljnji razvoj odvisen zlasti od globalnega razvoja socialne politike v Sloveniji.

Gornja dejstva imajo konkretne praktične posledice za načrtovalce novih programov, ki se oblikujejo v okviru študija duševnega zdravja v skupnosti. Tako na primer skupina, ki načrtuje stanovanjsko skupino, danes in v bližnji prihodnosti ne more računati, da bo dobila v uporabo stanovanja preko družbenega sistema, ki upravlja s stanovanjski fondom v Sloveniji, lahko pa optimistično računa, da bo na ta način mogoče pridobiti stanovanje v prihodnosti.

3. Javni socialnovarstveni zavodi

Kot del javne službe so v predlogu zakona opredeljeni naslednji javni socialnovarstveni zavodi:

- center za socialno delo;
- dom za starejše;
- posebni socialnovarstveni zavod;
- varstvenodelovni center;
- dom za otroke;
- socialnovarstveni zavod za usposabljanje.

V nadaljevanju pa je določeno, da se pod pogoji, ki jih določa zakon, kot socialnovarstveni zavod organizirajo tudi sprejemališča, materinski domovi, svetovalnice, stanovanjske skupine, centri za neodvisno življenje invalidov ter druge organizacijske oblike.

Kaže torej, da zakon odpira možnosti za pluralne oblike pomoči ter za pluralne izvajalce, vendar pa sem prepričan, da v praksi te pluralnosti ne bo tako lahko doseči.

Vzamemo za primer skupino neodvisnih načrtovalcev nove stanovanjske skupine, ki se odloči, da bo organizirala stanovanjsko skupino kot socialnovarstveni zavod, in pogledimo, katere realne ovire lahko predvidimo.

V prvi vrsti se bodo morali načrtovalci dogovoriti z državo o tem, da bo njihova stanovanjska skupina - namenjena konkretnim uporabnikom in s konkretnim programom - pripoznana kot del mreže javnih služb, namenjenih tej konkretni skupini uporabnikov. Šele ko bo ta dogovor opravljen, lahko načrtovalci pričakujejo, da bo država financirala bodočo stanovanjsko skupino. Tedaj lahko

preidejo v naslednjo fazo in sprožijo postopek za ustanovitev socialnovarstvenega zavoda. Toda kaj se lahko zgodi? Razgovori o statusu načrtovane stanovanjske skupine bodo vedno potekali v nekem konkretnem razvojnem obdobju, ki bo v temelju odvisen od političnih, socialnopolitičnih in finančnih razmer. V tem kontekstu lahko država oceni, da je obstoječa mreža javnih služb za zadovoljevanje potreb uporabnikov, o katerih tečejo pogajanja, zadovoljiva, in načrtovane stanovanjske skupine ne vključi v sistem javnih služb.

Naslednja pričakovana in zelo pomembna ovira zadeva vprašanje avtonomnosti. Ko bodo načrtovalci ustanovili stanovanjsko skupino kot socialnovarstveni zavod se bodo morali v veliki meri prilagoditi pravilom, ki jih bo postavljala država. V organizacijskem smislu se bodo morali podrediti organizaciji socialnovarstvenega zavoda, kot jo predvideva predlog zakona, v vsebinskem smislu pa zlasti standardom in normativom, ki bodo predpisani s podzakonskimi akti. O avtonomnosti načrtovalcev novih projektov lahko predvidimo to, da se bo v procesu dogovarjanja z državo zmanjševala tem bolj, čim bolj bodo načrtovalci pri zagotavljanju statusa javne službe napredovali.

Zavedam se, da govorim o povsem logičnih in dovolj znanih stvareh. Problem bi rad izpostavil zlasti zato, ker opažam, da načrtovalci novih programov pretirano optimistično ocenjujejo, da jim bo nova zakonodaja vnaprej in brezpogojno zagotovila možnosti za uresničevanje njihovih projektov. To je, kot vidimo, iluzija, ki načrtovalce odvrča od tega, da bi se v procesu načrtovanja ustrezno pripravili in svoje delo organizirali tako, da bodo za spoprijemanje z omenjenimi ovirami porabili čim manj časa in energije.

4. Koncesija

Tudi v primeru koncesije, ki jo predvideva predlog novega socialnovarstvenega zakona, imamo opraviti z nekaterimi iluzijami, o katerih bi veljalo spregovoriti. Najprej o tem, kaj je koncesija. Koncesija je pravni instrument, s pomočjo katerega država organizira in dopolnjuje sistem javnih služb. Pogosto država razpiše koncesijo tedaj, ko ugotovi, da z obstoječim sistemom javnih služb ne bo mogoče pokriti novih potreb.

V primeru nastajajoče socialnovarstvene politike pri nas pa je koncesija zlasti v funkciji pluralizacije in reorganizacije obstoječega institucionalnega sistema. Glede reorganizacije lahko ugotovimo, da so predlagatelji zakona vpeljali koncesijo z namenom, da bi spodbujali konkurenčnost. Idealno gledano bo mogoče od sprejetja novega zakona dalje konkretne naloge, ki jih je do tedaj opravljala obstoječa služba, v vsakem trenutku prenesti na boljšega ponudnika. To naj bi sililo obstoječe institucije, da se obnašajo racionalneje, bolj organizirano, fleksibilno in inovativno. Ideja je sama zase zelo zanimiva in jo sprejemam,

vendar pa sem prepričan, da samo z mehanizmom koncesije ni mogoče izpeljati reorganizacije obstoječega sistema, zato bo nujno sprejeti tudi druge ustrezne ukrepe.

Z vidika pluralizacije sistema lahko ocenimo, da bo koncesija omogočila različnim skupinam, gibanjem in organizacijam, da pridobijo podporo države in se na ta način kot socio politični dejavnik vključijo v sistem. Vendar pa smo tukaj zopet pred problemom avtonomnosti. Vsak načrtovalec novega programa, ki bo želel pridobiti podporo države, bo moral računati s tem, da se bo moral podrediti kriterijem, ki jih bo postavila država. Stopnja pluralizacije izvajalcev je torej odvisna od stopnje avtonomnosti načrtovalcev, ki jo je država še pripravljena sprejeti.

Naj sklenem z mislijo, da koncesija vsekakor predstavlja velike možnosti za neodvisne načrtovalce socialnovarstvenih programov, ki pa bodo morali v procesu dogovarjanja za pridobitev koncesije odločno braniti svojo avtonomnost, pri čemer obramba avtonomnosti ne pomeni le ohranjanja osnovne ideje načrtovalcev, temveč tudi pomembno prispeva k prenosu strokovnosti na raven odločanja.

5. Možnosti vpliva uporabnikov in strokovnjakov na delovanje sistema socialnega varstva

Kot rečeno, na osnovi predloga novega zakona ne moremo sklepati, da se možnosti za vpliv uporabnikov na delovanje sistema socialnega varstva povečujejo. V formalnem smislu je vpliv uporabnikov zagotovljen s tem, da so njihovi predstavniki člani svetov posameznih socialnovarstvenih zavodov. To je seveda precej daleč od radikalnejših pogledov na vprašanje vpliva uporabnikov, ki predpostavljajo vpliv uporabnikov tako v fazi načrtovanja kot v procesih evalviranja posameznih programov.

V zvezi z možnostjo vpliva strokovnjakov na delovanje sistema socialnega varstva pa predlog zakona predvideva več mehanizmov, ki v primerjavi z dosedanjim stanjem predstavljajo veliko novost. V prvi vrsti je treba omeniti socialno zbornico, v katero se obvezno združujejo strokovni delavci, ki opravljajo socialnovarstvene storitve. Socialna zbornica med drugim opravlja naslednje naloge:

- sprejme etični kodeks delavcev na področju socialnega varstva in ukrepa ob njegovem kršenju;
- načrtuje, spremlja in izvaja supervizijo strokovnega dela;
- načrtuje in organizira permanentno strokovno izobraževanje za delavce, zaposlene v javnih socialnih zavodih;
- daje mnenja o izdaji koncesij za opravljanje socialnovarstvene dejavnosti;

- določi listo strokovnjakov za opravljanje strokovnega nadzora nad delom izvajalcev;
- sodeluje pri pripravi zakonskih predpisov in pri pripravi strokovnih podlag za socialnovarstveni program;
- predlaga člane za strokovni svet.

Kolikšen bo dejanski vpliv socialne zbornice na delovanje sistema socialnega varstva, bo treba še ugotoviti, vsekakor pa lahko vidimo, da želi predlagatelj zakona vrsto ključnih odločitev, pomembnih za delovanje sistema, prenesti na strokovno raven.

Z vidika neodvisnih načrtovalcev socialnovarstvenih programov pa se najprej zastavlja vprašanje, ali ne bodo pri odločanju v okvirih socialne zbornice v monopolnem položaju zlasti strokovnjaki, zaposleni v državnih službah? Iz predloga zakona izhaja, da je treba pri sestavi organov zbornice upoštevati načelo zastopanosti delavcev v javnih zavodih, drugih socialnovarstvenih zavodih, dobrodelnih organizacijah, organizacijah za samopomoč, invalidskih organizacijah in zasebnikov.

Na tej osnovi lahko ocenimo, da je vpliv različnih strokovnjakov, ki nastopajo kot akterji socialnovarstvene politike, v predlogu zakona zadovoljivo rešen. Formalne možnosti so vsekakor zagotovljene. Dejanske možnosti za enakopravne odnose znotraj socialne zbornice pa bodo seveda neposredno povezane z globalnimi socialnopolitičnimi procesi decentralizacije, pluralizacije in deinstitutionalizacije.

Drugi mehanizem, ki naj bi pripomogel k prenosu strokovnosti na raven odločanja, pa je strokovni svet. Člane strokovnega sveta imenuje minister na predlog socialne zbornice. Po predlogu zakona naj bi bili člani sveta priznani strokovnjaki s področja socialne politike.

Strokovni svet opravlja zlasti naslednje naloge:

- sodeluje pri pripravi socialnovarstvenega programa;
- spremlja potrebe na področju socialnega varstva in predlaga programe ukrepov;
- sodeluje pri pripravi normativov in standardov storitev;
- predlaga in spremlja programe znanstveno raziskovalnih nalog na področju socialnega varstva.

Glede na pričakovano strokovno kvaliteto članstva ter glede na vlogo, ki jo bo v sistemu socialnega varstva imel strokovni svet, lahko pričakujemo, da bo podpiral načrtovalce novih programov, zlasti kar zadeva legitimnost njihovih idej in konkretnih projektov.

Človekove pravice v ustanovah duševnega zdravja

Dne 21. 2. 1992 je bila v Cankarjevem domu javna tribuna, ki jo je pripravil Odbor za družbeno zaščito norosti. Z njo je želel opozoriti na problematiko človekovih pravic neprostovoljnih, pa tudi prostovoljnih uporabnikov ustanov duševnega zdravja. Odbor je hkrati tudi seznanil javnost s svojo novo dejavnostjo - zagovorništvom, ki naj bi nudilo pomoč prizadetim posameznikom.

V uvodnem prispevku je dr. Janek Musek poudaril, da je ideja o človekovih pravicah in dostojanstvu značilna zgolj za dežele zapadne demokracije. Sledil je izvorom te zamisli od stare Grčije preko rimskega cesarstva, do krščanstva in pojava meščanstva. Razsvetljenska miselnost je dokončno utrdila prepričanje, da je človekova osebnost vrednota po sebi, s tem pa je vrednota tudi njena individualnost in svoboda. Iz tega izhaja, da ima človek po naravi vse osebne pravice, ki jih ne smemo nikomur odrekati.

"Paradoksno je," pravi avtor, "da je demokratična miselnost znala poskrbeti tudi za sistematično kršenje ravno teh pravic, na katerih temelji." Prav tista kultura, ki je edina postavila za svoje načelo dostojanstvo in celo svetost človekovega življenja, je pobila največ človeških življenj in jih še pobija. Poleg tega je omenjena kultura označila tudi tiste skupine ljudi, ki jim človekove pravice ne pripadajo v celoti - od otrok, žensk, marginalnih skupin, upokojencev, vojakov do oseb, ki spadajo na področje kriminalistike in psihiatrije.

Musek meni, da si je zahodna civilizacija s splošnim deklariranjem človekovih pravic odločila za prevelik zalogaj in je zato primorana nadzirati uporabljanje teh pravic. "Človekovo dostojanstvo ni utemeljeno samo na svobodi," pravi na koncu, "temveč tudi na odgovornosti." Tega se institucije "pomoči"

premalo zavedajo. Pomanjkljivost teh institucij ni le njihov dokaj očiten represivni učinek, temveč predvsem nepripravljenost za usposabljanje ljudi v smeri večje odgovornosti. Še več, institucija ljudi celo sistematično odvrča od odgovornosti. Zares demokratična in strpna je lahko samo družba, ki ljudem omogoča, da v svoji različnosti so in ostanejo odgovorni, da v svoji različnosti živijo po svoji vesti.

Medtem ko se je prvi prispevek navezoval predvsem na pojem pravic, se je Vito Flaker osredotočil na pojem krivice. Krivica ni le odsotnost pravice oziroma njena negativna preslikava, temveč kaže na nekaj, kar je "krivo" v nasprotju s "pravim". Skupine, ki se odklanjajo od "pravega", so tako pogosto tarča krivic.

Čeprav se je zagovorništvo v sedANJI obliki uveljavilo šele v zadnjih desetletjih, segajo njegovi prvi začetki že v 19. stoletje. Ta gibanja so se pojavila skoraj neposredno po nastanku norišnic, kar pomeni, da so bile norišnice že od vsega začetka zaznane kot neustrezen odgovor na duševno stisko. Pred nastankom institucij namreč zdravnik ni imel nobenih pooblastil, na podlagi katerih bi lahko odločal o prostosti bolnika. Te so pripadale državi, ki je že v 17. stoletju sistematično zapirala vse, ki ji niso bili všeč: berače, potepuh, itd. Čeprav ne bi mogli reči, da se je norim tedaj dobro godilo, je bil odnos ljudi do norosti drugačen od današnjega, kar priča tudi *Hvalnica norosti* Erazma Rotterdamskega.

Če so bile norišnice prvi pogoj za nastanek zagovorništva, je bil drugi pogoj uzakonitev državljanskih in človekovih pravic. Časovno sovpadanje obeh pojavov nikakor ni naključno. Pravna država namreč temelji na ideji pogodbene družbe, norost pa je tista, ki se pogodbenosti izmika. Zdravnik je bil tisti, ki je zapolnil vrzel in zasedel nikogaršnjo zemljo med družino in državo. Zdravnikovo posredovanje omogoča, da nori ostajajo zaprti

legalno, z medicinskim opravičilom. "Skrb za javni red" je nadomestila "znanstvena skrb za zdravje" ter utopija zdraviteljskih zmožnosti azila. Tako se je rodil medicinski model obravnavanja duševnih stisk. Krivice, ki se godijo ljudem v duševni stiski, se tako izkažejo kot del sodobnega pojmovanja človekovih pravic.

Človekove pravice so ideološki in abstrakten pojem, medtem ko so krivice vedno enkratne in zelo konkretne. Sodobna postdisciplinska družba je za njihovo preprečevanje in popravljanje izumila načine kot so zagovorništvo, neodvisno skrbništvo, psihiatrični testament itd., z namenom, da omogoči ljudem, ki niso vedno "pri sebi", vstopiti v svet pogodbenih odnosov.

Delovanje zagovorništva v tujini in prve začetke pri nas je opisala dr. Tanja Lamovec. Ločimo več vrst zagovorništva. "Pravno zagovorništvo" je specializirana strokovna dejavnost, namenjena uporabnikom psihiatričnih ustanov. Znano je namreč, da se odvetniki navadno psihiatričnih primerov izogibajo, zato te osebe dejansko nimajo možnosti uveljaviti zakonske zaščite, ki jim formalno pripada. Druga oblika je "laično zagovorništvo", pri katerem največkrat sodelujejo prostovoljci in pomagajo uporabnikom pri reševanju vsakdanjih življenjskih problemov. Njihovi odnosi večkrat prerastejo raven konkretne pomoči in se razvijejo v prijateljstvo. Kadar se skupina uporabnikov združi v prizadevanjih za uresničitev skupnega cilja, govorimo o "kolektivnem zagovorništvu". Končni cilj je razvijanje "samozagovorništva", ko se uporabnik začne sam aktivno zavzemati za svoje pravice. To je mogoče le, če ga podpira organizirana služba zagovorništva ter ustrezna socialna mreža, ki ga potrjuje v vlogi odgovorne osebe, ki lahko izbira in se odloča.

Cilje zagovorništva lahko opredelimo na več ravneh. Prva vključuje neposredno pomoč uporabnikom, ki poiščejo zagovornika, če

menijo, da so bile kršene njihove zakonite pravice. Druga raven se nanaša na usmeritev k širši družbeni akciji. Sem spadajo prizadevanja za spremembo zakonodaje, za uzakonitev institucije zagovorništva, povečevanje vpliva uporabnikov pri načrtovanju in upravljanju ustanov duševnega zdavja, uvajanje novih oblik celostne psihosocialne obravnave oseb v duševni stiski, ustanavljanje kriznih centrov, stanovanjskih skuoin, zadrug itn. Prvi pogoj za uresničitev navedenih ciljev je ozaveščanje javnosti, ki je s to problematiko mnogo premalo seznanjena in zato tudi premalo kritična.

Zagovornik je torej oseba, ki vsestransko podpira uporabnika in deluje izključno v njegovem ali njenem interesu. Kakšni so interesi uporabnikov? Poleg eksplicitno izraženih interesov je interes uporabnikov nedvomno v tem, da se ponovno vključijo v skupnost kot enakopravni in produktivni člani. Vse, kar vodi k temu cilju, je v interesu uporabnikov. Analize delovanja totalnih ustanov namreč kažejo, da so te zainteresirane predvsem za čimbolj nemoteno delovanje njih samih, čeprav s tem povzročajo veliko škodo svojim uporabnikom in uporabnicam. Tem je vsiljena vloga pasivnega, odvisnega in ubogljivega pacienta, ki se popolnoma podredi zdravniku in drugemu osebju. Ne deluje več iz lastnih pobud, temveč postane objekt delovanja drugih. Ta vloga je ravno nasprotna oni, ki jo človek potrebuje za življenje v skupnosti kot samostojen in odgovoren član. Človek, ki se prilagodi instituciji, izgubi sposobnost za preživetje izven nje. Zagovornik v času hospitalizacije pa tudi pozneje vzpodbuja uporabnika k izražanju in zasledovanju lastnih interesov ter krepi njegovo samopodobo vrednega in aktivnega, čeprav drugačnega člana družbe. Zagovornik nikoli ne odloča namesto uporabnika, prav tako ne dela odločilnih korakov zanje, temveč le skupaj z njimi.

Skupina za zagovorništvo je v zadnjih mesecih poglobljeno preučevala slovensko

zakonodajo o duševnem zdravju. Pravnika Peter Modic in Brane Dobovičnik sta podala nekaj zaključkov in razmišljanj na to temo. Modic je na kratko povzel vsebino zakonodaje o prisilni hospitalizaciji ter navedel številne pravne poti, ki so na razpolago v primeru kršitev. Iz prakse je znano, da so roki obojestranskega obveščanja in ukrepanja med institucijami duševnega zdravja in sodiščem, pogost predmet kršitev. Prav tako ni omogočeno praktično izvajanje zakona, ki predvideva, da ima vsaka prisilno hospitalizirana oseba pravico do takojšnje pravne pomoči zagovornika, ki ga svobodno izbere. Uporabniki, ki so bili prisotni na srečanju so dejali, da s to pravico sploh niso seznanjeni. Oseba v duševni stiski je predvsem človek in ne le skupek psihiatričnih simptomov, zato bi bilo v postopek o prisilni hospitalizaciji poleg psihiatrov potrebno pritegniti tudi druge neodvisne svetovalce (npr. socialne delavce, psihologe, pedagoge, itd.), ki bi lahko podali bolj celovito sliko prizadete osebe in njenega okolja.

Dobovičnik je spregovoril o pojmih pravne in poslovne sposobnosti ter o instituciji skrbništva kot sredstva varovanja človekovih pravic. Ugotavlja, da so po naši Ustavi pred zakonom enake tako osebe, ki so pravno in poslovno sposobne, kakor tudi tiste, ki jim je bila zaradi različnih osebnih okoliščin poslovna sposobnost odvzeta. Po splošnih načelih našega civilnega prava ima vsak človek kot posameznik pravno sposobnost.

Poslovna sposobnost je sposobnost osebe, da sanmostojno sklepa pravne posle in da sama pridobiva pravice in prevzema odgovornosti. Če je poslovna sposobnost neke osebe zaradi osebnih razlogov omejena ali odvzeta, se taki osebi določi skrbnika, ki jo zastopa pri sklepanju pravnih poslov in tudi sicer skrbi za zavarovanje njenih pravic in pravnih koristi. Namen zakonodajalca je bil prav gotovo v tem, pravi Dobovičnik, "da se zagotovi varstvo varovančeve osebnosti, njegovih pravic in pravnih koristi". Vendar

pa praksa na tem področju zaradi pomanjkanja oseb, ki bi bile pripravljene prevzeti vlogo skrbnika, v številnih primerih ne dosega zaželenih ravni in je zanesljivo pod ravni, ki bi omogočala učinkovito varovanje pravic in temeljnih svoboščin, ki jih določa Ustava. Avtor se zavzema, da bi tem osebam zagotovili strokovno pomoč varuha človekovih pravic (159. člen Ustave RS), kot tudi pomoč zagovornika. Pri postopku za odvzem poslovne sposobnosti, kakor tudi pri instituciji skrbništva gre za drastičen poseg v civilno osebnost ter v človekove pravice in temeljne svoboščine. Zato tega ne bi smeli kar avtomatično prepuščati skrbnikom iz vrst sorodnikov in znancev. Ti imajo pogosto lastne premoženjske ali kakšne druge interese, ki utegnejo biti v nasprotju z interesi osebe, ki jim je zaupana v skrbništvo.

Tanja Lamovec

Zasvojenosti mladih

Projektna skupina za mlade in droge, ki jo sestavljajo udeleženci Tempusovega programa Študij duševnega zdravja v skupnosti, je 8. decembra lani na Visoki šoli za socialno delo pripravila srečanje o zasvojenosti mladih, namenjeno vsem, ki poskušajo pomagati ljudem s tovrstnimi težavami. Zavedamo se, da se med seboj ne poznamo dovolj, da ne vemo drug za drugega, kaj dela. Zaželeli smo si priložnosti, da bi si prisluhnili, zaznali probleme, si izmenjali izkušnje ter na ta način tudi izboljšati svoje delo in lažje videli pot za nadaljne delo.

Ker smo že vsi skupaj naveličani bombastičnih poročil v medijih, seminarjev in v glavnem neproduktivnih okroglih miz o drogah, smo pripravili pravila o načinu dela, kot se uporabljajo pri "search conference" - metodi proučevanja problema v skupnosti, ki naj bi se jih udeleženci poskušali držati, in so sledeča:

- udeleženci naj bodo pripravljeni upoštevati predloge in mnenja drugih in naj si ne prizadevajo prevladati nad drugimi. Ni namen doseči enotno mnenje, temveč izmenjati čim več informacij.

- Udeleženci naj sodelujejo kot posamezniki, ne kot predstavniki institucij. Govore naj o osebnem doživljanju problemov in perspektivah njihovega reševanja, neodvisno od institucionalnih, obstoječih rešitev.

Že omenjena zasičenost s podobnimi srečanji je verjetno botrovala slabšemu obisku, a vseeno smo se srečali ljudje, ki delamo z mladimi v šolah, svetovalnicah, z rizičnimi mladostniki, z že zasvojenimi v skupinah za samopoč in v psihiatriji, predstavnica skupine za samopomoč, oče enega od zasvojencev. Pogovarjali smo se o vlogah temeljnih skupin (družina, prijatelji), o mestu strokovnjaka in kako je lahko tudi on prijatelj, o skupnem življenju z mladimi, ki seveda ne more biti omejeno le na delovni čas, o zaupanju in

pomoči pri odraščanju, o prostem času, o taborih, o mláadinskih delavnicah in o pridobivanju socialnih veščin. O odgovornosti mladih, zasvojenih in strokovnjakov, o pomoči staršem in njihovem samoorganiziranju. Ponudili smo si pomoč, enemu od staršev zasvojenca pa poskušali konkretno pomagati.

Prijetno, sproščujoče in obetavno.

Z odhodom študentov na prakso v tujino pa delo skupine ne bo zamrlo.

Andrej Kastelic

Izšlo

David & Althea BRANDON:

Praktični priročnik za osebje v službah za ljudi s posebnimi potrebami

Visoka šola za socialno delo in Pedagoška fakulteta v Ljubljani sta izdali knjigo zakoncev Brandon **Praktični priročnik za osebje v službah za ljudi s posebnimi potrebami**, izjemno praktična in koristna napotila pri zavodskem in socialnem delu in pri vsakršnem delu z ljudmi, ki jih imenujeta *stanovalci*.

"Sumiva, da je bil tudi ta priročnik, kot veliko drugih, napisan predvsem za avtorja. Tak priročnik bi si sama želela pred kakšnimi dvajsetimi leti, ko sva začela delati na področju domskega varstva. Seveda takrat ni bil na voljo. Kot večina drugih sva bila tedaj slabo usposobljena in sva se morala neposredno učiti v službi - pogosto na račun stanovalcev," pravita avtorja. Res pa se je tedaj pot njunih zamisli, ki so zdaj splošno uveljavljene v Veliki Britaniji in drugod, šele prav začela, tako da lahko zdaj, po dvajsetih letih, govorita tudi komu drugemu, ne le sebi. Knjiga v zelo jasnih izrazih obravnava nekatere probleme, zaradi katerih ljudje, ki so jim posamezne službe namenjene, prav zaradi teh služb po nepotrebem, a pogosto trpijo, ali, kakor pravita: *"Največji paradoks pri našem delu je v tem: čim bolje opravljamo svoje delo plačanih pomočnikov, tem manj verjetno bomo dosegli, da bi se naši varovanci vključili v družbo."* Namreč, ker smo usposobljeni za delo s "simptomi", "težavami" itn., pozabljamo, da imamo pred sabo ljudi s čisto navadnimi človeškimi razsežnostmi - potrebami, željami -, kakor jih imamo zasebno tudi sami. Na to opozarja **Priročnik** in o tem daje nadvse-poučne zgleda.

Vsebina

O vsakdanjosti
(Vito FLAKER)

Politika
praktičnega dela

Tveganje

Stanovalci/lka
ima pravico...

Pritožbe

Odnosi

Neposredno varstvo

Zapiski

Popisi

Ključni delavec

Zagovorništvo

Individualizirano
načrtovanje

Vloga vodje tima

Spretnosti vodje tima

Supervizija

Timski sestanki

Knjigo lahko naročite, če nam na naslov:

VŠSD (TEMPUS), Šaranovičeva 5, 61000 Ljubljana

pošljete svoj natančen naslov, opremljen z datumom in podpisom
(in pečatom, če gre za ustanovo), in napišete:

Naročam knjigo

David & Althea BRANDON:

Praktični priročnik za osebje v službah za ljudi s posebnimi potrebami.

Cena izvoda je 800 tolarjev + poština.

Pošiljko bom prejel/a po povzetju (posamezniki/nice)

Pošiljki bo priložen račun, ki ga bomo plačali v zakonskem roku (ustanove)

Community Mental Health Studies - Training for Psycho-Social Services

Academic activities in the winter term of 1993/94

Evaluation of study placements abroad

A series of evaluating sessions will ensue the study period abroad, where individual experiences will be presented to all students, analysed, reflected and evaluated. It will be linked to various theoretical and methodological themes. These will be provided by the domestic staff and visiting lecturers and trainers.

Integration

Issues of mental health and practical experiences will be linked to wider frameworks. The relations with social welfare, health policies, social change, civil society and the state, human rights, freedom and other important issues of this civilisation will be examined.

Simultaneously, work will be done on the integration of the experiences into the everyday mental health experience in Slovenia. The actual practice in Slovenia will be confronted with experiences and models from abroad.

At the same time local projects will be planned in order to integrate and to actually implement the acquired knowledge.

This will be done by seminar and tutorial work, lectures and workshops.

The lectures and/or the topics of the lectures are as follows (most dates, as well as some titles, have not been firmly established yet):

- David Brandon (Anglia University, Cambridge)
- Birgit Rommelspacher (Fachhochschule für Sozial Arbeit und Sozial Pädagogik, Berlin)
- Robert Castel (Clinique de la Borde, Paris): Psychiatrisation of the Society. Sociological History of Poverty.
- Shula Ramon (London School of Economics and Social Sciences)
- (Centro studii, Triest): Issues in the Rehabilitation of the Continued Care Client Mental distress and class. Marginality, social welfare and mental services
- Liz Sayce (MIND, London): Contemporary Mental Health Policies
- Michael Raisch (Universität Klagenfurt): Reframing of the symptoms (Practical workshop)
- Marjan Vončina (Ministry for Health, Family and Social Care, Ljubljana): Development of Human Services Network in the Light of Social Changes in Slovenia
- (School for Social Work, Ljubljana): Planning Community Mental Health Services

Dear friends and colleagues

The journal appears in an altered format, but for the next year, some considerable changes are planned. We hope you won't resent further changes of format - we are trying to find the most suitable one for the contents Social Work offers.

The first issue of Social Work this year consists of some of the contributions to the programme Community Mental Health Studies - Training for Psycho-Social Services, better known as "Tempus" (after its funding organisation), at the School for Social Work, University of Ljubljana. The programme is shortly to celebrate its second anniversary. Those that for some reason couldn't have been placed here - notably by our Italian participants and guests - will be published on another occasion.

The introductory lecture to the programme was held by Dr. Shula Ramon from London School of Economics and Social Sciences. Together with David Brandon, lecturer at Anglia University in Cambridge and author of many books as well as the following article, they have without doubt provided the Studies with the strongest conceptual and methodological framework. Further guests and authors in this issue, Malcolm J. Fyfe (Hounslow Civic Centre), Jo Lucas (MIND) and Justin Bateman (Kent County Council), are distinguished by their successful work in training, organising and research in the field of community mental health.

In the section on normalisation, different forms of housework are contrasted by the founder and co-ordinator of the Studies Vito Flaker, while the renowned family researcher and Dean of School for Social Work Dr. Gabi Čačinovič Vogrinčič's discussion on important issues of early socialisation develops a "normalisation of the family" very much in the sense of the above authors.

Next, there is a critical study by Dr. Blaž Mesec on action research, followed by a series of reflections on the "women and mental health" problems: a study on feminist anthropology by lecturer and tutor Darja Zaviršek, a convincing report by Donatella Cozzi, researcher from Tomezzo, about the multiple privation of women in the Italian countryside, and a record of a very interesting panel discussion on women and mental health organised by Darja Zaviršek.

Finally, before the reports from two other panel discussions organised by the Study collaborators and students (one on advocacy and the other on drugs), there is an article by Marjan Vončina from the Slovenian Ministry for Health, Family and Social Care and the Studies tutor, on the new social care legislation in Slovenia and its impact on community mental health issues.

Editors

Social Work - Journal for Theory and Praxis

Vol. 32/1993

No. 1 & 2: *Community Mental Health*

Editor in Chief

Blaž Mesec

This issue was edited entirely by the Community Mental Health Studies -
Training for Psycho-Social Services staff members

All rights reserved

Translations

Alvina Žuraj (Ramon, Brandon, Fyfe, Lucas, Bateman)
and Ksenija Leban (Cozzi)

Address of the Editor

Šaranovičeva 5, 61000 Ljubljana, Slovenia, phone (+38 99 61) 311250, fax 311132

CONTENTS

opening word

- Shulamit Ramon
The development of community mental health in Great Britain and North America 5

normalisation

- David Brandon
Joys and sorrows in normalisation 19
- Malcolm J. Fyfe
The skills of mental health work in the community 26
- Jo Lucas
Services that meet users' needs 29
- Justin Bateman
Strategies of sabotage 31
- Vito Flaker
Housework without housewives 38

reflection

- Gabi Čačinovič Vogrinčič
Family: the right to reality 54

theory

- Blaž Mesec
Action research between social engineering and revolutionary activism 61

women and mental health

- Darja Zaviršek
Women and mental health in feminist anthropology 91
- Donatella Cozzi
To know in order to heal differently 107
- Women and mental health (Panel discussion) 113

social policy

- Marjan Vončina
New social care legislation in Slovenia from the perspective of community mental health 133

reports

- Human rights in mental health institutions (Tanja Lamovec) 140
- Addictions among the youth (Andrej Kastelic) 143

in the end

- Summary 146